

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**ANADOLU'DA TELGRAFİN TOPLUMSAL TARİHİ
(1856-1908)**

Mahir Melih GÜNEŞ

Doktora Tezi

Ankara, 2026

ANADOLU'DA TELGRAFİN TOPLUMSAL TARİHİ
(1856-1908)

Mahir Melih GÜNEŞ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2026

KABUL VE ONAY

Mahir Melih GÜNEŞ tarafından hazırlanan "Anadolu'da Telgrafın Toplumsal Tarihi (1856-1908)" başlıklı bu çalışma, 02/06/2026 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ü. Gülsüm POLAT (Başkan)

Prof. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN (Danışman)

Prof. Dr. Fatih YEŞİL (Üye)

Doç. Dr. Özhan KAPICI (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Şefika Akile ZORLU DURUKAN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

02/06/2026

Mahir Melih GÜNEŞ

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.
* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Mahir Melih GüNEş

TEŞEKKÜR

Doktora çalışmam boyunca desteklerini benden esirgemeyen, sabrı ve yardımlarıyla bana daima yol gösteren ve tez çalışmamın tamamlanmasında çok büyük emekleri olan danışman hocam Prof. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca tez izleme komitemde yer almayı kabul ederek tüm bu süreç boyunca değerli öneri ve eleştirileriyle tezin oluşmasında oldukça önemli katkıları olan Prof. Dr. Fatih YEŞİL ve Prof. Dr. Ü. Gülsüm POLAT hocalarıma da teşekkür etmek isterim. Tez savunma sınavımda bulunan, tezimi büyük bir titizlikle değerlendiren ve ufuk açıcı önerileriyle gelecekte yapacağım çalışmalar için yaratıcı fikirler veren Dr. Öğr. Üyesi Şefika Akile ZORLU DURUKAN ve Doç. Dr. Özhan KAPICI hocalarıma da ayrıca teşekkür ederim.

Bu tez çalışması TÜBİTAK “2211-A Genel Yurt İçi Doktora (2021/1)” ve TÜBİTAK “2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma (2023/2)” burs programlarının finansal destekleri sayesinde tamamlanmıştır. Prof. Dr. Erdal İNÖNÜ, Prof. Dr. Bahattin BAYSAL, Prof. Dr. Cengiz ULUÇAY ve Cumhuriyet Senatörü Emekli Kur. Alb. Sami KÜÇÜK'ün devrimci ve vizyoner gayretleriyle kurulan ve 24 Temmuz 1963'ten bu yana Türkiye'de bilimi ve bilim insanlarını durmaksızın destekleyen, cumhuriyetimizin köklü kurumu TÜBİTAK'tan böylesi burslar almak ve bu burslar sayesinde Hacettepe Üniversitesi'nde bir doktora tamamlamış olmak onur vericidir. TÜBİTAK'ın finansal katkısı ve kurumsal desteği olmasaydı doktora eğitimim ve tez çalışmam muhtemelen tamamlanamayacaktı.

Bu vesileyle İngiltere'deki arşiv araştırmalarımı gerçekleştirebilmem için kendisiyle çalışma isteğimi kabul eden, Cambridge Üniversitesi'nde the Skilliter Centre for Ottoman Studies araştırma merkezinin kapılarını açan, eşsiz kütüphanesinden dilediğim zaman faydalanmama izin veren, sağladığı çalışma ortamıyla bana merkezin bir parçası gibi hissettiren ve büyük bir sabır ve hoşgörü ile adeta İngiltere'deki danışman hocam gibi sorumluluğumu üstlenen Dr. Kate FLEET'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Diğer taraftan eğitim hayatım boyunca akademik kişiliği ve tarihçiliğiyle daima örnek aldığım ve destekleriyle her zaman yanımda olduğunu bildiğim Prof. Dr. Ebru BOYAR'a da tüm sabrı ve yardımları için teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Son olarak en büyük şükranlarımı her zaman yanımda olan annem Sabiha BAYDAR GÜNEŞ'e ve doktora eğitimime başladığımı gören ama tamamladığımı maalesef göremeyen babam Adem GÜNEŞ'e sunarım.

ÖZET

GÜNEŞ, Mahir Melih. *Anadolu'da Telgrafın Toplumsal Tarihi (1856-1908)*, Doktora Tezi, Ankara, 2026.

Bu tez çalışması 1856 ila 1908 yılları arasında Anadolu'da toplumun telgrafın gelişimi ve kullanımındaki rolünü incelemektedir. Tezde, telgrafın sıkça iddia edildiği gibi sadece merkezi hükümetin toplum üzerindeki hakimiyetini güçlendirme çabalarına hizmet eden bir araç olduğunu savunan geleneksel bürokrasi merkezli anlatının dışına çıkılarak, aksine Anadolu'da halkın mustarip olduğu yerel idare sorunlarını ortaya çıkaran bir araç olduğu savunulmaktadır.

Anadolu'da telgrafın gelişimi, Kırım Savaşı (1853-1856) sonunda Britanya'nın Londra ile Bombay'ı birbirine bağlayacak kıtalararası telgraf projesinin bir ayağı olarak Britanyalı girişimcilerin gerçekleştirdiği bir dizi projeyle başlamıştı. Tüm Tanzimat devri (1839-1876) ve II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Anadolu'da inşa edilen bütün telgraf hatlarının temelinde bu proje vardı. Ancak yabancı yatırımcı için bir çeşit zorunluluk, Babıali için ekonomik bir yük olarak algılanan telgraflaşmaya büyük oranda alt yapı masraflarını üstlenen Anadolu halkı yön verecekti. 1860'lar boyunca Babıali, saha masraflarını karşıladığı sürece halkın telgraflaşmanın bir parçası olmasını destekledi. Anadolu'da halkın telgraf iletişimine yaklaşımını da halk ile devlet arasında adı konulmamış bu mutabakat belirledi. Ne var ki devlet ile toplum arasında bir çeşit mutabakatla gelişim gösteren Anadolu telgrafları zaman içinde bu ikisini karşı karşıya getirdi. Halkın telgraf kullanımı Anadolu'daki Tanzimat ve Islahat eksenindeki reformların hayata geçirilemediği bir idari krizi görünür kıldı. II. Abdülhamid döneminde ise rejim, bütün bu yirmi yıllık birikimi geri itmeyi ve telgrafı rejim yararına, toplumsal muhalefeti ve hoşnutsuzluğun yayılmasını engellemek için kontrol altında tutmayı denedi. Ne var ki, telgrafın kontrol edilmesi toplumun da kontrol edilmesi anlamına gelmiyordu. Sonuç olarak, bu dönem boyunca rejimin kontrol altında tutmaya çalıştığı telgraf sistemi aracılığıyla idari sorunlar ortaya çıkmaya devam etti ve nihayetinde de telgraf, 1908'de Hamidiye rejiminin sonunu getirmede belirleyici bir rol oynadı.

Anahtar Sözcükler

Anadolu, Halk, Toplum, Telgraf, Telgraflaşma, Tanzimat Dönemi (1839-1876), Hamidiye Rejimi (1876-1909)

ABSTRACT

GÜNEŞ, Mahir Melih. *The Social History of the Telegraph in Anatolia (1856-1908)*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2026

This thesis examines the role of the Anatolian population in the development and use of the telegraph in Anatolia between 1856 and 1908. Moving away from the traditional bureaucracy-centred narrative, the thesis argues that the telegraph was not simply an instrument serving central government in its attempts to strengthen its hold over society, as is often argued, but that, on the contrary, it provided the Anatolian population with an instrument with which to expose and to complain about the failings of local administrations to the central government.

The development of telegraphy in Anatolia began with a series of projects launched by British entrepreneurs at the end of the Crimean War of 1853-1856, as a part of the British intercontinental telegraph project to connect London and Bombay. The construction of telegraph lines throughout the entire Tanzimat period (1839-1876) and the reign of Abdülhamid II (1876-1909) was based on the project created by these British initiatives. Viewed as a necessity by foreign entrepreneurs and as an economic burden by the Ottoman government, the spread of the telegraph in Anatolia was largely shaped by and the costs borne by the Anatolian population. Throughout the 1860s, the Ottoman central government supported the expansion of the telegraphic network, provided that the public covered infrastructural costs. The enthusiastic adoption of the telegraph by the Anatolian population gradually set state and society against each other as the population's use of the telegraph uncovered an administrative crisis in Anatolia, highlighting the failures of the Tanzimat and Islahat reforms. During the Hamidian Era, aware of the dangers posed by the telegraph, the regime tried to keep the telegraph under its control to prevent opposition and the dissemination of discontent. Nevertheless, controlling the telegraph did not mean controlling society. Consequently, throughout this period, administrative problems continued to emerge via the telegraph system and ultimately the telegraph became instrumental in bringing about the end of the Hamidian regime in 1908.

Keywords

Anatolia, People, Society, Telegraph, Telegraphisation, Tanzimat Era (1839-1876), Hamidian Era (1876-1909)

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: DEVLETSİZ NAFİA: İNGİLİZLER VE ANADOLU'YA TELGRAFIN GELİŞİ.....	10
1.1. AKDENİZ'DE BAŞARISIZ DENEMELER.....	11
1.2. ANADOLU'DAN BAĞDAT'A MECBURİ ROTA	14
1.3. TEDARİK VE SEVKİYAT	23
1.4. İLK HAT, İLK TELGRAF	26
2. BÖLÜM: TELGRAFLAŞMADA TOPLUMSAL İŞTİRAK VE ANADOLU'DA KİTLESEL TELGRAFLAŞMA SEFERBERLİĞİ.....	30
2.1. TOPLUMSAL İŞTİRAK	32
2.2. TEŞVİK VE PROPAGANDA	44
2.3. GÖNÜLLÜLÜK ESASI.....	47
2.4. KİTLESEL TELGRAFLAŞMA.....	51
3. BÖLÜM: ANADOLU'DA TOPLUM TELGRAF BÜTÜNLEŞMESİ.....	63
3.1. TELGRAF VE HALKIN GÖRÜNÜRLÜK KAYGISI	67
3.2. İDARİ KRİZ VE TELE-GRAFİK REAKSİYON	77
3.3. GAYRİMÜSLİMLER VE TELGRAF	87
3.4. FİYATLAR VE TELGRAF KOLEKTİVİZMİ	96

4. BÖLÜM: ANADOLU'DA YENİ BİR YÖNETİŞİM DÜZENİ	110
4.1. TELGRAF MEMURLARI VE TELGRAFHANELER	113
4.2. HAMİDİYE REJİMİNDE TELGRAFI ANADOLU'DAN OKUMAK	133
4.3. REJİMİN SONUNDA TELGRAF	146
SONUÇ	159
KAYNAKÇA	164
EK 1: ANADOLU'DAN ÇEKİLEN İLK TELGRAFİN SURETİ: TAHRİRAT-I TELGRAFIYYE NUMERO 1 (20 OCAK 1859, İZMİT).....	179
EK 2: 1881 TARİHLİ ANADOLU TELGRAFLARI HARİTASI.....	180
EK 3: ANADOLU VE ASYA MERKEZLERİNDEN İSTANBUL'A SABİT TARİFE ÖNCESİ ÜCRET TABLOSU (1862-1867)	181
EK 4: GÜRÜN DARENDE ERMENİ MURAHHASI ZAKARİA EBİSGOBOS'UN TELGRAFI (28 AĞUSTOS 1873).....	183
EK 5: DOKTORA TEZİ ORJİNALLİK RAPORU (TÜRKÇE).....	184
EK 6: DOKTORA TEZİ ORJİNALLİK RAPORU (İNGİLİZCE).....	185
EK 7: DOKTORA ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (TÜRKÇE)	186
EK 8: DOKTORA ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (İNGİLİZCE).....	187
ÖZGEÇMİŞ.....	188

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Bkz.	Bakınız
BOA	T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
d.	Doğum yılı
EI	Encyclopedia of Islam
H.	Hicri Yıl
h.	Hüküm Sürdüğü Yıllar
IRCICA	Research Centre for Islamic History, Art and Culture
ITU	International Telecommunication Union (İsviçre)
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
NRO	The Norfolk Record Office (Birleşik Krallık)
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
ö.	Ölüm yılı
PTT	Posta ve Telgraf Teşkilatı
R.	Rumi Yıl
s.	sayfa
TNA	The National Archives (Birleşik Krallık)
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Elektrikli telgraf, yakın tarihe damga vurmuş en önemli teknolojik gelişmelerden biriydi. Askeriyeden ticarete, gazetecilikten günlük hayatın rutinine kadar insanlıkla özdeşleşmiş bir iletişim yordamıydı. *Pulitzer* ödüllü meşhur gazeteci Ben-hur Bagdikian (d. 1920-ö. 2016), telgrafın toplumlara etkisini en az modern zamanlarda radyo ve televizyonun yarattığı etki kadar büyük görüyor; kitle siyasetinin başlangıcı olarak tanımlıyordu (Bagdikian, 1971, s. xii, 45-46). Dünya’da ilk elektrikli telgraf hattı 1842 yılında Amerika’da Baltimore ile New York arasında inşa edilmişti (Beauchamp, 2008, s. 57). Osmanlı Devleti’nin bu teknolojiyle tanışması da aslında çok geç bir tarihte olmadı. Bununla ilgili çok klasik bir anlatıda, Robert Koleji kurucularından Amerikan Misyoner Cyrus Hamlin (d. 1811-ö. 1900), 10 Ağustos 1847’de Beylerbeyi Sarayı’nda yapılan bir sunumda yirmi dört yaşındaki genç sultan Abdülmecid’in (h. 1839-1861), telgraf makinesinden ne kadar da etkilendiğinden bahsediyordu. O zamanlar bir maden okulu kurmak için İstanbul’a gelen Amerikan jeolog Lawrence Smith (d. 1818-ö. 1883), işi gereği maden sahalarıyla iletişim kurmak istemiş; Amerika’dan iki tane telgraf makinesi getirtirmişti. Makine denenmiş ve çalışmıştı. Hatta sultanın hoşuna o kadar gitmişti ki günün sonunda cihazın mucidi Samuel Morse’a (d. 1791-ö. 1872) bir nişan göndermeye karar verilmişti. (Hamlin, 1878, s. 185-187).

Ne var ki, Beylerbeyi’ndeki ilk denemelerden Kırım Savaşı’nın (1853-1856) başlangıcına kadar neredeyse on yılda Osmanlı topraklarında tek bir telgraf hattı dahi inşa edilemedi. Savaşın lojistiği Sivastopol’ün İstanbul ve Rumeli ile bağlantısını gerekli kıldığı için ilk hatlar 1854 yılında Karadeniz altından döşenmişti. 1856 yılında da ilk kara hattı, İstanbul ile Edirne arasında kuruldu (Davison, 1990, s. 133). Telgraf, Anadolu’ya ise iki yıl gecikmeli geldi. Yarımada bir telgraf hattı kurma fikri, ilk defa savaşın sonuna doğru gündeme gelse de ilk telgraf hattının yapımına savaştan hemen sonra başlandı. Bu hat, iki saatlik Üsküdar-İzmit hattıydı. Tam üç senede tamamlanabildi (Kaçar, 1986, s. 60). Başlangıçta Anadolu telgraflaşması yavaş ilerlese de 1908’e gelindiğinde telgraf Anadolu’nun hemen her yerinde ulaşılabilir bir iletişim aracı haline geldi. Bu elli senelik zaman zarfı içerisinde telgraf basit bir iletişim aracı olmasının

ötesinde Anadolu'nun sadece siyasi değil; sosyal ve ekonomik yapısına da etki etmişti.

Bu tez çalışmasının konusu, Anadolu'da 1856 ila 1908 yılları arasında telgrafın toplumsal tarihidir. Tez çalışmasında bu konuya dört ana sorunsal üzerinden yaklaşılmaktadır. İlki, Anadolu'da telgraflaşmanın nasıl ve neden başladığı, bunda Anadolu'nun yerel dinamiklerinin etkisinin olup olmadığı; ikincisi telgraflaşmada halkın konumu ve yönlendirici bir rolünün olup olmaması; üçüncüsü Anadolu halkının telgraf iletişimine bakışı, halkın telgrafı nasıl ve ne amaçla kullandığı ve dördüncüsü de devletin telgraf politikasının Anadolu'da toplumsal olarak nasıl bir karşılık bulduğudur. Bu sorulara yanıt ararken benimsenen ana yaklaşım, eldeki kaynakların Anadolu'dan merkeze doğru bir bakış açısıyla değerlendirilmesidir. Çünkü, telgrafın Anadolu'da ne ifade ettiği, insanların bu teknolojiyi nasıl ve hangi amaçla kullandıkları, devletin telgraf politikasının Anadolu'ya nasıl yansıdığı ve en nihayetinde Anadolu'nun bundan nasıl etkilendiğini İstanbul'dan Anadolu'ya doğru ve bürokrasi merkezli bir bakış açısıyla incelemek mümkün değildir.

Bu tezde araştırma evreninin 1856 ila 1908 yılları arasında tutulmasının nedeni ise Kırım Savaşı'ndan II. Abdülhamid döneminin sonuna kadarki elli iki senelik sürecin telgrafın Anadolu'da gelişme (1856-1864), bütünleşme (1864-1876) ve yönetişimde kabul etme (1876-1908) dönemlerini kapsamasıdır. Anadolu'da telgrafın gelişimi, teknolojinin bu topraklara geldiği ilk günden itibaren hatların güzergahı ve bundaki toplumsal iştirake dayalıdır. Bütünleşme, halkın görünürlük kaygısıyla iletişimi nasıl ve ne amaçla kullandığı ile bu pratiğin sosyal etkilerine yön verildiği dönemdir. Yönetişimde kabul etme evresi, özellikle II. Abdülhamid devrinde telgrafın rejim yararına sadece belli bir yönde kullanılması için tahakküm altına alındığı ve en nihayetinde bunun mümkün olmadığının idrak edildiği dönemdir.

1908 ise *23 Temmuz Devrimi*'yle sadece Osmanlı Devleti'nde yeni bir siyasi dönemin başlangıcı olmamış; telgraf teknolojilerinde radyo telgrafların yaygınlaşması ve telefon gibi kitle iletişimine bir kez daha yön verecek büyük bir atılımın toplumsal hayata dahil olmasıyla yeni bir iletişim politikasının da miladı

olmuştur. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Anadolu'da telgrafı tahakküm altında tutacak ve iletişimin seyrine yön verecek bütün politikaların tam tersi bir istikamete evrileceği bir dönemdir. Bu zamana kadar merkezde güçlü bir taşra idaresi amacıyla kontrol altında tutulamayacağı fark edilen telgraf iletişimi artık halkın kendi inisiyatifiyle İstanbul'a ulaşmaya, basın yayın faaliyetlerine dahil olmaya ve telgrafla toplumsal muhalefet yaratarak kitleleri yönlendirmeye başladığı bir dönemdir. Diğer taraftan, telgraf sadece askeri haberleşmede değil, artık askere alma yasalarındaki değişimle birlikte seferberlik ilanı ve birbiri ardına gelen savaşlarda cephe ve cephe gerisinde de etkili iletişim aracı haline gelmiştir. Dolayısıyla devletin, devletin iletişim politikasının, toplumun ve teknolojinin köklü bir değişime uğradığı 1908 sonrası dönem, bu tezin araştırma evreninin dışındadır.

Osmanlı'da telgrafın tarihi üzerinde yapılan araştırmalara bakıldığında Anadolu'da telgrafın toplumsal veya sosyoekonomik tarihini yerelden merkeze doğru inceleyen bütüncül bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Araştırmalar genel itibariyle dört ana kategoride değerlendirilebilir. İlki, Dünya'da telgraf tarihini inceleyen çalışmalardır. Bu noktada Kenneth Beauchamp'ın 2001 yılında yayımladığı *History of Telegraphy* adlı kitabı öne çıkar. Bu eser, bir başucu çalışması niteliğinde olmakla beraber dünyada telgrafın tarihçesini oldukça genel bir anlatımla ele almaktadır. Osmanlıların telgraf tarihini Kırım Savaşı ve askeri amaçlar doğrultusunda değerlendiren çalışmanın (2001, s. 108-130) doğal olarak detaya inmesi beklenmemektedir.

İkinci kategori ise Osmanlı Devleti'nde telgraf tarihini inceleyen çalışmalardır. Bu çalışmalar genellikle konuyu geniş bir perspektifle ele alıp, telgrafı bir çeşit kurumlar tarihi kapsamında araştırmaktadır. Örneğin, Posta Teşkilatı nazırlarından Aziz Akıncan'ın *Türkiye'de Posta ve Telgrafçılık* adlı eseri (1946), bir teşkilat tarihi olarak konuyla ilgili en erken örneklerden biridir. Mustafa Kaçar tarafından İstanbul Üniversitesi'nde bir yüksek lisans tezi olarak hazırlanan *Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)* başlıklı çalışma (1986) ise günümüze kadar hazırlanan ve konu olarak Osmanlı telgraflarını ele alan hemen hemen tüm çalışmalara kaynaklık eden bir tez çalışmasıdır. Kaçar, bu çalışmada telgrafın

tarihçesi (1986, s. 12-16), Osmanlı Telgraf İdaresi'nin kuruluşu (1986, s. 16-19), teşkilatın yapısı, telgraf bürokrasisinde memurların yetiştirilmesi (1986, s. 19-40) ve Osmanlı Devleti'nde telgraf hatlarının inşası (1986, s. 40-115) gibi konuları merkezi ve bürokratik bir çerçeveye ele almıştır. Osmanlı telgraf ağını Rumeli ve Anadolu hatları olarak ayırmış; bu hatları da kendi aralarında ayrı kollarda inşa çalışmaları açısından değerlendirmiştir (1986, s. 73-108). Büyük oranda Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ne dayanan bu çalışma, telgraf idaresini merkeze alan tipik bir kurumlar tarihi çalışmasıdır. Öte taraftan konu Osmanlı Devleti'nde telgrafın büyük bir yayılım gösterdiği II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) kadar getirilmemiştir. Benzer bir çalışma Tanju Demir'in daha sonra PTT Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan doktora tezi, *Türkiye'de Posta ve Telgraf ve Telefon Örgütünün Tarihsel Gelişimi (1840-1920)* başlıklı çalışmasıdır (2001). Demir'in eseri tarihsel açıdan daha geniş bir dönemi kapsamakla beraber bu eser de telgrafa bir teşkilat tarihi ekseninde yaklaşmaktadır. Demir de Akıncan ve Kaçar'a benzer bir metotla posta teşkilatı tarihini ele almakta; idarenin teşkili, nazırları, memuriyet ve çalışma biçimleri gibi konuları geniş bir zaman diliminde ve mevzuatlar ekseninde çalışmaktadır.

Üçüncü kategori, bütüncül eserlerden farklı olarak, Osmanlı Devleti'nin sadece belli bir bölgesi üzerine yoğunlaşan çalışmalardır. Burada Türk Tarih Kurumu tarafından 2019'da basılmış bir yüksek lisans tezi olan *Rumeli Telgraf Hatları* adlı eser öne çıkar (Çakılcı, 2019). Diren Çakılcı, tezinde Kırım Savaşı'ndan itibaren özel olarak sadece Rumeli'de inşa edilen telgraf hatları üzerine yoğunlaşmış; Kaçar ve Demir'in tespit ettiği metodu hatların inşası ekseninde daha derinlemesine bir Osmanlı Arşivi çalışmasıyla zenginleştirmiştir. Bu çalışmaların hepsinin ortak noktası hatların inşa çalışmalarını süreç ve ekonomi ekseninde incelemesi, telgraf idaresinin tarihçesini, merkez posta ve telgraf teşkilatında atanan memurlar, kanunlar ve nizamnameleri ele almaları ve meseleyi tamamen merkezi bir bakış açısıyla değerlendirmeleridir.

Murat Hanılçe'nin "Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar, Niksar-Erbaa-Tokat Telgraf Hattı Örneği" başlıklı makalesi ise Orta Anadolu'da devletin önceliğinde olmayan bir bölgedeki telgraflaşma sürecine ve

inşa sırasında yaşanan teknik ve mali zorluklara odaklanmasıyla ayrıışmaktadır (Hanilçe, 2017). Hanilçe de makalesinde meseleyi devletin Anadolu'da telgraflaşma çalışmaları ekseninde değerlendirse de halkın sürece desteğini ve bölgedeki telgraflaşma arzunu tahlil etmesiyle metodik açıdan oldukça önemlidir.

Dördüncü kategori ise telgrafın gelişimini teknoloji transferi ve siyasi bir iletişim aracı olarak yine merkezden değerlendiren çalışmalardır. Roderic Davison'un "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire" başlıklı makalesi (1990) burada öne çıkmaktadır. Davison, Osmanlı Devleti'nde telgrafın tarihçe ve gelişimini genel ve merkezi bir bakış açısıyla değerlendirirken telgrafın merkez bürokrasi tarafından nasıl araçsallaştırıldığını inceler (1990, s. 133-166). Yakup Bektaş'ın *Technology and Culture* dergisinde "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1844-1880" başlığıyla yayımlanan makalesi (2014) ise Osmanlı telgraf tarihinin ana hatlarını açıklamakta; ancak meseleyi inşa edilen hatların kültürel etkisini toplum temelinde değil teknoloji transferiyle merkezi bürokrasi ekseninde değerlendirmektedir. Bektaş da konuyu II. Abdülhamid devrinin ilk dört yılına kadar getirmekte ve Anadolu'da telgraf ve telgraf tarihçesini, araştırma evreni dolayısıyla büyük oranda konunun dışında tutmaktadır.¹

Pauline Lucy Lewis'in California Üniversitesi, Los Angeles'da hazırladığı *Wired Ottomans: A Sociotechnical History of Telegraph and the Modern Ottoman Empire, 1855-1911* başlıklı doktora tezi (2018) ise Osmanlı Devleti'nde telgrafın tarihini konu edinen çalışmalar arasında konuya getirdiği kavram çerçevesinde önemli bir yer edinmektedir. Lewis, çalışmasında telgrafı Osmanlı Devleti'nde teknoloji transferi ve modernleşme bağlamında değerlendirirken (2018, s. 20-98); "the Eastern Telegraph Company" gibi yabancı iştirakleri ise Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve yabancı sermaye arasında birbirini karşılıklı olarak destekleyen bir araç olarak görmektedir (2018, s. 100-132). Modernleşme ve otorite bağlamında teknolojinin etkisini "sosyoteknik" çerçevesinde kavramsallaştıran bu

¹ Bektaş'ın bu makalesi, Kent Üniversitesi, Canterbury'de hazırladığı *the British Technological Crusade to Post-Crimean Turkey: Electric Telegraphy, Railways, Naval Shipbuilding and Armament Technologies* başlıklı doktora tezine (1995) dayanmaktadır.

çalışma, yakın dönemde konuyla ilgili yapılan en güncel çalışmalardan biri olsa da kullandığı Osmanlı ve İngiliz arşiv belgeleri ağırlıklı olarak teknoloji transferi üzerinedir. Dolayısıyla Lewis de meseleyi merkezi bir açıdan değerlendirilmekte ve Anadolu’da telgrafın toplumsal ve sosyoekonomik etkilerini konunun dışında bırakmaktadır.

Görüldüğü üzere Anadolu’da telgrafın ne ifade ettiği, bundan insanların nasıl etkilendiği, toplumun telgrafı nasıl ve hangi amaçla kullandığı ve en nihayetinde II. Abdülhamid devrinin telgraf politikalarının Anadolu’ya toplumsal ve sosyoekonomik açıdan nasıl yansıdığıyla ilgili önemli bir literatür eksikliği vardır. Böylesi bir çalışma, meselenin sadece merkezi ve bürokratik açıdan değerlendirilmesiyle hayata geçirilememektedir. Telgrafın Anadolu’daki sosyal ve ekonomik etkilerini tespit etmek, merkezi ve bürokratik açıdan telgraf teşkilatından daha çok Anadolu’da yerelin ve yerelin telgraf tarihinin tahliliyle mümkün olacaktır.

Bu tez çalışmasında yerelin ve yerelin telgraf tarihini tahlil etmeye imkan sağlayan birincil kaynak grubunu arşiv malzemeleri oluşturmaktadır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde “Sadaret”, “Babıali”, “Dahiliye”, “Hariciye”, “İrade”, “Meclisi-i Vükela”, “Şura-yı Devlet” ve “Yıldız” tasnifleri ile bunların alt seksiyonları çalışmanın temel arşiv grubudur. Belge seçiminde Anadolu’da telgrafın tarihini yerelden okumayı mümkün kılacak arzuhal, tezkire, şukka ve telgraf-nameler incelenmiştir. Özellikle hatların gelişimi ve Anadolu’da halkın telgraflaşma sürecine katılımı konusunda Meclis-i Vâlâ’ya gönderilen arzuhaller, vilayet meclislerinin karar tezkireleri ve İstanbul’a gönderilen mazbatalar kullanılmıştır. Telgraf iletişimde halk pratiği ve devlet-toplum ilişkisinde telgrafın rolü kapsamında ise insanların telgrafla başvurdukları birim ve dairelerin çeşitlik göstermesi sebebiyle daha çok “Babıali”, “Dahiliye” ve “Şura-yı Devlet” evrakı öne çıkmaktadır.

Tez çalışmasına kaynaklık eden bir diğer arşiv grubunu Birleşik Krallık’ta the National Archives oluşturmaktadır. Anadolu’da ilk telgraf hatları İngilizlerin kıtalararası telgraf projesi ekseninde gerçekleştiği için bölgede telgraflaşmanın gelişimini ve bunun toplumsal etkilerini gözlemleyebilmek amacıyla süreci

yöneten İngiliz temsilci ve girişimcilerinin gerek kendi makamlarıyla gerekse de Osmanlı makamlarıyla yazışmalarından faydalanılmıştır. Ayrıca, Anadolu'da hem genel olarak bölgenin sosyoekonomik tarihini hem de özel olarak telgrafın yerini tespit edebilmek konusunda bütüncül bir veri külliyatı sağlayan malzeme grubu olarak "Foreign Office" seksiyonunda yer alan Anadolu'daki Britanya misyon ve konsolosluk raporlarından da faydalanılmıştır. Sadece ulusal değil; yerel arşivler de süreci okumada kritik bir öneme sahiptir. Bu yüzden yine Birleşik Krallık'ta Norfolk Record Office'de İngilizlerin İstanbul olağanüstü konsolosu Henry Lytton Bulwer'in (d. 1801-ö. 1872) kişisel koleksiyonundan da hatların Anadolu'daki gelişim sürecinde telgrafa inşa sahasından bakmak amacıyla faydalanılmıştır.

Bunlardan başka dönemin yayımlanmış kaynakları arasına dahil edilebilecek gazete, salname ve anılardan da vaka örneklemelerinde destekleyici kaynaklar olarak faydalanılmıştır. *Takvim-i Vekâyi*, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, *Tasvir-i Efkâr*, *The Times* ve *The Daily News* gibi gazeteler bunlara örnek olarak verilebilir. Ayrıca genel anlamda devlet salnameleri, bölgesel anlamda da Anadolu'daki vilayet salnameleri de telgraf tarifleri ve taşradaki telgraf teşkilatı hakkında faydalanılan veri gruplarındandır. Anılar ise inşa sürecinden Anadolu'daki telgraf iletişimini ve telgrafhaneler etrafındaki sosyal hayatı anlamak açısından kullanılan malzemeler arasındadır. Özellikle İngiliz girişimci William Patrick Andrew'un (d. 1807-ö. 1887), *Memoirs on the Euphrates Valley Route to India* (1857) adıyla yayımlanan anıları, Anadolu'ya telgrafın gelişi konusunda hem içerisindeki resmi yazışmaların suretleri hem de yabancı girişimcinin Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini anlamak açısından oldukça kapsayıcı veriler sunmaktadır. Keza İngiliz istihbarat subayı Fred Burnaby'nin (d. 1842-ö. 1885) *On Horseback Through Asia Minor* ve İranlı din adamı Mirza Muhammed Farahanî'nin (d. ~1848-ö. ~1913) *Safarnâme* (1990) başlıklı anıları II. Abdülhamid döneminde Anadolu'da hem sosyal yaşamı hem de telgraf iletişimiyle telgrafhaneler etrafındaki yönetişimi anlamak açısından dönemsel bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Tezin planına gelindiğinde ise birinci bölümde, Anadolu'da ilk defa Kırım Savaşı'nın sonuna doğru İngiliz sermayesinin bir fikri olarak ortaya çıkan

telgraflaşmanın nasıl başladığı ve kayda geçen ilk resmi telgrafın çekildiği 1859 başına kadarki dört yıllık süreçte nelerin yaşandığı ele alacaktır. Anadolu'da telgrafın geleceğine yön veren en önemli yapı taşının bu dönemde atıldığı savunulmaktadır. Bu da telgraflaşmaya dair Anadolu insanında ortaya çıkan toplumsal istektir. Bu isteğin temelinde, tek amacı bir an evvel Basra üzerinden Hindistan'a ulaşmak olan İngiliz sermayesinin aslında Anadolu'yu hiç düşünmemesi yatmaktadır. Temel argüman, yabancı sermayenin Anadolu'dan geçecek bir telgraf hattına mecbur kalması ve buna karşı inşaatı Babiali'nin üstlenmesinden dolayı Anadolu'nun büyük bir kısmının görmezden gelinmesine dayanmaktadır. Bölümde izlenecek yöntem inşa çalışmaları için imtiyaz almak isteyen İngiliz telgraf şirketlerinin temsilcilerinin resmi yazışmalarının Osmanlı Arşivi belgeleriyle birlikte incelenmesine dayanmaktadır.

Buradan hareketle çalışmanın ikinci bölümünde toplumsal isteğin Anadolu'nun hemen her yerinde toplumsal bir iştirake nasıl dönüştüğü ele alınacaktır. Devletin, Anadolu halkındaki telgraflaşma arzusunu nasıl yönlendirdiği değerlendirilecek; Babiali ile halk arasında adı konulmamış bir çeşit mutabakata dayan telgraflaşma seferberliğinin ekonomik ve sosyal olarak nasıl hayata geçirildiği incelenecektir. Burada devletin Anadolu'da yerel idareleri kullanarak halkı sürece destek vermesi konusunda birleştirirken halkın da öncelikli olmayan yörelerde masrafını karşılamak şartıyla telgraflaşmayı yaygınlaştırdığı savunulmaktadır. Yöntem olarak Anadolu'da gerek halkın gönderdiği arzuhallerin gerekse de yerel idare makamlarının vilayet meclisinde aldığı karar mazbatalarının Babiali'de Dahiliye, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vâlâ evrakıyla birlikte değerlendirilmesi benimsenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise yapımında parası ve emeği olan bir halkın telgraf pratiğinin bundan nasıl etkilendiğini ele alınmaktadır. Özellikle II. Abdülhamid devri başlarına kadar, telgraflaşmanın büyük oranda ana arterlerde tamamlandığı ve artık yan kollarla Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar yayılmaya başladığı bir dönemde telgrafın yavaş yavaş hayatın doğal akışının bir parçası haline geldiği savunulmaktadır. Fakat bu değerlendirme İstanbul'dan Anadolu'ya değil; Anadolu'dan İstanbul'a doğru yapılacaktır. Burada halk kitleleri

ile yerel idare arasında bir çeşit toplumsal mutabakatla başlayan telgraflaşmanın bu ikisini nasıl karşı karşıya getirdiği tartışılacak; insanların taşradan merkeze yerel idareyi atlayarak doğrudan ulaşma çabaları incelenecektir. Bu bölümde halkın son derece pahalı olan bir iletişim metodunu kolektif bir arzuhal mücadelesine nasıl çevirdiği ve bu sayede Anadolu'da var olan idari krizleri nasıl görünür kıldığı tartışılacaktır. Dolayısıyla Babıali'ye gönderilen bu telgraflar ve merkezle yürütülen sirküler bölümün ana kaynağını oluşturmaktadır.

Araştırmanın son bölümü ise II. Abdülhamid dönemi üzerine yoğunlaşmaktadır. Burada artık yerleşmiş bir iletişim yordamı olarak Anadolu telgraflarının Hamidiye rejimi yararına nasıl dönüştürülmeye çalışıldığı ele alınacak, II. Abdülhamid dönemi telgraf politikaları yine Anadolu'dan merkeze doğru değerlendirilecektir. Bu bölümde II. Abdülhamid'in telgraf politikasının genel kanının aksine en başından beri başarısız bir politika olduğu savunulmaktadır. Özellikle Anadolu'da telgrafhaneler ve telgraf memurları için devletin yasalarla belirlediği sınırlardan ne kadar farklı bir ortam kurulduğu, rejiminin telgrafı kontrol etme politikalarının halkı kontrol etme anlamına gelmediği ve en sonunda telgrafın merkezi ve otoriter bir devlet yönetimi sağlayamadığı Anadolu'daki vaka örnekleri ve telgraflara yakın okumalar üzerinden tartışılacaktır. 1908'de Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe konulmasından sonraki süreçte ise genelde bütün Osmanlı toprakları özelde Anadolu coğrafyasında yeni bir dönemin başladığı savunulmaktadır. Hamidiye rejiminin tekçil idare anlayışının yerini kamuoyunun önem kazandığı ve telgraf dahil olmak üzere bütün iletişim araçlarının daha etkili kullanıldığı bir dönem başlamıştır. Bu dönem beraberinde yeni bir telgraf politikasının gelişmesine yol açmış; bunun da Anadolu'da sosyoekonomik ve siyasi etkisi yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Bu dönemde, telgrafın içeriğini yönlendiren bir rejimden halkı telgrafa yönlendiren yeni bir yönetim düzenine geçildiği düşünülmektedir. Bu yönüyle bu tez çalışması 1908 sonrası döneme yeni bir tartışma alanı görerek bu konuyu tez çalışmasının dışında bırakmaktadır.

1. BÖLÜM

DEVLETSİZ NAFİA: İNGİLİZLER VE ANADOLU'YA TELGRAFİN GELİŞİ

Kırım Savaşı (1853-1856) Osmanlı Devleti'nde telgraf teknolojileri açısından bir milattı. Savaş sırasında Balaklava'nın Karadeniz altından önce Varna ve İstanbul, sonra da Rumeli üzerinden Avrupa ile bağlanması, telgrafın Osmanlı sınırları içerisindeki ilk başarılı uygulamasıydı. Bu hat sayesinde cephe ile Londra arasındaki mesafe kimi yerlerde dakikalara inmişti (Davison, 1990, s. 135). Bu gelişme bir anlamda Doğu ile Batı'nın birbirine bakır tellerle bağlanacağı yeni bir düzenin de bir çeşit provası gibiydi. Telgraftan elde edilen verim o kadar yüksekti ki savaştan sonra Osmanlı Anadolu'su da dahil olmak üzere tüm Akdeniz coğrafyasının bu teknolojiyle donatılacağı yeni bir süreç artık kaçınılmaz olmuştu. (Lewis, 2023, s. 5-6).

Savaştan sonra İngiliz telgraf şirketleri bu süreci hem yöneten hem de yürüten aktörler olarak öne çıktılar. Tıpkı aynı yıllarda gelişim gösteren imparatorluk demiryollarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde inşa edilecek herhangi bir telgraf hattının da doğal talibi oldular. (Davison, 1968, s. 81-82). Özellikle Britanya Hükümeti'nden aldıkları sınırsız destekle savaş sonunda bir çeşit telgraflaşma seferberliği başlattılar. Aslında bu seferberlik, Britanya İmparatorluğu'nun Ada Avrupası ile Hindistan arasındaki iletişimi kesintisiz bir biçimde sağlama arzusuyla doğan bir çeşit iletişim emperyalizminden başka bir şey değildi. Böylece, Palmerston Hükümeti (1855-1858) ulaşımı ve ticareti deniz ve demiryolları ile kontrol ederken telgrafı da özellikle Britanya'nın deniz aşırı çıkarlarına hizmet edecek bir enstrümana kolayca dönüştürebilecekti. Anadolu'ya telgrafın gelişi de yine bu amaç doğrultusunda ve İngiliz şirketlerin marifetiyle gerçekleşecekti. Ancak Britanya, ilk etapta Anadolu'yu gündemine almadı. Osmanlı Hükümeti ise böylesi bir teknolojiyi kendi imkanlarıyla kurabilecek teknik ve mali imkanlardan yoksun olduğu için bu süreçte pek de bir söz sahibi olamayacaktı.

1.1. AKDENİZ'DE BAŞARISIZ DENEMELER

1854 yazında, İstanbul ve İskenderiye'yi telgrafla birleştirmek için Türk Hükümeti'ne tekliflerde bulundum ve dışişlerinin desteklerini istedim. Onların desteklerini almayı başarmıştım... ..Atılan tüm bu adımlar Hindistan ile telgraf iletişimini sağlayacak bu ilk bağlantıyı güvence altına almak için gerçekleştirilmişti. Doğu Hindistan Yöneticileri Yüce Divanı, İskenderiye'ye uzanacak telgraf hattı tamamlandığında, hattın Hindistan'a kadar uzatılması konusunda *liberal* bir ruhla yardımcı olmaya hazır olduklarını bana açık bir yüreklilikle ifade etmişlerdi.²

Savaşın sonuna doğru Britanya'nın telgraflaşma politikasındaki en büyük hedefini, girişimci/mühendis Lionel Gisborne (d. 1823-ö. ?), İngiliz Hazine Bakanlığı'na gönderdiği bir mektupta bu sözlerle ifade ediyordu. Bu mektup, İngilizlerin Osmanlı sınırları içinde inşa etmek istedikleri telgraf hatlarının hangi amaca hizmet edeceğinin de açık bir itirafı gibiydi.

Gisborne, daha önce İtalyan kıyılarında ve Yunan Adalarında bir dizi başarılı projelere imza atmış, bölgeyi de kısmen bilen azimli bir girişimciydi. 1854 yazının sonuna doğru İstanbul'a geldi. O zamanların İstanbul büyükelçisi Stratford de Redcliffe'in (d. 1786-ö. 1880) Gisborne'a desteği tamdı. 1854 Kasım ayı sonunda büyükelçi, Sadrazam Reşid Paşa'yı (d. 1800-ö. 1858) Gisborne ve Osmanlı sınırlarından geçireceği telgraf hatları konusunda ikna edebilmeyi başarmıştı. Reşid Paşa sadece ayrıntılı bir taslak görmek istiyordu.³

Babıali'nin en tepesinin doğrudan onayını alan Gisborne, beş ay içinde ilk taslakları hazırladı. Taraflar, çok da gecikmeden, 24 Nisan 1855'te bir sözleşme imzaladılar. Sözleşmeye göre İngilizler, bugünkü Eceabat'ın en uç noktasında yer alan Helles Burnu'ndan⁴ başlayarak Sakız veya Rodos'a uğrayacak bir su altı telgraf kablosu serecekler; oradan da başka bir kabloyla İskenderiye'ye ulaşacaklardı (Md. 1). Bu devasa telgraf hattının tamamı bir Osmanlı mülkü sayılacaktı (Md. 5). Gisborne ve ortakları ise Babıali'den senelik 4.500 lira ödeme

² TNA. FO 424/579/3-4: Hazine Yazışmaları No.1 "Mr. Gisborne'dan Hazine Sekreterine, Paris, 25 Eylül 1855"

³ TNA. FO 424/579/5: No.1 Ek 3 "Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon Kontu'na, İstanbul, 20 Kasım 1854"

⁴ Seddülbahir'in batısı.

alacaklardı. İngilizlerin kuracağı şirket ise hattın işletme hakkını elli sene boyunca elinde tutacaktı (Md. 7).⁵

Anadolu, bu projede Çanakkale sahili dışında tamamen konunun dışındaydı. Hatta Babıali'nin ilk etapta böyle bir talebi de olmadı. Sözleşmede sadece, ileride gerek görülürse, gelir potansiyeli yüksek olan İzmir, Selanik, Kıbrıs, Beyrut, İskenderun ve Girit gibi ada ve kıyı kentlerinde telgraf hatları kurulabileceğine dair bir madde vardı. Buralarda telgraf hattı kurma ve kurulan hatları yapılacak İskenderiye hattıyla bağlama kararı Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı (Md. 2). Ancak bu madde tamamen tarafları mutlu etmek için konulmuş olmalıydı. Çünkü Babıali böyle bir karar alsa bile şirketle tekrar masaya oturmak zorundaydı (Md. 6).⁶

Bu sözleşme iki şeyi gösteriyordu: Birincisi, İngilizler Anadolu'da kurulacak herhangi bir kara hattının denizaşırı çıkarlarına hizmet edebileceğini o zamanlar düşünmüyorlardı. Bunda, Anadolu'da kara üzerinde yapılacak herhangi bir yatırımdan dolayı yerel yönetimlerle veya yerelden doğabilecek problemlerle uğraşmak istememelerinin de payı büyüktü. Üstelik karadan inşa edilecek bir telgraf hattında Osmanlılar yerel kullanıma öncelik verebilir; imparatorluk içi haberleşme İngiliz çıkarlarının önüne geçebilirdi (Bektaş, 1995, s. 44). Sırf bu riski almamak adına daha masraflı ve daha zor bir proje İngilizlere Anadolu'dan çok daha cazip geliyordu.

Diğeri ise biraz daha geleceğe yönelikti. Sözleşmeye ileride inşa edilecek herhangi bir telgraf hattı için ayrı ayrı sözleşmeler yapılması şartının konulması, gelecekte Anadolu'da yapılacak telgraf hatlarını daha şimdiden İngiliz sermayesinin radarına sokuyordu. Özetle bu sözleşme, her ne kadar mülkiyeti tamamen Osmanlı Devleti'ne ait olsa da Abdülmecid döneminde (h. 1839-1861) Babıali'nin kendi sınırları içerisinde telgraf iletişimini tam bağımsız bir biçimde

⁵ BOA. İ. MMS. 4-153 (7 Receb 1271H./26 Mart 1855); BOA. A. DVN. MKL. 1-2 (6 Şaban 1271H./24 Nisan 1855) ve BOA. İ. HR. 120-5911 (14 Şaban 1271H./2 Mayıs 1855)

⁶ BOA. A. DVN. MKL. 1-2 (6 Şaban 1271H./24 Nisan 1855)

idame ettiremeyeceğinin ve bu konuda tek başına herhangi bir karar alamayacağını açık bir kanıtı gibiydi.

Gisborne Babiali'den oldukça karlı bir sözleşmeyi çok kolay bir biçimde almayı başarmıştı. Ancak bir taraftan da acele etmek zorundaydı. Çünkü Osmanlı sınırlarında bir telgraf hattı kurmayı amaçlayan tek şirket *the Eastern Telegraph Company* değildi. Karşı tekliflerle hazırda bekleyen Fransızların yanında (Bektaş, 1995, s. 44) Gisborne'a rakip olarak çıkan başka bir İngiliz daha vardı. Telgraf mühendisi John Watkins Brett (d. 1805-ö. 1863) ve şirketi *the Mediterrenaen Electric Company* Akdeniz'de bir telgraf hattı inşa etmek üzere Fransızlarla ortaklık kurmaya çok yaklaşmıştı (Shahvar, 2002, s. 173). Gisborne, biraz da bunu engellemek amacıyla abisi ve ortağı Francis'i (d. 1821-ö. 1878) Temmuz sonunda, İstanbul'a gönderdi. Amacı, Osmanlı hatları İskenderiye'ye ulaştıktan sonra mevcut kabloları Mısır karasından Kızıldeniz kıyılarına götürecek izinleri daha şimdiden alabilmektir.⁷

Francis, İngiliz büyükelçinin desteğiyle bu işte başarılı oldu. O sırada Lionel ise Mısır'a doğru çoktan yola çıkmıştı (Hornby, 1858, s. 101). Henüz bir senedir valilik makamında oturan Mehmed Said Paşa'dan (h. 1854-1863) ufak bir "tazminat" karşılığında sadece kendi projesine izin verileceğinin garantisini almayı başarmıştı.⁸ Anlaşılan bu bir tazminattan daha çok bir rüşvetti.

İnanıyorum ki *the Eastern Telegraph Company*, Akdeniz'de denizaltı telgraf telleri döşemeyi hedefleyen, İngiliz yasaları altında tesis edilmiş yegane İngiliz şirkettir ve önerilen düzenlemelerle Rodos veya Kandiye'de tüm Akdeniz sisteminin anahtarını elinde tutacaktır.⁹

The Eastern Telegraph Company, İstanbul ve Kahire'de elde ettiği imtiyazlardan sonra hem Akdeniz'de hem Kızıldeniz'de hem de Mısır karasında telgraf hattı inşa etme hakkını oldukça karlı projelerle ve Babiali'nin tam desteğiyle güvence altına alabilen tek şirket oldu. Ancak Lionel Gisborne'ün övüldüğü bu tekel olma

⁷ TNA. FO 424/579/8: No. 1 Ek 6 "Mr. Gisborne'dan Clarendon Kontu'na, Adelphi, 28 Temmuz 1855)

⁸ TNA. FO 424/579/11: No. 3 Ek 1 "Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon Kontu'na, Tarabya, 4 Ekim 1855" ve BOA. İ. MTZ(5). 17-625 (15 Safer 1272H./27 Ekim 1855)

⁹ TNA. FO 424/579/5: Hazine Yazışmaları No. 1 "Mr. Gisborne'dan Hazine Sekreteri'ne, Paris 28 Temmuz 1855)

durumu bazı İngiliz hükümet yetkililerinin pek de hoşuna gitmiyordu. Özellikle tüm bu projelere büyük paralar yatıran İngiliz Hazinesi bu işe büyük bir soru işaretiyle yaklaşıyordu. Bunda Gisbornelerin elde ettiği siyasi ve ekonomik güçten rahatsız olduğunu hiçbir zaman saklamayan Mısır Genel Konsülü Frederick Wright-Bruce'un (d. 1814-ö. 1867) da payı büyüktü. Bruce, Gisborne kardeşlerin Mısır karasında inşa edecekleri telgraf hatlarının İngilizler tarafından kontrol edilmesinin güç olacağını düşünüyordu. Bundan dolayı hatların daha çok Osmanlı-Mısır iç iletişimde kullanılacağından emindi. Öte taraftan İstanbul-Kahire arasında kurulacak bir telgraf bağlantısının İngiliz çıkarlarını zedeleyecek yeni problemler doğurabileceğini düşünüyordu.¹⁰

Aslında Bruce'un kaygısı Anadolu'da neden bir telgraf hattı kurulmadığıyla benzer sebeplere dayanıyordu. Yerel ve yerelin meseleleriyle uğraşmamak daha kolay olacaktı. Nitekim İngiliz Hazine Bakanlığı buna ikna oldu ve Gisborne'un Mısır ve Kızıldeniz projesine karşı olduğunu beyan etti. Proje tamamen rafa kaldırılmasa da Brett'in teklifi Gisborne'a bir alternatif olarak Londra'nın cebinde duruyordu (Shahvar, 2002, s. 173).

1.2. ANADOLU'DAN BAĞDAT'A MECBURİ ROTA

İngiliz Hazinesi Gisborne ve Brett'in tekliflerini değerlendirdiği sırada Londra'ya yapılan başka bir teklif hükümetin dikkatini oldukça celbetmişti. O zamanlar Palmerston'dan Doğu Hindistan ve Sind demiryolları için birkaç yeni projenin iznini koparmaya çalışan girişimci William Patrick Andrew (d. 1807-ö. 1887), bir süredir projesini Fırat Vadisi'ne kadar uzatmak istiyor ancak uygun şartlar bir türlü oluşmuyordu.¹¹ Brett, Akdeniz'de yapmak istediği projeyi İngiliz Hazinesi'ne gönderince Andrew de buradaki fırsatı iyi değerlendirdi ve Brett'in inşa etmek

¹⁰ TNA. FO 424/579/17: No.7 Ek 4 "Genel Konsül Bruce'dan Clarendon Kontu'na, İskenderiye, 6 Aralık 1855"

¹¹ Fırat Vadisi'nden geçecek bir demiryolu projesi daha önce de gündemde olan bir projeydi. 1852 mayısında İskoç fizikçi ve misyoner James Bowen Thompson, Osmanlı Hariciyesi'ne Fırat Vadisi'nden Basra Körfezi'ne ve oradan da Hindistan'a kadar uzanacak bir demiryolu hattı inşası için teklif sunmuştu. Kırım Savaşı sebebiyle proje hayata geçirilmemişti. Bkz. BOA. HR. SFR.3 12-67 (7 Mayıs 1852). Andrew ise ilk kez 1856 Ocak ayında Babıali'ye ayrıntılı bir teklif sunmuş fakat teklif alternatifleri görmek amacıyla bekletilmişti. Bkz. BOA. HR. SFR.3 19-9 (12 Şubat 1856).

istediği telgraf hatlarını Fırat Vadisi'nden geçirerek Hindistan telgraflarıyla birleştirmeyi önerdi (Shahvar, 2002, s. 173).

Artık İngiliz Hükümeti'nin önünde ikisi Akdeniz ile Kızıldeniz'de bir sualtı ve Fırat Vadisi'nde bir kara telgraf hattı kurmayı taahhüt eden üç farklı proje vardı. Hükümet, tüm bu kafa karışıklığına bir son vermek adına Hindistan telgraflarının denetiminden sorumlu İrlandalı fizikçi Dr. William O'Shaughnessy'yi (d. 1809-ö. 1899) bu konularla ilgilenmesi için görevlendirdi. O'Shaughnessy, bir bilirkişi sıfatıyla o zamana kadar yapılan bütün teklifleri inceledi. Sonuç olarak hem Akdeniz'de hem de Kızıldeniz'de salt bir denizaltı sisteminin tam anlamıyla verimli çalışamayacağını rapor etti. Üstelik bu projeler oldukça maliyetli ve teknik olarak hayata geçirilmesi de bir o kadar zor projelerdi.¹²

William O'Shaughnessy, İngiliz dışişleri tarafından fikirlerine önem verilen saygın bir bilim insanıydı. Gisbornelerin İskenderiye hattı geciktikçe haklı olduğu ortaya çıkıyordu. Böylece hükümetin isteğiyle çalışmalarını daha da detaylandırdı. 1856 yazında hem Doğu Hindistan Şirketi yetkililerine hem de İngiliz Hükümeti'ne potansiyel birkaç rotanın yer aldığı yeni bir taslak gönderdi. Taslağa göre Karacı'den Fars (Basra) Körfezi'ne kadar bir sualtı telgraf hattı inşa edilebilir; buradan Kurna ve Kutü'l-Amâre istikametiyle Fırat Vadisi'nden Bağdat'a, Dicle Nehri'nin tam önüne kadar uzun bir kara hattı inşa edilebilirdi. Fırat hatları inşa edildikten sonra mukavemeti artırılmış kurşunlu kablolarla Musul üzerinden Anadolu'ya giriş yapılacaktı. Diyarbakir (Diyarbakır), Sivas, Tokat ve Amasya güzergahıyla devam edecek bu hat, Üsküdar'dan gelen başka bir hatla birleştirilecekti. Bu hattın bir kolu Samsun, Trabzon ve Erzurum yoluyla Diyarbakir'de birleştirilebilir; başka bir kolu ise İzmit, Ankara, Konya, Tarsus ve İskenderun üzerinden Basra'ya kadar getirilebilirdi. Bu sayede Gisborne veya Brett'in Akdeniz projeleri bir şekilde tamamlanırsa bu rota çok rahat bir biçimde diğer projelere entegre edilebilirdi. O'Shaughnessy'ye göre bu plan teknik olarak

¹² TNA. FO 424/579/104-105: No 79 Ek 3 "Dr. O'Shaughnessy'den Doğu Hindistan Şirketi Sekreteri'ne, Londra, 9 Haziran 1856"

en makul plandı. Eğer hemen başlanırsa iki yıl içinde tamamlanabileceğini düşünüyordu.¹³

O'Shaughnessy'nin bu raporuyla artık denizaltı telgraf hattı macerasından da yavaş yavaş vazgeçiliyor; Anadolu'da bir İngiliz telgraf sistemi kurulması gündemin ana maddesi haline geliyordu.¹⁴ İngiliz Hükümeti bu öneriyi olumlu karşıladı; ancak yine de işini şansa bırakmadı. Görüşmeler başladığında operasyonun denetiminden O'Shaughnessy sorumlu olacaktı.¹⁵

Bu tasarının Basra ve Fırat etabı, Andrew'in Fırat Vadisi'nde yapmak istediği demiryolu projesiyle kusursuz bir biçimde örtüşüyordu. Zaten Andrew'in amacı da hem demiryolları hem de telgraf hatlarının inşaa haklarını aynı anda alabilmektir. Bunun için hem İngiliz Hükümeti'ni hem de Babıali'yi ikna etmesi gerekiyordu. İlk olarak 26 Ağustos 1856 sabahı Londra'da O'Shaughnessy ile görüştü. Yasal düzenlemeler için İngiliz Hükümeti'ni ikna etmenin yolunun O'Shaughnessy'den geçtiğini iyi biliyordu. Bu zor olmadı. Ondan aldığı destekle İngiliz Dışişlerini Osmanlılara bir teklif götürmek için ikna edebilecekti.¹⁶

Sıradaki hedef ise Osmanlı Hükümeti'ydi. Sadrazamlığı sırasında Londra'dayken Mehmed Emin Âli Paşa'ya (d. 1815-ö. 1871) Londra Sefiri Kostaki Musurus (d. 1807-ö. 1891) nezaretinde bu konuyu açtı. Fırat Vadisi'ni belki de en iyi bilen İngiliz vatandaşı olan General Chesney¹⁷ de (Francis Rawdon, d. 1782-ö. 1871) bu görüşmede ona refakat etmişti. Âli Paşa'nın İngilizlerle yakın ilişkileri olduğu bilinmeyen bir şey değildi. Paşa ve Musurus, Andrew'in teklifini oldukça olumlu karşılamış ve taraflar prensipte anlaşmışlardı.¹⁸ Âli Paşa, İstanbul'a döner

¹³ TNA. FO 424/579/104-108: No 79 Ek 3 Inclosure 3 "Dr. O'Shaughnessy'den Doğu Hindistan Şirketi Sekreteri'ne, Londra, 9 Haziran 1856" Ayrıca bkz. Ek 2'deki ağ uzantıları

¹⁴ TNA. FO 424/579/108: No 79 Ek 3 "Dr. O'Shaughnessy'den Doğu Hindistan Şirketi Sekreteri'ne, Londra, 9 Haziran 1856"

¹⁵ TNA. FO 424/579/103: No 79 Ek "J. C. Melvill'den Hindistan Kurulu Sekreterine, East India House, 12 June 1856"

¹⁶ BOA. HR.SFR.3. 27-6 (26 Ağustos 1856): "W. P. Andrew'den Clarendon Kontu'na (İngilizce aslından kopya)"

¹⁷ Chesney, İngiliz Hükümeti'nin emriyle 1835-1837 yılları arasında Fırat Vadisi'nde askeri incelemelerde bulunmuş ve bir rapor kaleme almıştı. Bu seyahatiyle ilgili olarak bkz. Chesney, 1868

¹⁸ TNA. FO 424/579/112-113: No. 83. "Mr. Andrew'den Hazine Sekreteri'ne, European and Indian Junction Telegraph Company (Limited), Gresham House, Old Broad Caddesi, 1 Ekim 1856"

dönmez Andrew'e o gün hem Fırat Vadisi demiryolları hem de telgraf hatları konusunda gerekli imtiyazları sağlayacağını sözünü vermişti (Andrew, 1857, s. 201).

Bu görüşmeden sonra Andrew'in telgraf operasyonunu yürütmek üzere kurduğu şirket, *the European and Indian Junction Telegraph Company* ile Fırat Vadisi demiryolları projelerini yürütecek şirket, *the Euphrates Valley Railway Company* eşzamanlı bir biçimde hareket etmeye başladı. Kıtaları hem demiryolları hem de telgraf telleriyle birleştirmeyi amaçlayan bu iki şirket de doğrudan Andrew'in kontrolündeydi. Büyük çoğunluğu bankacı, demiryolu ve gemi işletmecisi ve tedarikçilerden oluşan yatırımcılar iki şirketi de hemen hemen eşzamanlı bir şekilde finanse ediyorlardı (Andrew, 1857, s. 179, 229-250).

Andrew, Âli Paşa'dan her iki proje için de imtiyaz sözü alır almaz İstanbul'a bir heyet gönderdi. İngilizleri temsil etmek için payitahta gelen heyet içinde tedarikçi John Stanniforth'ün yanında Osmanlıların yakından tanıdığı bir isim, Londra eski şehbenderi Edward Zohrab da bulunuyordu (Shahvar, 2002, s. 175). Ayrıca bu zamana kadar, özellikle Gisbornelardan hiçbir desteğini esirgemeyen Lord Stratford, İstanbul büyükelçisi olarak bu sefer de Andrew'in en önemli destekçisi olacaktı. Lord Stratford'ın Babıali üzerindeki etkisi yadsınamaz kadar büyüktü. Bundan önceki projeler Babıali'nin onayından onun sayesinde bu kadar kolay bir şekilde geçmişti. Böylece İngiliz heyeti kağıt üzerinde Babıali ile iyi ilişkileri olan ve tuttuğunu koparan isimlerden seçilmiş oldu.

Heyet 1856 yazı bitmeden *Meclis-i Ali-i Tanzimat*'a hem demiryolları hem de telgraf projesi için imtiyaz tekliflerini sundu. İngilizler Osmanlı Devleti'nden sadece İskenderiye ile Süveydiye¹⁹ arası kurulacak kısa bir denizaltı hattının inşasını üstlenmesini istiyorlardı. Yani bu sefer inşa çalışmalarına ucundan da olsa Osmanlı Devleti de katılacaktı. Geri kalan tüm projeyi ise şirket üstlenecekti. Heyet, projenin tamamlanması karşılığında Babıali'den yapılacak tüm işler için senelik 200.000 pound para ve 99 yıllık bir imtiyaz sözleşmesi talep etti. Hat

¹⁹ Hattın tam olarak geçeceği bölge, günümüzde Hatay Samandağ'da yer alan antik Seleukia liman kentidir.

kullanıma açıldığında iletişimde öncelik uluslararası trafiğin yani aslında İngilizlerin olacaktı. Bu projede şirketin Babıali'ye bıraktığı belki de en önemli yükümlülük ise hem inşaa çalışmaları sırasında hem de iletişim başladığında hattın güvenliğinin Osmanlı Devleti tarafından sağlanacak olmasıydı.²⁰ İşte bu konu sebebiyle taraflar anlaşamadı ve görüşmeler durduruldu.

Babıali şirketin talep ettiği işletme hakkı ve ödenecek paranın büyüklüğünden ziyade hattın güvenliğinin Osmanlılar tarafından sağlanacak olmasını dert etmişti. Bunun sebebi muhtemelen kendi kontrolünde olmayan bir hattın güvenliğini sağlamak istememesiydi. Öte taraftan daha önce büyük vaatlerle ciddi bir imtiyaz verilen Lionel Gisborne'un İskenderiye hattını bir türlü tamamlayamamış olması da proje üzerinde büyük bir soru işareti yaratıyordu (Shahvar, 1855-58, 2002, s. 176). Tüm bunlara Andrew'un Babıali ile telgraf hattı hakkındaki görüşmeleri yürüten yasal temsilcisi Francis Horsley Robinson'ın 14 Kasım'da İstanbul'da ani bir şekilde ölmesi de eklenince görüşmeler geçici bir süre askıya alındı. Kaybedilen her gün Andrew'un zararına yazıyordu. Lord Stratford'ın Babıali üzerindeki gücünü kullanarak Osmanlıları ikna etmesini beklemekten başka yapacağı pek de bir şey kalmamıştı.²¹

Güvenlik meselesi bu projenin zaten en çekinilen konusuydu. Her ne kadar Babıali bu meseleye kendi üzerine düşecek yükümlülüğün büyüklüğü açısından baksa da İngiliz Hükümeti de hattın güvenliğinin nasıl sağlanacağı konusunda tatmin olamamıştı. O'Shaughnessy, daha önce Doğu Hindistan Şirketi Sekreteri'ne gönderdiği raporlarda hattın güvenliğini en azından Anadolu için çok sorgulamamış; muhtemelen Babıali'deki İngiliz nüfuzuna güvenerek, Osmanlı topraklarında daha güvenli tesisler kurulabileceğini hatta bu işin Osmanlı Hükümeti'nin üzerine yüklenebileceğini düşünmüştü.²² Bu yüzden hazırladığı

²⁰ TNA. FO 424/579/115: No. 83 Ek "Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon Kontu'na, Tarabya, 27 Eylül 1856" Benzer bir teklif demiryolu hatları için de yapılmıştı. İngilizler Süveydiye'den başlayarak Halep ve Caber Kalesi istikametiyle Fırat'ı aşırp Bağdat üstünden Fars (Basra) Körfezi'ne ulaşmak istemişlerdi. Babıali ise yine 99 yıl boyunca yıllık %6 asgari temettü sağlayacaktı. Bkz. BOA. HR.SFR.3. 27-6 (26 Ağustos 1856): "W.P. Andrew'den Shelburne Kontu'na (İngilizce aslından kopya)"

²¹ TNA. FO 195/460: No. 10. "W.P. Andrew'den Vikont Stratford de Redcliffe'e, Londra, 14 Kasım 1856"

²² "Kaptan Lynch, telgraf kesintileri durumunda ve hatların devriyesi için kullanılacak, iyi donanımlı adamlardan oluşan, *Tatar* birlikleri (posta güvenlik birlikleri) hakkında bana pek çok malumat

taslaklarda sadece en pratik güzergahın hangisi olacağına odaklanmıştı. Zaten Andrew ile bu kadar kolay anlaşabilmelerinin bir sebebi de bu rotada yapılacak çalışmaların teknik olarak çok daha kolay olmasıydı. Ama İngilizlerin Bağdat-Basra siyasi temsilcisi ve Osmanlı Arabistan'ı genel konsülü Yüzbaşı Felix Jones (d. 1813-ö. 1878) ise bölgedeki aşiretlerin Fırat Vadisi ve Basra üzerinde inşa edilecek hatlara saldırı yapmasından çekindiğini hem Hindistan'daki yetkililere hem de Andrew'e zaten söylemişti.²³ Dolayısıyla bu beklenmeyen bir şey değildi. Kaldı ki Lord Stratford'ın da güvenlik meselesine bakışı bundan farklı değildi. Her ne kadar kendisinin görev icabı Andrew'e desteği tam olsa da Osmanlı Asya'sında inşa edilecek herhangi bir telgraf ya da demiryolu hattının Babiali'nin üzerinde tam anlamıyla gerçek bir otorite kuramadığı aşiret ve çetelerin saldırılarına her zaman açık olacağını savunuyordu.²⁴

Aşiret meselesi sadece merkez ile yerel arasında var olan bir otorite problemi değildi. Lord Stratford, aşiretlerin kendi aralarında da düşmanlıklarının olduğunu ve inşa edilecek telgraf ve demiryolu hatlarının sırf bu yüzden dahi saldırıya açık hale geleceğinin farkındaydı. Ona göre telgraf hatları demiryollarından bağımsız bir şekilde inşa edilmeliydi. Böylece olası bir saldırıda hedefler bölünmüş olacak ve hatlar yağma saldırıları için tek başına daha az ilgi çekecekti. Diğer taraftan aşiret reislerine yapılacak sübvansiyon ödemeleriyle saldırılar engellenebilir; birbirine düşman aşiretlere yapay bir gelir kapısı açılarak karşılıklı düşmanlıklarını bir kenara bırakmaları teşvik edilebilirdi.²⁵ Büyükelçi, aksi taktirde maaliyeti ne olursa olsun diğer planları devam ettirmenin daha mantıklı olduğunu düşünüyordu.²⁶

verdi. Kaptan Lynch'in açıklamalarından Küçük Asya'nın, kuruluşumuzun bu son derece önemli kolu için Britanya Hindistan'ının herhangi bir bölgesinden çok daha fazla imkan sağladığından eminim." Bkz. TNA. FO 424/579/108: No. 79 Ek 3 "Dr. O'Shaughnessy'den Doğu Hindistan Şirketi Sekreteri'ne, Londra, 9 Haziran 1856"

²³ TNA. FO 424/579/111-112: No. 82 Ek 3 "Komutan Jones'tan Sind Komiseri'ne, Buşehr, 6 Temmuz 1856"

²⁴ TNA. FO 424/579/119: No. 88 Eki. "Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon Kontu'na, Tarabya, 10 Kasım 1856"

²⁵ Aşiretlere bazı ödemeler yaparak Bağdat-Basra telgraf hatlarının güvenliğinin sağlanması 1860'larda da denenmişti (Shahvar, 2003, s. 89-116).

²⁶ TNA. FO 424/579/119: No. 88 Eki. "Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon Kontu'na, Tarabya, 10 Kasım 1856"

Her ne kadar Lord Stratford'ın çekincesi Anadolu'dan ziyade Basra tarafında olsa da bir kere hattın herhangi bir kısmında yaşanacak bir kesinti tüm iletişimi sekteye uğratabilirdi. Bu yüzden büyükelçinin, Andrew'in projesine mevcut haliyle şüpheyle yaklaştığı ortadaydı. Tüm şüphelere rağmen Andrew ise inşa çalışmalarına başlamakta oldukça ısrarcıydı. İngiliz heyeti Babıali'ye hattın güzergahını yeniden düzenleyen ve Osmanlıların güvenlik meselesi üzerindeki yükümlülüğünü azaltan bir dizi revizyonlar önerirken Andrew de Palmerston'a ve Hazineye gerekli izinlerin neredeyse alınmak üzere olduğunu bildirmişti.²⁷ Amacı iki tarafın da desteğini alarak inşa çalışmalarına tez elden başlamakti. Eğer Londra onay verirse veya Babıali ile kısmi bir anlaşma sağlanırsa, bir ay içerisinde telgraf hatlarının inşasına başlanıyordu.²⁸ Yani şirket, *Meclis-i Ali-i Tanzimat*'ın kararı kesinleşmediği ve bu sebeple Andrew'e Abdülmecid'den herhangi bir *berat* verilmediği halde hattın inşasına başlayacaktı (Shahvar, 2002, s. 176).

Andrew, elbette bu adımı Âli Paşa'ya güvenerek atmıştı. Ama kurduğu oyun işe yaramadı. Kararın *Meclis-i Vükelâ* tarafından onanması gerekiyordu. Fransızlarla daha yakın ilişkileri olduğu bilinen Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (d. 1814-ö. 1868), İngiliz girişimcilere hiçbir zorluk çıkarmayan Âli ve Mustafa Reşid Paşalara rağmen *Meclis-i Vükelâ*'nın da onayından geçmesi gereken bu teklifi bekletmeye karar vermişti. Fuad Paşa, Fransızları da projeye dahil ederek onların ne teklif sunacaklarını görmek, Anadolu ve Basra'dan geçecek hatların İngilizler için ne kadar önemli olduğunu anlamak istemişti (Shahvar, 2002, s. 176).

Bu üç reformist paşa arasındaki rekabet ve fikir ayrılıkları, zaman zaman kendi kurdukları bürokratik sistem içerisinde bu gibi anlaşmazlıklara yol açabiliyordu (Davison, 1973, s. 81-82). Ancak paşalar arasındaki rekabet, kişisellikten çok "denge" politikasında temsil ettikleri tarafa dayanıyordu (Abu-Maneh, 1994, s. 136-137). Fakat Osmanlı Hükümeti'nin "denge" arayışıyla attığı her adım

²⁷ TNA. FO 424/579/118: No. 86. "W.P. Andrew'den Hazine Sekreteri'ne, European and Indian Junction Telegraph Company (Limited), 20 Kasım 1856"

²⁸ TNA. FO 424/579/118: No. 87. "Shelburne Kontu'ndan Hazine Sekreteri'ne, Foreign Office, 27 Kasım 1856"

İngilizleri telgraf telleriyle Hindistan'a bağlayacak her metreden biraz daha alıkoyuyordu.

İngilizler projeyi bir kez daha elden geçirerek Babıali'deki bu pürüzü çözmek istediler. Âli Paşa elbette daha önceki tutumunu değiştirmede. Ancak Fuad Paşa yine diretiyor; bu sefer de inşaata Fırat Vadisi ve Basra tarafından değil de Üsküdar'dan başlanmasını istiyordu. Böylece Anadolu'yu boylu boyunca geçecek rotaya öncelik verilecekti. Üstelik Fuad Paşa tüm bu hattın inşasının Osmanlı Devleti'nin kendi öz kaynaklarıyla yapılması gerektiğini düşünüyordu (Bektaş, 1995, s. 50-51). Bu şekilde hattın sadece mülkiyeti değil; işletme hakkı da Babıali'nin olabilir, iletişimde öncelik Osmanlı Devleti'nde kalabilirdi.

Fuad Paşa'nın bu hamlesi Andrew'ün bütün yatırımlarını boşa çıkarıyordu. Andrew'ün yapmak istediği ile elinde olan birbirinden çok farklı bir hale gelmişti. Ön inceleme için gelen teknik heyet bu kargaşada işi neredeyse bırakma noktasına geldi. Stanniforth ve Zohrab, daha önce Âli Paşa ile olan görüşmelerinden ve bu zamana kadar yaptıkları aracılıktan dolayı hak edişlerini istiyorlardı. Andrew, projeyi O'Shaughnessy'nin daha önce önerdiği gibi Anadolu'dan geçecek şekilde yeniden düzenleyerek Fuad Paşa'yı, Osmanlı Maliyesi'ni bu işe dahil etme fikrinden vazgeçirmeye çalıştı. Ancak çok geç kalmıştı (Shahvar, 2002, s. 180-181).

İngilizler bu zamana kadar Babıali'ye sundukları tüm projelerde Osmanlı Devleti'ni bir şekilde inşa çalışmalarından uzak tutmayı başarıyorlardı. Böylece sözleşmelere, çalışmaların hiçbir aşamasında yer almayan Osmanlı Devleti'nin hat üzerinde bir öncelik veya kontrol hakkı talep etmesine imkan verecek bir madde de eklenmiyordu. Fuad Paşa'nın bu hamlesi, Babıali'nin üzerinde hiçbir yaptırım gücü olmadığı bu projelerde ilk defa bir pazarlık yapma şansı yakaladığı anlamına geliyordu. İngiliz Hükümeti buna karşılık Lord Stratford aracılığıyla Babıali'ye çok büyük bir baskı kurmaya başladı. 13 Temmuz 1857'de Lord Stratford hem Doğu Hindistan Şirketi'nin hem de Andrew'in inşa çalışmalarına zamanında başlayacağına dair teminatları olduğunu ve artık ertelemenin kaldırılıp imtiyaz görüşmelerine devam edilmesi gerektiğine dair bir memorandum

yazdı.²⁹ Bu baskı karşısında en önemli iki devlet adamı arasında bir fikir birliği olmayan Babıali'nin daha fazla direnemeyeceğini düşünüyordu. Âli Paşa, beklenildiği üzere büyükelçiye hattın inşasına ivedilikle başlayacağını garantisini bir kez daha vermişti.³⁰ Ancak Âli Paşa'nın aksine Fuad Paşa, hattın Osmanlı bütçesiyle inşa edilmesi fikrinden vazgeçmedi.

Her ne kadar Lord Stratford'ın bu resti, Babıali'nin ilk defa elde ettiği bir kozun daha olgunlaşmadan ortadan kalkmasına yönelik atılmış bir adım olsa da bu gerilim bir an evvel işe koyulmak isteyen Stanniforth ve diğer İngiliz yatırımcıları tedirgin ediyordu. Lord Stratford, Tarabya'dan Londra'ya acele bir telgraf çekerek hükümetinden ne adım atılması gerektiğini beklemeye koyulmuştu.³¹ Stanniforth'un ise zamanı yoktu. Büyükelçinin talimatını dahi beklemeden harekete geçti. Henüz İngiliz Dışişleri ve Babıali arasındaki görüşmeler sonuçlandırılmadan inisiyatif alarak 9 Eylül'de Fuad Paşa'yı ziyaret etti.

Fuad Paşa, her şeyin açıkça konuşulduğu bu toplantıda, hattın Anadolu etabının Osmanlı öz kaynaklarıyla yapılacağı kararından dönmeyeceğini Stanniforth'a bir kez daha yineledi. Ancak inşaatı İngilizlerin yapmasını kabul etti. Bunun için şirketle hiçbir imtiyaz sözleşmesine gerek kalmaksızın Anadolu'ya mühendis ve işçi gelmesini onayladı. Hattın inşası için gerekli olan tüm malzemeler ise gümrük vergisinden muaf tutularak Osmanlı topraklarına getirilecekti. Anadolu hatlarında iletişim önceliğinin kimin olacağı tartışmasında ise iki tarafı da mutlu edecek bir öneri sundu. Biri Osmanlı iç iletişimine diğeri tamamen Britanya'nın uluslararası çıkarlarına hizmet edecek iki hatlı bir çözüm teklif edeceğini Stanniforth'a söyledi. İngiliz Hükümeti'nin uluslararası hat üzerindeki kontrol ve yetkisi tam olacak; güzergah boyunca istediği gibi mühendis, memur, işçi veya idareci istihdam edebilecekti. Paşa'nın Fırat Vadisi'nde kurulacak hat için ön koşulu ise

²⁹ BOA. HR. TO. 227-7 (21 Zilkade 1273H./13 Temmuz 1857)

³⁰ TNA. FO 424/579/187: No 169 Ek 1 "Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon Kontu'na, Tarabya, 1 Eylül 1857 (Telgraf)"

³¹ TNA. FO 424/579/187: No 169 Ek 1 "Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon Kontu'na, Tarabya, 1 Eylül 1857 (Telgraf)"

Hindistan'dan gelecek telgraf hatlarının Basra Körfezi'ne kadar getirilmesiydi. Aksi takdirde Babıali Anadolu hatlarını Bağdat'ın ötesine geçirmeyecekti.³²

1.3. TEDARİK VE SEVKİYAT

Anadolu'dan geçecek telgraf hatlarının inşasının Osmanlı Maliyesi tarafından üstlenilmesinin devleti çok büyük bir masrafa sokacağı ortadaydı. Ancak Fuad Paşa'nın teklifi mevcut şartlarda Osmanlıların kendi lehlerine sunabileceği en iyi teklifti. İngiliz Hükümeti ise karşı hamle olarak Babıali'ye üç seçenek sundu: Eğer Babıali imtiyaz anlaşmasını onaylarsa Paşa'nın şartları kabul edilecekti. Osmanlılar bu işe yanaşmazlarsa bu sefer de İngiliz sermayeli başka bir şirket ile başka bir rota üzerinde yeniden masaya oturulabilirdi. Ancak bu şekilde İngiliz Hazinesi hattın inşası tamamlanana kadar Osmanlı Devleti'ne herhangi bir maddi taahhüt vermeyecekti. Osmanlılar bunu da kabul etmezlerse artık İngilizler projeden tamamen elini eteğini çekip yine çok uluslu denizaltı telgraf hatlarının inşasına yöneleceklerdi.³³

Babıali'nin bu ekonomik baskı altında anlaşmaya yanaşmaktan başka pek de bir şansı kalmadı. Stanniforth, 27 Ekim 1857'de, bizzat bu süreci olabildiğince geciktirmeye çalışan Fuad Paşa'nın onayıyla Üsküdar'dan Bağdat'a uzanacak hattın malzemelerini Osmanlı topraklarına getirebileceği izinleri almayı başardı. Bir ay içinde *Meclis-i Ali-i Tanzimat*'tan bir türlü gelmeyen resmi onay da artık çıkmıştı.³⁴ Böylece telgrafı Anadolu topraklarına getirecek bürokratik prosedür tamamlandı.

Üsküdar'dan Musul'a kadar Sivas ve Diyarbakir üzerinden Anadolu'yu geçmesi planlanan hattın toplam uzunluğu daha önce yapılan etütlere göre 1.225 kara mili yani yaklaşık olarak 2.575km olarak hesaplanmıştı.³⁵ *Meclis-i Ali-i Tanzimat*'tan

³² TNA. FO 424/579/190: No 173 Eki. "Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon Kontu'na, Tarabya, 10 Eylül 1857" ve TNA. FO 424/579/187: No 169 Ek 2 "Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon Kontu'n, Tarabya, 10 Eylül 1857 (Telgraf)" ve BOA. HR. TO. 52-164 (27 Ekim 1857) ve BOA. HR. SFR. 3. 34-24 (27 Kasım 1857)

³³ TNA. FO 424/579/188: No. 171. "Mr. Hammond'dan Hazine Sekreteri'ne, Tarabya, 17 Eylül 1857

³⁴ BOA. HR. TO. 52-164 (27 Ekim 1857) ve BOA. HR. SFR. 3. 34-24 (27 Kasım 1857)

³⁵ TNA. FO 424/579/109: No. 80. "Mr. Hammond'dan Hazine Sekreteri'ne, Foreign Office, 26 Haziran 1856"

onay çıkar çıkmaz Stanniforth hemen İngiltere'ye döndü. Hat üzerinde kullanılacak malzemeleri satın almak için 1 Ocak 1858'den itibaren Osmanlı Hükümeti adına üç büyük tedarikçiyle anlaşma sağladı. İlk olarak yılbaşı arifesi demeden Berlin merkezli *Siemens* ile Londra şubesinde kablo yalıtkanı, sigorta ve çanak gibi bilumum elektronik alet edevat satın almak için bir kontrat imzaladı.³⁶ On gün sonra galvanize kaplı son teknoloji telgraf telleri tedarik etmek için Manchester merkezli *Richard Johnson and Brother* şirketi ile temasa geçti.³⁷ 20 Ocak'ta ise dünyanın halka açık ilk telgraf şirketi olan Stoke-on-Trent merkezli *The Electric and International Telegraph Company* ile elli beş bin adet seramik çanak ve yalıtkan almak için kapsamlı bir sözleşme imzaladı.³⁸

Mallar Anadolu'ya parça parça getiriliyordu. Tüm ayarlamalar Londra'daki Osmanlı Sefareti aracılığıyla, Musurus tarafından yürütülüyordu. 27 Şubat 1858'deki ilk sevkiyatın sadece nakliye ücreti dahi 2.310 pound tutmuştu.³⁹ *Siemens*'ten alınan malzemeler için ödenecek toplam ücret ise 7.442 pound idi. Bu borç mayıs sonuna kadar 3 taksitte ödendi.⁴⁰ Manchesterlı şirketten tedarik edilen galvanize telgraf telleri ise çok daha masraflıydı. Toplam 28.580 pound borç yine dört taksitle kapatıldı.⁴¹ *Electric and International Telegraph Company*'ye olan 1.624 pound borç ise sevkiyata ilerde eklenecek malzemelerle birlikte toplam 3.241 pound olarak bilahere ödendi.⁴² Haziran ayında yeni sevkiyatlarla gelen malzemeler için ödenen toplam para 43.432 poundun biraz üzerindeydi. Stanniforth'a ise bu yoğun mesaisi için aylık 500 pound ödenmişti.⁴³

Stanniforth malzeme tedariki için anlaşmadan anlaşmaya koşarken Musurus ise Londra'da artık Osmanlı Anadolu'sunda telgraf hatları inşa edecek mühendisleri ve bunları yönetecek kişiyi aramakla meşguldü. Bu iş için tanıdık bir isimde, daha önce Kırım Savaşı telgraflarının inşa çalışmalarını yöneten Kraliyet Topçusu Albay Michael Biddulph'da (d. 1823-ö. 1904) karar kılındı. Biddulph, Osmanlıların

³⁶ BOA. HR. SFR.3. 36-1 (1 Ocak-21 Mayıs 1858)

³⁷ BOA. HR. SFR.3. 36-6 (11 Ocak-12 Haziran 1858)

³⁸ BOA. HR. SFR.3. 36-8 (20 Ocak-20 Ekim 1858)

³⁹ BOA. HR. SFR.3. 36-18 (23 Şubat-14 Nisan 1858)

⁴⁰ BOA. HR. SFR.3. 36-1 (1 Ocak-21 Mayıs 1858)

⁴¹ BOA. HR. SFR.3. 36-6 (11 Ocak 1858-12 Haziran 1858)

⁴² BOA. HR. SFR.3. 36-8 (20 Ocak-20 Ekim 1858)

⁴³ BOA. HR. SFR.3. 36-10 (1 Şubat-21 Mayıs 1858)

çalışma tarzına yabancı değildi. Ancak Anadolu'da veya Basra tarafında ilk defa çalışacaktı. 4 Şubat 1858'de İngiliz Savaş Bakanlığı, Biddulph'un Babıali tarafından istihdam edilmesine izin verince Albay hemen İstanbul'a doğru yola çıktı.⁴⁴ Babıali, Albay İstanbul'a gelir gelmez kendisine hemen bir yıllık bir iş akdi imzalattı. Böylece Üsküdar'dan Basra'ya kadar Anadolu'yu boylu boyunca geçecek tüm telgraf operasyonunun her aşamasından sorumlu kişi olarak işin başına geçirildi. Biddulph, artık dört taksitle senelik 800 pound maaşla çalışacak bir Osmanlı çalışanıydı.⁴⁵

Albay, hattın inşası için hazırlanan proje taslaklarını ve raporları inceleyip kısa bir etüt yaptıktan sonra Anadolu'ya onlarca İngiliz mühendis ve usta getirilmesi talimatını verdi. Bu personelin ödemeleri de yine Osmanlı Maliyesi tarafından Londra Sefareti aracılığıyla yapılacaktı. Örneğin direklerle tırmanıp tel çekmek için 1858 temmuzunda Osmanlı topraklarına gelecek üç sıradan hat işçisinin⁴⁶ kişi başı aylık maaşı 9 pound idi. Gemi yolculuğu için her birine 15'er pound bilet ve 15'er pound da erzak parası verilecekti. Ancak işçiler Britanya'dan istihdam edildiği için harcırahlarının zamanında yatırılması gerekiyordu. Bu yüzden tüm ödemeler önden yapılıyordu. İşçiler geldiğinde kendileriyle hemen bir kontrat düzenleniyor ve artık Osmanlı işçisi statüsünde sayılıyorlardı. Devlet, her ne kadar oldukça tehlikeli de olsa bir telgraf hattı inşasında en temel işi yapacak bu üç İngiliz hat işçisine bir ayda 112 pound ödeme yapmıştı.⁴⁷

İngilizler Üsküdar'dan Basra'ya kadar tüm inşa sahası boyunca yalnızca hattın inşasında çalışacak işçi ve sorumlu personel getirtmiyorlardı. Tüm bu süre boyunca işçi ve mühendislerin güvenlik ve sıhhi ihtiyaçlarının da karşılanması gerekiyordu. Ağustos 1858'de Biddulph'un talimatıyla birkaç yardımcısıyla bir doktor getirilmiş ve çalışmaya başlamıştı.⁴⁸ Kasım'da İngilizler'in sevkiyat yaptığı bir buharlı gemiyle başka bir doktor daha getirildi. Kendisine aylık 3.000 kuruş

⁴⁴ BOA. HR. SFR. 3. 36-2 (4 Şubat 1858)

⁴⁵ İş akdi uzatılırsa kendisi aylık 66 pounddan biraz da fazla maaş tahsis edilecekti BOA. İ. HR. 156-8297 (11 Zilkade 1274H./23 Haziran 1858)

⁴⁶ *Telegraph lineman*

⁴⁷ BOA. HR. SFR.3. 39-10 (14 Temmuz-2 Ağustos 1858)

⁴⁸ BOA. A. MKT. NZD. 262-11,12,13 (9 Muharrem 1275H./19 Ağustos 1858)

maaş ve hat boyunca gerçekleştireceği seyahat için toplam 10.000 kuruş harcırah bağlanmıştı.⁴⁹

Henüz inşa çalışmaları başlamadan önce Osmanlı Maliyesi büyük bir borç ve ödeme sirkülasyonu ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Ama hattın inşasına da gerekli personel ve malzeme tedariki sağlandığı sürece başlanabilirdi. Böylece, Biddulph'un talimatıyla, Britanya'dan Anadolu'ya gerçekleşen personel akışı temmuz ve ağustos ayları boyunca devam etti. İşçilerin tam olarak hangi güzergahta çalışacaklarına geldikten sonra karar veriliyordu. Ağustosta Albay, beraber çalışacağı üç Kraliyet topçusu mühendisi daha gemiyle Osmanlı topraklarına getirtince inşa çalışmalarına başlamamak için herhangi bir neden kalmamıştı. (Bektaş, 1995, s. 55).

1.4. İLK HAT, İLK TELGRAF

Anadolu'dan Basra'ya kadar uzanacak hatlar temelde üç etapta doğrusal bir güzergahla inşa edilecekti. İnşaat sırasında üzerinde çokça değişiklik yapılsa da genel olarak Üsküdar'dan Sivas; Sivas'tan Bağdat ve Bağdat'tan Basra'ya uzanan bir rota uygun görülmüştü. Yani hatlar bir ağ oluşturmayacaktı (Biddulph, 1860, s. 30-31). Üsküdar'dan Sivas'a Ankara güzergahıyla ulaşılacak hattın ilk durağı İzmit'ti. Ancak ilk adım bir türlü atılamıyordu. İşler ağırdan alınıyor; kışın gelmesiyle zorlu hava koşulları bahane edilerek çalışmalar sürekli durduruluyordu. Biddulph'un işleri bu kadar boşlamasından dolayı 1859 başına kadar 1.225 millik toplam güzergahın sadece 110 milden biraz fazla bir kısmı tamamlanabilmişti. Sonra çalışmalar yine durmuş ve en sonunda Üsküdar'dan İzmit'in günümüzde Sakarya'ya bağlı bir ilçe olan Taraklı nahiyesine kadar ancak getirilmişti.⁵⁰

Bu hat, Biddulph emrinde inşa edilen ilk ve son telgraf hattıydı. Yine çalışmaların durduğu bir sırada Biddulph, geçirdiği bir hastalığı bahane ederek ülkesine dönmek istemişti. Albay, 10 Şubat 1859'da Telgraf Müdürü Mehmed Efendi'den aldığı izinle Osmanlı Devleti'nden bir kere ayrılmıştı.⁵¹ Sene sonunda bir kez

⁴⁹ NRO, BUL 188/34b: "Henry Lytton Bulwer mektupları", İstanbul, 15 Ekim 1858"

⁵⁰ BOA. İ. HR. 164-8780 (15 Cemaziyelahir 1275H./20 Ocak 1859)

⁵¹ BOA. HR. TO. 467-56 (10 Şubat 1859)

daha hastalık bahanesiyle ülkesine döndü. Hatta nedendir bilinmez, parası olmadığını beyan ettiği için kendisine bu seyahati için 10.000 kuruşluk bir harcırah dahi tahsis edilmişti.⁵² Yeni yılda sözleşmesi bittiği için iş akdi de sonlandırıldı ve Biddulph ülkeden tamamen ayrıldı. Ancak İngiliz personelin pek çoğu Anadolu'da kalmaya devam etti (Bektaş, 1995, s. 59).

Sâye-i teshilat-vâye-i cenab-ı padişahîde işbu İzmit Kazası'na temdid buyrulmuş olan telgraf hattından dolayı cümle ahali-i belde ve heyet-i aza müteşekkiran ed'iyeye-i hayriye-i hazret-i padişahîye tekrar itmiş olduğumuz mâlum-ı âlileri buyruldukda emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir.⁵³

Telgraf telleri önce Taraklı'ya orandan da İzmit'e getirilince İstanbul'la bağlanan ilk Anadolu eyaleti de Hüdavendigâr Eyaleti oldu. Bu hat üzerinden çekilen ilk telgraf ise İzmit kaymakamı Tufan Bey'in bölge hakimi, mal müdürü, sandık emini ve meclis bünyesindeki dokuz azanın isimleriyle birlikte, 20 Ocak 1859 Perşembe günü *alaturka* saatiyle gündüz 7:50'de⁵⁴ sadarete çektiği bir teşekkür telgrafıydı.⁵⁵ Bu telgraf ertesi gün Abdülmecid'e de gösterilmişti.⁵⁶ Eğer Üsküdar'dan Rumeli ve Avrupa'ya çekilenler sayılmazsa, "1 numaralı telgraf yazışması"⁵⁷ olarak kaydedilen bu telgraf, hattın çalışıp çalışmadığını tecrübe etmek için yapılan denemeler haricinde, Anadolu sınırlarında çekilmiş ilk resmi telgraftı.

Tufan Bey'in çektiği bu telgraf, aslında, bir bayındırlık işinin tamamlanmasından sonra yerel idareden merkeze usulen gönderilen teşekkür *tezkire*lerinin teknolojik formundan başka bir şey değildi. Sözü edilen bayındırlık telgraflaşma olunca da sistemin kurulduğunu, sorunsuz çalıştığını ve bunun için sultana teşekkür

⁵² BOA. İ. HR. 173-9423 (2 Safer 1276H./27 Aralık 1859)

⁵³ BOA. İ. HR. 164-8780/1 (15 Cemaziyelahir 1275H./20 Ocak 1859): Tahrirat-ı Telgrafiye numero 1 "İzmit'ten çekilen ilk telgraf, İzmit Kaymakamı Tufan Bey'den Sadaret'e, saat:7 dakika 50"

⁵⁴ Bunun tam olarak ne anlama geldiğini anlamak için Osmanlı saat sistemini de anlamak gerekmektedir. Osmanlıların XIX. yüzyılda kullandığı sisteme göre her gün gurup (gün batımı) referans alınarak saatin 12:00'a ayarlanmasıyla başlardı. Yani her yeni gün güneşin batışıyla başlıyor ve 12'şer saatlik iki eşit gün dilime bölünüyordu. Bu şekilde telgrafnamelerde saat kısmına "şeb" ve "ruz" yani gece ve gündüz/sabah belirteci konurdu. Eğer bir telgrafın "merkeze vusulü tarihi" kısmında saat "şeb" 7 dakika 50 yazıyorsa bu telgrafın gün batımından kabaca 8 saat sonra çekildiği anlamına geliyordu. Aynı şekilde "mahaline irsali tarihi" kısmında saat "ruz" 7 dakika 50 yazıyorsa da gün doğumundan 8 saat sonra mahaline ulaştığı anlaşılıyordu. Sistem uluslararası posta sisteminde karmaşaya yol açtığı için yüzyılın sonuna doğru *alaturka* ve *alafanga* saat sistemleri yerine göre aynı anda kullanılmaya başlandı (Wishnitzer, 2015, s. 32-33).

⁵⁵ BOA. İ. HR. 164-8780/1 (15 Cemaziyelahir 1275H./20 Ocak 1859) Bkz. EK 1

⁵⁶ BOA. İ. HR. 164-8780/3 (16 Cemaziyelahir 1275H./21 Ocak 1859)

⁵⁷ *Tahrirat-ı Telgrafiye numero 1*

edildiğini beyan eden bir *tezki*renin geleneksel yöntemlerle yazılıp gönderilmesi elbette tuhaf olacaktı. Dolayısıyla telgrafın taşra ile merkez arasındaki iletişimde gerçekleştirdiği ilk dönüşümün bu tip *tezki*relerde olduğu söylenebilir. Ancak sırf bu telgraftaki ifadelerden hareketle Anadolu’da telgraflaşmanın yereldeki karşılığı hakkında yorum yapmak pek doğru olmayacaktır. Telgrafta, İstanbul’da büyük bir borç ile başlanan ve oldukça geciken küçük bir hattın inşasının nihayet tamamlanmasıyla, yerel idarenin ve halkın bundan duyduğu minneti övgü ile Abdülmecid’e sunduğu çıkarımını yapmak, ahalinin tepkisini anlamak açısından tek başına yeterli değildir. Oysaki, Anadolu’nun doğrusal telgraflarının inşası, harcanan para ve sarfedilen emeğe nazaran oldukça yavaş ilerliyor; hatta kimi yerlerde hiç başlamıyordu. O’Shaughnessy’nin “şimdi başlanırsa iki sene içerisinde biter” dediği “Küçük Asya” telgraflarının iki senede ancak ilk istasyonu tamamlanabilmişti. Yani, telgrafta bir Tanzimat geleneği olarak Abdülmecid’e teşrifat gereği yakıştırılan *teshilat-vâye*⁵⁸ lafzının pratikte, en azından Anadolu’da pek de bir karşılığı yoktu. Bu belki Rumeli için geçerli olabilirdi. Anadolu’nun henüz inşasına başlanmayan doğrusal hatlarına nazaran Rumeli’de telgraf hatları çoktan bir ağ oluşturmaya başlamış; toplum telgrafın günlük hayattaki pratiğine alışmaya başlamıştı.⁵⁹

Anadolu’da telgraf hattı inşasının halk nezdindeki esas karşılığı ise doğrudan hattın inşa sürecinin kendisindeydi. Bunu açmak gerekirse, telgraf hatları için gereken malzemelerin Avrupa’dan getirilmesi için Babıali hazineye başvuruyor; bazen de fon ve tahvil satarak bu borcun altından kalkmaya çalışıyordu.⁶⁰ Ancak masraflar sadece malzeme satın almakla bitmiyordu. Telgraf tellerinin çekileceği direkler için ormanlardan ağaç kesilmesi, bunun için işçi bulunması, işçilerin yevmiyelerinin ödenmesi, uygun görülen bir yerde telgrafhane inşa edilmesi gibi saha masraflarının da karşılanması gerekiyordu. İşte Anadolu’da toplum bu masraf ve iş yükünü üstlenerek telgraflaşmanın doğrudan bir parçası oldu.

⁵⁸ Yapılması güç bir işi çok kolay ve çok kısa bir süre içerisinde tamamlanması kendisine nasip olan anlamında sultanlar için kullanılan bir övgü tamlamasıdır. Bir kara/şose yolu, telgraf hattı ya da bir caminin inşasının bitirilmesini takiben gönderilen hemen her teşekkür *tezki*resi *sâye-i teshilât-vâye-i hazret-i padişahî* gibi ifadelerle başlar.

⁵⁹ Bkz. Çakılcı, 2019

⁶⁰ BOA. HR.SFR.3. 36-22 (19 Haziran 1858)

Böylece Anadolu'da telgraflaşmanın yereldeki karşılığı, aslında sürecin kendisi; yani sürece toplumsal olarak iştiraki olacaktı.

2. BÖLÜM

TELGRAFLAŞMADA TOPLUMSAL İŞTİRAK VE ANADOLU'DA KİTLESEL TELGRAFLAŞMA SEFERBERLİĞİ

İstanbul'dan İzmit'e ulaşan ilk hattın tamamlanması Anadolu için bir eşikti. Bu eşik aşıldığına göre hattın geri kalanı için çalışmalar başlayabilir; yeni ve verimli bir programla hızlıca kitlesel bir telgraflaşma hareketi yaşanabilirdi. Ancak bu sanıldığı kadar kolay olmadı. Telgraf telleri Üsküdar'dan İzmit'e kadar getirildikten sonra inşa çalışmaları yaklaşık on yıl boyunca sadece ana hat üzerinde devam edebildi. Anadolu'nun diğer bölgelerinde ise herhangi bir telgraflaşma çalışmasına başlanamamıştı. Bu durumun temelde ekonomiye dayanan iki nedeni vardı:

İlki, Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu buhrandı. Babıali'nin Anadolu telgraflarını kendi öz kaynaklarıyla inşa etmeye karar verdiği tarihlerde devletin bu işi verimli bir şekilde sürdürebilecek ekonomik gücü zaten kalmamıştı. Kırım Savaşı'yla iyice artan askeri harcamaların hazineye bindirdiği yük, savaştan sonraki süreçte devletin vergiyle ikame etme gücünü çoktan aşmıştı. Bu durum, telgraflaşma döneminin başlangıcı olarak düşünülebilecek 1858-1859 mali yılındaki 67 milyon 364 kuruşluk bir cari açığın ertesi sene 205 milyon 800 kuruşun üzerine çıkmasıyla kendini iyiden iyiye hissettiriyordu.⁶¹ Devlet, Avrupa piyasalarında tahvil satarak veya dış borca giderek bütçe açığını kapatmaya çalıştı. Ancak Osmanlı maliyesinin finansal istikrarı bir türlü sağlayamaması ve Avrupalı yatırımcıya güven verememesi tahvil fiyatlarını ihraç fiyatlarının sürekli altında tutuyordu (Al, 2007, s. 33). Böylece İngiliz basını Osmanlı tahvillerine verdiği desteği çekti (Geyikdağı, 2011, s. 135-137).

1858 Aralık sonunda *The Times*'ın İstanbul muhabiri, Babıali'nin bir banka kurarak en azından Avrupalı yatırımcının kaygılarını ortadan kaldırmayı hedeflediğini yazmıştı.⁶² Banka bir sene içinde kuruldu. Ancak beklenen etkiyi

⁶¹ Osmanlı bütçesinde gelir, gider ve bütçe açıkları için bkz. Güran, 1998, s. 83-84

⁶² *The Times*, 28 Aralık 1858, s.4

yaratamadı. Devletin tek seçeneği dış borç almak kalmıştı (Clay, 2000, s. 47-49). 1876'da ödemeler artık durma noktasına gelene kadar Londra kredi sağlayıcılarından toplam on iki kez borç alındı. Alınan paranın tamamı kamu harcamalarından ziyade devasa bütçe açıklarını kapatmak için harcanıyordu (Pamuk, 2003, s. 213-214).

Bu sebeple, telgraf gibi kamu harcamalarının tamamının hazineden karşılanması çok da mümkün olmadı. Her ne kadar aynı yıllarda inşa edilmeye çalışılan demiryollarına nazaran telgraflaşma çok daha düşük maliyetli bir bayındırlık olsa da devletin hepsine birden kaynak ayırması imkansızdı.⁶³ Babıali'nin kamu harcamaları için ya masrafları optimum seviyede tutması ya da yeni finans kaynakları yaratması zorunluydu. Dolayısıyla Abdülaziz (h. 1861-1876) tahta çıktıktan bir ay sonra tüm nezaretlerde personel maaşlarında dahi kesintiler yapılacak büyük tasarruf tedbirlerinin yürürlüğe konulması pek de tesadüf değildi.⁶⁴ Ekonomiyle bağlantılı ikinci neden ise Anadolu'nun halen aşılması gereken coğrafi bir engel olarak görülmesiydi. Daha açık bir ifadeyle, böylesi bir ekonomik ortamda büyük bir kısmı verimsiz, gelir potansiyeli düşük ve nüfusu az memleketlerden oluşan Anadolu'da, en kısa ve en güvenli yoldan Basra'ya uzanacak ana hat ile ordunun ihtiyaç duyduğu ya da mali getiri beklenen bazı liman ve ticaret kentleri dışında telgraflaşmayı cazip kılacak makul bir sebep görünmüyordu. Ancak tüm bu umutsuz tablo hiç beklenmeyen bir reaksiyona sebep oldu.

Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu zor durum Anadolu'nun çok büyük bir kısmının göz ardı edilmesiyle birleşince toplum bizzat telgraflaşma sürecine dahil oldu. Anadolu'da insanlar gerek devletin teşviki gerekse de kendi inisiyatifleriyle telgraflaşma için gereken para ve iş yükünü karşılamaya başladı. Böylece ana hattaki inşaatın devamlılığı sağlanabildiği gibi ana hattın dışında kalan bölgelerde de kitlesel bir telgraflaşma seferberliği başladı.

⁶³ Anadolu demiryollarının gelişiminin ana hatları için bkz. Kâhya, 1988

⁶⁴ BOA. A.MKT.NZD. 358-66 (9 Muharrem 1278H./17 Temmuz 1861)

2.1. TOPLUMSAL İŞTİRAK

Anadolu telgraflaşmasını farklı kılan en önemli özellik de işte bu toplumsal iştirakti. Telgraflaşmada toplumsal iştirak kabaca iki biçimde görülüyordu: İlki ana hat üzerinde yer alan yani hali hazırda yapılması planlanan; fakat ekonomik ya da operasyonel zorluklar sebebiyle inşasına başlanamayan, başlansa da bir türlü bitirilemeyen bölgelerdeki toplumsal iştirak idi. Buralarda daha çok devlet toplumu teşvik ediyor ya da yerel yönetimler aracılığıyla toplumu buna mecbur bırakıyordu. Şaşırtıcı bir biçimde, halk da bu durumdan şikayet etmiyor; kısıtlı imkanlarıyla memleketlerinin telgraflaşmasında elinden geldiğince katkıda bulunuyordu.

Temel yöntem, halktan toplanan parayı *mahalli mal sandıklarında* biriktirerek saha çalışmalarına kaynak oluşturmaktı. Kamu harcamalarına yerelden kaynak oluşturma fikri *Tanzimat* döneminin sıklıkla başvurulan uygulamalarından biri olsa da aslında kökeni II. Mahmud döneminde (h. 1808-1839) kurulan *memleket sandıklarına* dayanıyordu. Bu sandıkların amacı, taşra giderlerinin kamu harcamaları ve memurların maaşları da dahil olmak üzere yerelden karşılanmasıydı. Sancak merkezlerinde varlıklı bir tüccar ya da nüfuzlu bir kişi kefaletle “sandık emini” tayin ediliyor; vergi toplama işi, denetim yetkisi yerel idarede olmak şartıyla belli bir ücret karşılığında bu kişilere bırakılıyordu. Sandıklarda biriken artı para ise merkezle iletişime geçildikten sonra ya yerel harcamalar için kullanılıyor ya da bir sonraki vergi dönemine eklensin diye ayrılıyordu (Çadırcı, 2013, s. 230-231).

Devlet, bir çeşit iltizam olan bu sistemde, vurgun ve yolsuzluğun önüne bir türlü geçemeyince Tanzimatla birlikte taşraya merkezden *muhassıllar* atamaya başladı. *Muhassıllar*, mali kontrolü meclisler üzerinden sağlayacaklardı. Sandıklar ve eminler *muhassıllık meclislerinin* bir parçası olarak korundular. Ama vergi toplama yetkisi ayan ve eşrafın elinden alındı. Fakat bu sistem de başarılı olamadı. Merkezden yapılan atamalar pek çok durumda taşrada kontrolü sağlayamadı. Üstelik yolsuzlukla mücadele etsin diye getirilen *muhassıllar* kimi zaman yolsuzluğa da karışıyorlardı. (Ortaylı, 2020, s. 33-34). Böylece 1842’de

buna da bir son verildi. Fakat meclis ve sandık usulü aynen korundu (Akın, 2024, s. 933).

Bunun sebebi sandıkların ihtiyaç halinde başvurulacak nakit para akışını sağlayabilmesiydi. Devlet, Kırım Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan büyük bütçe açığını bir türlü kapatamayınca eyaletlere vergi toplama konusundaki eski yetkilerini geri verdi. 1858'de çıkarılan bir nizamname ile taşrada memurları merkezden atanan *defterdarlıklar* da artık kaldırıldı. Böylece yerel yönetimlerin mali idare üzerindeki yetkileri hiç olmadığı kadar artmıştı. (Tabakoğlu, 2016, s. 672-673). Bu uygulama sayesinde paranın nasıl toplanacağı veya kullanılacağı konusunda eyaletlere bir çeşit özgürlük alanı tanınırken sandıklar da en önemli araçlar oldu. 1860'lara doğru nakit üzerindeki kontrolün çok zayıf olduğu Anadolu'nun hemen her yerinde yaygınlaşmış bir sistem haline geldi (Akın, 2024, s. 938-939).

Bundan en çok da telgraflaşmada faydalanıldı. Çünkü telgraflaşma özelinde masraflar iki aşamalıydı. İlki, hiçbir şekilde Osmanlı topraklarından tedarik edilemeyecek telgraf teli, izolatör, çanak ve telgraf makinesi gibi teknoloji masraflarıydı. Bunlar, ilk bölümde de anlatıldığı üzere, hazinenin sefaretler üzerinden anlaşıp borçlandığı gider kalemleriydi.⁶⁵ Diğeri ise saha masraflarıydı. Sipariş edilen tel ve makine elemanlarının nakliyesi, direk yapılması, hattın çekilmesi, telgrafhaneler inşa edilmesi ve tüm bu kalemlerin işçilik ücretleri bu kapsama giriyordu. Dolayısıyla hazine Avrupa'dan getirtilecek malzemelerin parasını öderken inşa çalışmaları ise halihazırda hat boyunca her eyalet ve sancakta var olan *mal sandıklarında* toplanan paralarla karşılanacaktı. Böylece *mahalli mal sandıkları*, Anadolu'da telgraflaşmanın temel finans kaynaklarından biri haline geldi. Ancak bu sandıklarda sadece doğal vergi akışıyla para toplanmıyordu. Anadolu'da hattın geçeceği her sancakta ahaliden haricen iane alındı.

Buna dair pratikteki en erken örneklerden biri Ankara'da yaşandı. O zamanlar Ankara, Anadolu'nun tam ortasında oldukça geniş bir coğrafyayı kapsıyordu.

⁶⁵ Bkz. "1.3. Tedarik ve Sevkiyat"

Anadolu telgraflarının batıdan doğuya doğru tasarlandığı düşünülürse, Kütahya'dan Kayseri'ye kadar her yer Ankara sınırlarındaydı. Yani, Üsküdar'dan Basra'ya kadar Anadolu'yu boylu boyunca geçecek ana hattın çok büyük bir kısmı buradan geçmek zorundaydı.⁶⁶ Babıali bu yüzden telgraf telleri henüz Üsküdar'dan İzmit'e ulaşmadan önce, hattın Ankara'yı geçerek Yozgat üzerinden Sivas sınırlarına giriş yapacak bu uzunca etabının inşası için eyaletle görüşmelere başlamıştı. Ancak, Ankara'nın en büyük sorunu, işin büyüklüğünden ziyade tellerin çekileceği direklerin teminindeydi.⁶⁷ Her ne kadar bu basit bir ormancılık sorunu gibi görünse de gelecekte telgraflaşmadaki toplumsal iştirakin yöntemini de belirleyecek bir sorundu.

Telgraf İdaresi'nin görevlendirdiği mühendislerin yaptığı etütlere göre direklerin zorlu iklim koşullarına dayanıklı bir ağaç olan meşeden yapılması gerekiyordu. İdare, bunu 1858 Ocak ayı başında eyalete bildirdi. Direkler hattın geçeceği bölgelerdeki ormanlık alanlardan kesilecek ağaçlardan yapılacaktı. Ne var ki Ankara'da meşe ağacı çok azdı. Üstelik ormanlık alanlar bakımından bereketli bir eyalet olduğu da söylenemezdi. Ankara da işi bu sebeple Kengirî'ya (Çankırı) bıraktı. Aslında Kengirî da Ankara'nın geri kalanından farklı değildi. Ancak burası eyaletin Karadeniz ormanlarına geçiş kapısıydı. Dahası, İstanbul'dan Bağdat'a giden yollardan biri de buradan geçiyordu.⁶⁸

İdare ile Ankara arasındaki görüşmeler daha çok direkler ardıç ya da çamdan yapılırsa ne olur; bu direkler tam olarak nereye dikilecek, teller Ankara'nın içinden mi yoksa Kengirî'dan mı geçirilecek, Yozgat sınırına nereden giriş yapılacak, malzemeler nasıl alınacak, masraflar nasıl karşılanacak gibi operasyonel sorunlar üzerineydi.⁶⁹ Tüm bu soruların cevap bulması ise tam bir sene sürdü. Telgraf İdaresi Müdürü Arif Efendi, bir İngiliz telgraf mühendisini nazırlarından Mehmed Ali Bey ile Ankara'ya gönderdi. Saha araştırması yaptılar. Direklerin meşe, ardıç ya da çamdan yapılsın, artık fark etmeyeceğine karar verdiler. Kesim için Tosya ve Çerkeş gibi Karadeniz ormanlarına yakın kuzey kazaları ile Ilgaz

⁶⁶ Bkz. Ek 2'deki ağ uzantıları.

⁶⁷ BOA. HR. MKT. 270-9/1 (27 Rebiyülahir 1275H./4 Aralık 1858)

⁶⁸ BOA. HR. MKT. 270-9/3 (27 Rebiyülahir 1275H./4 Aralık 1858)

⁶⁹ BOA. HR. MKT. 270-9/3 (27 Rebiyülahir 1275H./4 Aralık 1858)

eteklerinde yer alan Koçhisar (Ilgaz) ve Karacalar kazalarında yer alan ormanlar seçildi.⁷⁰ Bu kararlar Karadeniz sınırlarından Ankara'ya doğru ciddi bir ormancılık faaliyeti başlandı.

Ağaçlar kesilmeye başlansa da hattın tam olarak nereden geçeceği konusu halen belirsizliğini koruyordu. Bu belirsizliğin sebebi, Ankara gibi büyük bir eyalette Bağdat'a çıkan birden fazla yol olmasından kaynaklanıyordu. İzmit hattı nihayet Taraklı yakınlarına getirilince Telgraf İdaresi ve Nafia Dairesi, Ankara'daki işin hem batıdaki Taraklı'ya hem de doğudaki Yozgat sınırına kadar birer kol telgraf hattı çekilmesi olduğuna karar verdi.⁷¹ Bunun için en kısa ve en karlı rota, Ankara'nın merkez sancağından geçen Bağdat yolu ya da o zamanların ifadesiyle "Bağdat Caddesi" olduğu için bu zamana kadar Karadeniz ormanları ve Ilgaz eteklerinden kesilip Kengiri'da stoklanan ağaç ve direkler de Ankara içine taşınacaktı.⁷² Ancak hattın Ankara'nın İstanbul tarafındaki en uzak kazası olan Nalluhan'a (Nallıhan) gelmesi, İzmit hattının tamamlanmasından tam sekiz ay sonra gerçekleşebildi. Yani Ankara'daki inşaat, görüşmelerden tam bir buçuk sene sonra başlıyordu. Nalluhan'dan Ankara merkezine ve oradan da Yozgat'a kadarki mesafe ise bu zamana kadar Anadolu'da çekilen tüm tellerden bile daha uzun bir mesafeyi oluşturuyordu.

İç Anadolu bozkırı ortasında geniş düzlükler üzerinde kurulmuş şehirlerin birbirine uzaklığı, iki merkez arasında dikilecek direk sayısını artırıyordu. Mühendislerin yaptığı etütlere göre Nalluhan ile Yozgat arasında toplam 55 saatlik⁷³ mesafede yaklaşık yedi bin civarı direk dikilmesi gerekiyordu.⁷⁴ Direkler için ağaç kesilmesi, bu ağaçlardan idarenin belirlediği standartlara uygun direk imal edilmesi, hat için gerekli tel ve makine elemanlarının ithalatı, tüm bu malzemelerin güzergah üzerinde ilgili yerlere nakli, hepsi birden oldukça masraflı ve bir o kadar da zaman alacak işlerdi. İşte tam da bu noktada Ankara ahalisi devreye girdi.

⁷⁰ BOA. İ.DH. 443-29259/3 (24 Safer 1276H./22 Eylül 1859) ve BOA. HR. MKT. 270-9/5 (19 Rebiyülevvel 1275H./27 Ekim 1858)

⁷¹ BOA. HR. MKT. 270-9/5 (19 Rebiyülevvel 1275H./27 Ekim 1858)

⁷² BOA. HR. MKT. 270-9/1 (15 Cemaziyevvel 1275H./21 Aralık 1858)

⁷³ Bir saat yaklaşık olarak 3mi (4.8km) gibi bir mesafeyi ifade ediyordu (Şemseddin Sami, 1317R, s. 699).

⁷⁴ BOA. İ.DH. 443-29259/3 (24 Safer 1276H./22 Eylül 1859)

Üsküdar'dan İzmid'e kadar hat çekilirken Bolu sınırına kadar hattın geçtiği yol boyunca İzmid halkından 500 bin kuruş civarında bir para toplanmıştı. Mutasarrıflıkla Babıali arasındaki yazışmalardan anlaşıldığına göre İzmid halkı bu parayı bir "hidmet-i fahire" yani övünülecek bir hizmet olarak görüyordu.⁷⁵ Bir sene sonra, hattın Ankara'nın tam ortasından geçeceği kesinleşince, aynı şeye Ankara da başvurdu. Ancak Ankara'daki süreç daha kapsamlı yönetildi. İlk olarak eyalet meclisi bünyesinde Orman ve Mal müdürlüklerinin etrafında bir komisyon kuruldu. Bu komisyon, direk ve malzeme temini, mühendis ve işçilerin bölgeye intikali gibi operasyonel konularla ilgilenecekti.⁷⁶ Masraflar için ise yine *mal sandıklarında* halktan toplanan para kullanılacaktı.⁷⁷ Böylece valilik inşaatın tamamlanması için doğrudan halkın desteğine başvuruyordu. Ne kadar para toplandığı şimdilik bilinemese İzmid halkından toplanan paradan çok daha fazla olmalıydı. Çünkü Ankara hattı İzmid'e kıyasla çok daha büyük bir işti. Mesafe iki katından fazlaydı.⁷⁸ Kuzey kazalarındaki ağaçları yöre insanı kesti. Hat boyunca dikilen tüm bu direkler de yine Ankara ve yöre ahalisinden toplanan paralarla yaptırıldı. Nakliye ve işçilik gibi kalemlerin hepsi halktan toplanan paralarla karşılanmıştı. Bu sayede birkaç ay içerisinde Nalluhan'dan Bozok'a kadar saat başı mesafede 125 adet olmak üzere toplam 6.875 adet direk dikilebildi.⁷⁹

İşçiliğin yanında paranın da nakit olarak yerelden toplanması sayesinde telgraf telleri 1859 Eylül ortasında Ankara'da otuz beş yıldır hükümet konağı olarak kullanılan Hacı Abdi Paşa konağı arkasındaki mütevazı bir binadan dönüştürülen telgrafhaneye ulaştı.⁸⁰ İnşaat, bir yandan da Yozgat'a doğru devam ediyordu. Ankara'dan İstanbul'a çekilen ilk telgraf ise 20 Eylül Salı günü saat 3:30'da yine Ankara merkez sancağı kaymakamı Ali Rıza Efendi'nin müjdeli haberi verdiği bir

⁷⁵ "...İzmid Sancağı'ndan Bolu hududuna değin lüzumî olub memerr-i hat olan mahallere tehi'e itdirilen direkler esmanı bulunan bir yük kuruşu İzmid ahalisi bir hidmet-i fahire olmak üzere Hazine-i Celile'ye terk ü reberrü eylemiş olduklarından..." BOA. A.MKT.MHM. 143-37 (10 Rebiyülevvel 1275H./18 Ekim 1858)

⁷⁶ BOA. İ.DH. 443-29259/3 (24 Safer 1276H./22 Eylül 1859)

⁷⁷ BOA. HR. MKT. 270-9/5 (19 Rebiyülevvel 1275H./27 Ekim 1858)

⁷⁸ İzmid'den Bolu'ya kadarki mesafe yaklaşık 20 saat idi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da kentler arası mesafeler hakkında fikir edinmek için hazırlanan bir rehber için bkz. (A Handbook for Travellers in Turkey, 1856, s. 185-186)

⁷⁹ BOA. İ.DH. 443-29259/3 (24 Safer 1276H./22 Eylül 1859)

⁸⁰ Ankara'nın bu ilk telgrafhanesi 8 Ağustos 1865 tarihinde çıkan bir yangında hasar görmesinden dolayı terk edilmişti Bkz.: (Yazıcı Metin, 2024, s. 1692) (Adalı Sökmen, 2024, s. 9).

teşekkür telgrafıydı.⁸¹ İki gün sonra kaymakam, devam etmekte olan inşaatın nihayet Bozok sınırına ulaştığını bildirdiği başka bir telgraf daha gönderdi.⁸² Ali Rıza Efendi'nin gönderdiği her iki telgrafta da masrafların tamamının ahali tarafından karşılandığına vurgu yapılıyordu. Özellikle ikinci telgrafta, tıpkı İzmir hattında olduğu gibi burada da halkın telgraflaşmaya toplumsal iştiraki bir "hidmed-i fahire" olarak gördüğü ifade edilmişti.⁸³

Telgraflarda geçen ifadeler Ankara halkının tamamını kapsıyordu. Burada iş gücü ya da parasal olarak katkı sunanlar ayrılmamıştı. Nitekim imza kısımlarında idare memurlarından emeği geçen hemen herkesin ismi vardı. Kaymakam Ali Rıza Efendi ve komisyonda yer alan meclis üyeleri, orman ve mal müdürleri, onlarca Türk ve Müslüman aza ile Ankara'daki Katolik, Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin temsilcilerinin isimleri, hepsi Ankara'dan İstanbul'a aynı telgrafta iletilmişti.⁸⁴ Buradaki amaç, Ankara'nın toplumun bütün kesimlerinin yerel idareyle kamu yararına ortak bir şekilde sürece verdiği katkı sayesinde telgrafa kavuştuğunu ifade etmek olmalıydı. Keza, İstanbul da bu durumdan oldukça memnundu. Ali Rıza Efendi'nin telgrafları sultan Abdülmecid tarafından da görülmüş ve devletin merkezinden cevap olarak hem yerel idareyi hem de büyük bir "fedakarlık" örneği gösteren Ankara ahalisini taktir eden teşekkür *tezkireleri* gönderilmişti.⁸⁵ Önce İzmir sonra da Ankara hatları için halktan para toplanması,

⁸¹ BOA. İ.DH. 443-29259/1 (22 Safer 1276H./20 Eylül 1859): Tahirirat-ı Telgrafiyye numero 5: "Ankara'dan çekilen ilk telgraf, Ali Rıza Efendi'den Dahiliye Nezaretine, saat: 3 dakika: 30"

⁸² BOA. İ.DH. 443-29259/3 (24 Safer 1276H./22 Eylül 1859): Tahirirat-ı Telgrafiyye numero 10

⁸³ "...işbu asar-ı celile-i hazret-i cihan-penâhînin sancakca bir hidmet-i fahriye müfekkiresinde bulunmak arzusuyla salifü'l-beyan saat başına yüzyümbişer adet hesabıyla ceman altı bin mikdarı direklerin ma-nakliye mesarifinin memleketce kemâl-i memnuniyetle terk ve ifasına..." BOA. İ.DH. 443-29259/3 (24 Safer 1276H./22 Eylül 1859): Tahirirat-ı Telgrafiyye numero 10

⁸⁴ "Ser-millet-i Rum Bedros, Ser-Millet-i Ermeni Ohannes, Ser-Millet-i Katolik, Haham" gibi Bkz. BOA. İ.DH. 443-29259/1 (22 Safer 1276H./20 Eylül 1859) ve BOA. İ.DH. 443-29259/3 (24 Safer 1276H./22 Eylül 1859).

⁸⁵ "...işbu tezkire-i samiye-i sadaret-penahîleriyle marû'l-beyan mazbatalar şevket-mevfur cenab-ı mülükâne buyrulmuş ve itizan buyrulduğu vechle ahali-i merkumenin mezkur hizmetlerinden dolayı mahzuziyet-i seniyye-i beyan-ı cevabname gönderilmesi müteallik ve şeref-südürlü buyrulan emr ü irade-i hazret-i mülükane mukteza-i münifinden olarak mezkur mazbatalarına savb-ı samî-i asifanelerine iade kılınmış olmağla ol babda emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir." BOA. İ.DH. 443-29259/5 (29 Safer 1276H./27 Eylül 1859). Ankara Valisi'ne telgraf ile gönderilen teşekkür tezkiresinde de "...ahali-i merkumenin ızhâr-ı şükranîyet ve ibraz-ı hidmet itmeleri me'ser-i memduhadan olarak nezd-i şehriyarîde ba'is-i mahzuziyet olmuş olmağla keyfiyet-i mahzuziyet-i seniyye nere lazım gelenlere tebliğ ve tesbidi huşuna himem buyruldu." İfadesiyle yine toplumun geneline hitap edilmektedir. BOA. A.MKT.MHM. 168-26 (23 Rebiyülevvel 1276H./20 Ekim 1859)

Babiali'nin Anadolu telgraflaşmasında halkın desteğine duyduğu ihtiyacın bir kanıtıydı.

Nitekim, Osmanlı maliyesinin üzerine binen yükü hafifleten benzer örnekler Anadolu'nun diğer kentlerinden de gelmeye devam etti. Örneğin Trabzon, her ne kadar Karadeniz'in en önemli liman kentlerinden biri olsa da buradaki ilk telgraf direkleri de bizzat Trabzon Valisi Mehmed Emin Paşa'nın halkın her türlü masrafı üstleneceğini taahhüt ettiği bir meclis *mazbatasını* İstanbul'a göndermesinden sonra dikilmişti. Bu hat, Trabzon ile Erzurum arasında inşa edilecek görece kısa bir hattı. Doğrudan ana hattın bir parçası değildi. Fakat Karadeniz'i, Üsküdar'dan Sivas'a uzanan ana kol ile birleştireceği için askeri açıdan da önemi oldukça yüksekti.⁸⁶ Anlaşılan bu dönemde, devletin stratejik önemi son derece yüksek bir hattın inşasına başlaması için dahi yerelden gelecek maddi bir taahhüt gerekiyordu.

Hal böyle olunca Abdülaziz döneminde Anadolu'da telgraflaşma adeta toplumsal iştirak sayesinde yürütülebildi. Bunun en büyük nedeni, halkın en başından beri desteğini hiçbir zaman esirgememesiydi. Bu durum bir zaman sonra devletin toplumsal iştiraki garanti bir para olarak algılamasına yol açtı. Hatta öyle ki, Babiali iki kent arasında inşaata başlanmadan önce, halktan toplanacak paranın hesabını yapıyordu. Mesela, Üsküdar hattının Ankara'ya uzanan kolu tamamlandıktan sonra Anadolu'nun iki önemli ticaret kenti, Bursa ve İzmir'e de birer telgraf hattı çekilmesine karar verilmişti. Böylece uluslararası hattın Batı Anadolu ile bağlantısı sağlanacak; bu iki önemli kent doğrudan Avrupa ile iletişim kurabilecekti. Telgraf İdaresi İzmir ile Bursa arasındaki hat için Avrupa'dan ithal edilecek tel ve makine elemanlarının tahminen 34.182,80 frank tutacağını hesapladı. Oradan İzmir'e çekilecek hattın karadan mı denizden mi yapılacağına henüz karar verilememişti. Ancak buranın da masrafı yaklaşık olarak 34 bin frank tutuyordu. *Meclis-i Vâlâ*, 6 Temmuz 1863'te bu konuyla ilgili bir oturum gerçekleştirildi. Komisyon, memleketin telgraf hattı inşa edilen hemen her bölgesinde halkın hiçbir zorlama olmaksızın inşaata gerek maddi gerekse de işgücü olarak katkı verdiği için İzmir ve Bursa gibi Anadolu'nun iki büyük ve

⁸⁶ BOA. A.MKT.MHM. 247-5 (24 Cemaziyevvel 1279H./17 Kasım 1862)

zengin ticaret kentinde masrafların tamamının hazineye yüklenmemesi adına Hüdavendigâr Eyaleti'nin bölgede ahaliyi teşvik edecek çalışmalar yapmasına karar verdi.⁸⁷

Meclis-i Vâlâ'nın toplumsal iştiraki kamu harcamaları için garanti bir kaynak olarak gördüğü ortadaydı. Fakat aynı toplantıda İzmir ve Bursa'da toplumsal iştiraka ihtiyaç duyulmasının bir nedeni olarak Şam'dan Arış'e kadar yapılmakta olan başka bir telgraf hattı gösterilmişti. Komisyon, her iki tarafta da masrafların hazineden karşılanamayacağını ifade ediyor ve İzmir ve Bursa'da varlık sahibi kimselerin gönüllü olacağını umarak bir seçim yapıyordu.⁸⁸ Bu, devletin aynı anda iki hattın inşasının altından kalkamadığının da bir itirafıydı. Aynı beklenti yıl boyunca devam etti. 1864 Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi'nden hemen önce, Osmanlı Anadolu'sunun batısı ile kuzeyini merkez hatla birleştirecek iki önemli hattın inşasında da toplumsal iştirak ön plandaydı. Bu hatların ilki, Hüdavendigâr Eyaleti'nin merkez sancağı Karesi'den (Balıkesir) Kütahya ve Bolu sancaklarına uzanacak bir telgraf hattıydı. Ancak bu hattın inşasıyla ilgili yazışmalarda daha önceki yazışmalarda olmayan bir detay daha vardı. O da hattın inşasının ancak ahalinin masrafları karşılaması şartıyla kabul edilmiş olmasıydı.⁸⁹

Babiali halkın parası olmaksızın inşa çalışmalarını yürütemiyordu. Ancak Bolu'da insanların memleketlerinin bu şartla telgrafa kavuşacağından muhtemelen haberleri yoktu. Çünkü tüm bu bürokratik sirküler devam ederken Bolu'daki *mal sandığı*nda ahalden 25 bin kuruş civarında bir para toplandı. Bu paranın tamamı telgraf işlerinde kullanılсын diye hazineye terk edilmişti. Dönemin Bolu Kaymakamı Mehmed Tevfik Efendi, Dahiliyeye gönderdiği bir *tezkire*de toplanan tüm bu paranın hazineye ahalinin mutlak ve ortak rızasıyla terk edildiğini ve halkın telgraflaşma konusunda oldukça istekli olduğunu söylüyordu.⁹⁰ Bu para

⁸⁷ BOA. MVL. 649-67 (24 Haziran 1279R./6 Temmuz 1863)

⁸⁸ BOA. MVL. 649-67 (24 Haziran 1279R./6 Temmuz 1863)

⁸⁹ "Direklerin tedarik ve rekzi ve yollar mesarifati ahali tarafından tesviye olunmak şartıyla Karesi, Kütahya ve Bolu sancaklarına birer telgraf hattı inşası hakkında bazı ifadeye havi atufetlü Vefik Efendi hazretlerinin tezkire-i varidesi..." BOA. A.MKT.MHM. 295-21 (15 Şevval 1280H./24 Mart 1864)

⁹⁰ "...Bolu'ya temdidî müsaade-i seniyye-i cenab-ı sadaret-penahîleri iktiza-yı aliyyesinden olan telgraf hattı saye-i şevket-dâye-i hazret-i padişahîde hakk-ı resîde olarak her tarafla muhabereye başlanmış ve bu babda hükümetce ve tüccar ve kâfe-i halkca teshil-i muhaberede olan muhassenat cümlelerinin müşahidesi olarak dai-i devam hazret-i şehinşahî tekrar kılınmış ve bunun

sayesinde 1864 Mart ayında başlayan inşaat, aynı yıl temmuz sonuna kadar tamamlanabilmişti.⁹¹ Hatta yine ahali ve tüccardan haricen toplanan bir miktar parayla Bolu'da da hükümet konağı arkasında bir telgrafhane yaptırılmıştı.⁹²

Diğer hat ise Karadeniz'den doğruca bozkırın ortasına inen çok daha uzun bir hattı. Samsun'dan Amasya yoluyla Yozgad'a uzanan 50 saatlik bu hat, en az Ankara hattı kadar uzun olacaktı. Karadeniz'in avantajı ise direk yapmak için kesilecek ağaç konusunda bölgede herhangi bir kıtlık olmamasıydı. Bu yüzden inşaatın Bolu hattıyla eş zamanlı bir şekilde yürütülmesinde herhangi bir sakınca görünmüyor olmalıydı. Ancak iletişimin başlaması sanıldandan çok daha uzun sürmüştü. Anadolu'nun hemen her yerinde olduğu gibi burada da direk, işçilik ve nakliye masrafları ahaliden toplanan parayla karşılanacaktı.⁹³ Hatta Samsun tarafında ormanlardan ağaç kesip direk yapacak işçilerin bir kısmı yine Samsun yöresinde yaşayan insanlardı.⁹⁴

Samsun'da idare ve ahali, maliyenin üzerine binecek yükü hafifletecek her türlü aksiyonu almıştı. Diğer taraftan Babıali de mali bürokraside daha merkezi bir yapıya bürünmüş; Anadolu'da herhangi bir kamu harcaması için ayrılacak ödenek ya da halktan toplanacak para üzerindeki denetim gücünü arttırmaya çalışmıştı. Bilindiği üzere sultan Abdülaziz'in tahta çıkar çıkmaz yaptığı ilk işlerden biri *Meclis-i Alî-i Tanzimat*'ı kapatarak iki meclisli sisteme artık bir son vermek olmuştu. Böylece mülki, mali ve hukuki idarede tek yetkili merci, bünyesinde alanına göre kurulan yeni dairelerle *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* oldu (Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 53-56 ve Taşkesenlioğlu, 2018, s. 245). Bu dönüşümün bir sebebi de Tanzimat reformlarının imparatorluk sınırlarında pekiştirilmeye çalışıldığı bu yeni dönemde taşradaki denetimin arttırılmak istenmesiydi. Mayıs 1862'de doğrudan *Meclis-i Vâlâ* altında Ahmed Vefik Paşa

keşidesine sarf ve dikilen bin beş yüz ve bu kadar direk katiye ve nakliye ve amele mesarifleriyle tellerin celbi mesarifi olan yirmi beş bin beş yüz guruş hizmet-i müfthire olmak üzere terk-i hazine kılındığı misüllü..." BOA. İ.DH. 528-36489/1 (20 Safer 1281H./25 Temmuz 1864)

⁹¹ BOA. A.MKT.MHM. 309-62 (19 Rebiyülevvel 1281H./22 Ağustos 1864)

⁹² BOA. İ.DH. 528-36489/1 (20 Safer 1281H./25 Temmuz 1864)

⁹³ BOA. A.MKT.MHM. 273-71 (2 Rebiyülevvel 1280H./17 Ağustos 1863) ve BOA. A.MKT.MHM. 288-67 (17 Receb 1280H./28 Aralık 1863)

⁹⁴ "Direkleri ahali tarafından tesviye ve imal olunmak üzere Samsun'dan Bozok'a kadar bir hatt-i telgrafti temdidî ve inşası arzu olunmakda olduğu..." Bkz. BOA. İ.HR. 201-11475/1 (8 Muharrem 1280H./25 Haziran 1863) ve BOA. A.MKT.MHM. 299-71 (28 Zilhicce 1280H./5 Mayıs 1864)

(d. 1823-ö. 1891) başkanlığında kurulan *Divan-ı Muhasebat*, mali denetimden sorumlu bir organ olarak Anadolu'ya müfettişler göndermeye başladı (Akgündüz, 1997, s. 33-35). Bu müfettişler daha çok Anadolu'daki bayındırlık ve iskan işlerinin mali faaliyet ve kararlarını denetliyor, her türlü gelişmeyi tutanak altına alarak merkeze rapor ediyorlardı. Hatta müfettişler, yeri geldiğinde inisiyatif olarak bazı bayındırlık işlerinin yürütülmesine de yardımcı oluyorlardı. Böylece yapılacak masraflar daha doğru bir şekilde kayıt altına alınabiliyor; hazinenin karşılayacağı masraflar ile toplumsal iştirakten toplanan iane birbirinden ayrılabilirdi. İşte Samsun'dan Amasya yoluyla Yozgat'a uzanacak inşaatın denetiminden de *Anadolu Canib-i Yesarî Müfettişi*⁹⁵ Rıza Bey sorumlu tutulmuştu.

Rıza Bey, bir İngiliz telgraf mühendisini Samsun'a getirterek hattın inşası için ne kadar masraf çıkacağını öğrenmeye çalıştı. Hesaba göre Avrupa'dan ithal edilecek tel ve diğer ekipmanlar için 28.486,50 frank gibi bir para gerekiyordu.⁹⁶ Samsun ve Amasya'da sahadaki masrafların tamamını halk üstlendiği için hazine burada sadece malzemelerin parasını ödeyecekti. Yani, kağıt üzerinde her şey hesaplanmıştı. Ancak Babıali'nin daha merkezi bir yapıyla Anadolu'daki mali denetimi arttırmış olması, işlerin de aynı derecede düzgün ilerleyeceği anlamına gelmiyordu. Nitekim malzemelerin siparişi gecikmiş; inşaaata başlanamamıştı. Altı ay sonra, gecikmeden dolayı bölgede yaşanan aksaklıkları merkeze rapor eden Rıza Bey'e sadece sabırlı bir şekilde beklemesi gerektiği bildirilmişti.⁹⁷

Tüm bunların toplumsal iştirakle ilgisi ise denetim için, daha doğrusu, taşrada toplanan para veya ianenin başına bir şey gelmemesi için yapılan bu olağanüstü atamaların bazen işleri aksatabiliyor olmasıydı. Çünkü müfettişler sadece telgraflaşmayla ilgilenmiyorlardı. Görevlendirildikleri bölgelerde gerçekleştirilecek her türlü kamu harcamasının denetiminden onlar sorumluydu. Örneğin Rıza Bey, bir yandan Samsun'dan Amasya'ya kadar yapılacak telgraf hattıyla ilgilenirken

⁹⁵ Mali denetimde iş bölümü yapılmış ve Anadolu basitçe *yesarî* (sol) ve *yeminî* (sağ) kol olarak ikiye ayrılmıştı. Ancak yetkilerinin tam olarak sınırları belirlenmemişti. Hatta Rıza Bey'e bazı belgelerde *Canib-i Yesarî* yani sol; bazen de *Canib-i Yeminî* yani sağ kol müfettişi olarak hitap ediliyordu. Bunun yeni bir düzenlemenin henüz oturmamış olmasından mı yoksa sıklıkla görev değişikliği yapılmış olmasından mı kaynaklandığını kestirebilmek maalesef çok güçtür.

⁹⁶ BOA. İ.HR. 201-11475/2 (8 Muharrem 1280H./25 Haziran 1863)

⁹⁷ BOA. A.MKT.MHM. 289-91/1 (4 Receb 1280H./15 Aralık 1863)

diğer yandan merkezde yapılacak büyük bir cami ve rüştiye için tüccardan ve varlık sahibi insanlardan toplanacak paranın denetiminden de sorumlu tutulmuştu.⁹⁸ Yani Babiali, bu sefer de toplumsal iştirakin denetimini yerel idareden alarak doğrudan merkezden atanan *Divan-ı Muhasebat* müfettişlerinin sırtına yüklemişti. Bu da doğal olarak işleri geciktiriyordu.

Bu sırada güzergah boyunca halktan gereken para toplanmış, direkler yapılmış ve belirlenen yerlere taşınmaya başlanmıştı. Ancak Avrupa'dan makine elemanları ve telgraf telleri bir türlü getirilemediği için inşaata tam anlamıyla başlanamıyordu.⁹⁹ Tellerin Amasya'ya ulaşması tam bir sene sürdü. Bunun altı ayını bürokratik süreç ile Avrupa'dan bir türlü gelemeyen siparişler çalmıştı.¹⁰⁰ Anlaşılan, insanlar ne kadar özveriyle çalışsalar da hattın kullanıma açılması gecikmişti. Üstelik inşaat tamamlandığında Samsun'da henüz bir telgrafhane bile inşa edilememişti. Telgraf makinesi hükümet konağında uygun olduğu düşünülen bir odaya konularak derme çatma bir düzenek kurulmuştu.¹⁰¹

“Samsun'dan Amasya'ya hatt-ı telgrafi tamam oldu. Yozgad tarafına başlanılmağla birkaç güne bitürülecektir. Samsun Amasya merkezleriçün henüz memur gelmemeğle ehemmiyet-i mesalihine mebni icabının sür'at-i icrası istirham olunur.”

Amasya Mutasarrıfı
Ziya
Fî 28 Nisan sene 80¹⁰²

Bir kent telgrafa kavuştuğunda ilk iş müjdeli haberi İstanbul'a bu yeni aleti kullanarak haber vermek oluyordu. Bu artık rutin bir uygulamaydı. Ancak Samsun tarafında her işin aksaması hattın devamındaki sancakları da etkiliyordu. Teller Samsun'dan Amasya'ya ulaştığında buradan merkeze çekilen ilk telgraf da Amasya mutasarrıfı Ziya Bey'in (d. 1829-ö. 1880)¹⁰³ 10 Mayıs 1864 Salı günü

⁹⁸ BOA. A.MKT.MHM. 273-71 (2 Rebiyülevvel 1280H./17 Ağustos 1863)

⁹⁹ BOA. A.MKT.MHM. 289-91/7 (20 Teşrinisani 1279R./2 Aralık 1863)

¹⁰⁰ BOA. A.MKT.MHM. 300-67/1 (10 Zilhicce 1280H./17 Mayıs 1864)

¹⁰¹ BOA. A.MKT.MHM. 292-57 (27 Şaban 1280H./6 Şubat 1864)

¹⁰² BOA. A.MKT.MHM. 301-86/5 (30 Nisan 1280R./12 Mayıs 1864): Tahirirat-ı Telgrafıyye numero 14: “Amasya'dan çekilen ilk telgraf, Mutasarrıf Ziya Bey'den Makam-ı Sadaret-i Uzma'ya, saat: 2 dakika: 25)

¹⁰³ Tanzimat devrinin önemli devlet adamı, şair ve gazeteci Ziya Paşa (Ziyaeddin Abdülhamid Paşa), 1863'te Amasya mutasarrıfı, 1865'te ise Canik mutasarrıfı olmuştu. (Mehmed Süreyya, 1996, s. 73). Amasya'da kaldığı iki sene içerisinde kentin imarında ve kamusal hizmetlerde önemli değişiklikleri hayata geçiren Ziya Paşa, Amasya ve kazalarında hükümet konakları, saat kuleleri,

gündüz saatiyle 2:25'te çektiği kısa bir telgraftı. Sinyaller İstanbul'da telgraf memurunun önüne düşüp çözümlenmeye başladığında saat 2:40 oldu. Bu o zamana kadar Amasya'nın şahit olmadığı bir hızdı. Ancak Ziya Bey'in gönderdiği telgrafta uzun methiyeler veya dualar bulunmuyor; aksine, gecikmeden doğan aksaklığın bir an evvel giderilmesi isteniyordu. Bu telgraftan birkaç hafta sonra idare gerekli adımların atılarak memur atamalarının yapılacağını hem Amasya hem de Canik mutasarrıflıklarına bildirdi.¹⁰⁴ Bundan birkaç hafta sonra teller Amasya'dan Yozgat'a ulaştırılmıştı.¹⁰⁵ Görüldüğü üzere ana hat üzerindeki toplumsal iştirak daha çok direkler ve işçilik ücretlerinin ahali tarafından karşılanması yordamıyla gerçekleştiriliyordu. Elbette paranın nasıl toplandığı, herhangi bir yolsuzluk yapıp yapılmadığı veya ne kadarının hazineye devredildiği tam olarak tespit edilemese de halkın telgraflaşmanın bir parçası olma konusundaki arzusu da ortadaydı. Peki, Anadolu'da insanlar telgraflaşmaya neden bu kadar hevesliydimler? Halk ve yerel idarenin, ilerde birbirlerini karşı karşıya getireceğinden habersiz bir biçimde, telgraflaşma amacıyla birleşebilmesinin nedeni neydi?

Bir kere Anadolu'da telgraflaşma konusunda halkın idareyle benzer bir çizgide olması salt bir devlet-toplum birlikteliği değildi. Her şeyden önce telgraf, devlet ve toplum açısından farklı algılanıyordu. Örneğin Babiali için bilgi alışverişinde etkili iletişim aracıydı. Yönetim hem sefaretlerle hem de eyaletlerle hızlıca iletişim kurabilirdi. Bu imkanın Rumeli'den sonra Anadolu'da da sağlanabilmesi şüphesiz devletin istediği bir şeydi. Yukarıda da görüldüğü üzere, telgrafhanelerin ilk etapta daha çok hükümet konaklarının etrafında kurulmasının bir sebebi de buydu. Hem merkezle iletişimde hız faktörü devreye giriyor hem de merkezin onayını gerektiren işlerde yerel yönetimlere görünürlük kazandırıyor (Öztürk, 2010, s. 285). *Mahalli mal sandıklarında* toplanan paralar ise yerel idarelere önemli bir kaynak sağlıyor, hazinenin üzerindeki yükü hafifletiyordu.

şose yolları, okullar ve bedestenler inşa ettirmişti. Ziya Paşa idaresinde Amasya'da yaşanan gelişmeler için bkz. (Akyüz, 1964)

¹⁰⁴ BOA. A.MKT.MHM. 301-86/3 (11 Mayıs 1280R./23 Mayıs 1864)

¹⁰⁵ BOA. A.MKT.MHM. 306-6/1 (12 Safer 1281H./17 Temmuz 1864) ve BOA. A.MKT. MHM. 309-60 (17 Rebiyülevvel 1281H./20 Ağustos 1864)

Toplum açısından telgraf hattı inşası bile bir kente ciddi bir dinamizm getiriyordu. Direklerin halktan toplanan paralarla, hat boyunca ormanlık alanlardan kesilen ağaçlardan yapılması, bu iş kolları için küçük de olsa bir çeşit gelir kapısıydı. Mesela, 19. yüzyılın başlarında, değişen üretim tekniklerine ayak uydurulamayınca talebin azalmasıyla tiftik, yün ve kumaş endüstrisi tamamen çöken Ankara'da, 1893 yılında Anadolu Demiryolları'nın merkezi olmadan önce (Quataert, 2000, s. 114) kente bu denli dinamizm getiren başka hiçbir kamu harcaması yapılmamıştı. Diğer taraftan telgraf tüccar için ise bambaşka bir anlam taşıyordu. Teknolojinin iletişimde sağladığı hız sayesinde piyasalardan haber alabiliyorlar, İstanbul'la doğrudan iletişim kurarak işlerini hızlıca halledebiliyorlardı (Çavuşoğlu, 2024, s. 28). Sonuç olarak telgraflaşma, faydaların ortak paydasıydı. Böylece bürokratik veya operasyonel sorunlardan kaynaklanan her türlü gecikme hem yerel idareyi hem de insanları bu sürece dahil olmaktan alı koymuyordu. Devlet de bu durumdan sonuna kadar faydalanmasını gayet iyi beceriyordu. Ancak bu ikisi arasında ince bir çizgi vardı.

2.2. TEŞVİK VE PROPAGANDA

Devletin bir yandan telgraflaşma için kaynak oluşturması gerekirken diğer yandan da yerel idare ve halk arasındaki adı konulmamış bu uyumun bozulmaması gerekiyordu. Bunun için Anadolu insanının toplumsal iştirake dair motivasyonunu daima yüksek tutmak zorundaydı. Bu birkaç yolla yapılmaya çalışıldı. Telgraf İdaresi ile nezaretler arasında bir bölgede hat inşa edilmesi karar verildiğinde, *Meclis-i Vâlâ*'nın İzmir ve Bursa örneklerinde olduğu gibi eyaletlere halkı teşvik edici çalışmalarda bulunmasını emrettiği bilinmekteydi. Diğer taraftan eğer bir eyalet ya da sancak, halktan toplanan paralarla telgrafa kavuşmuşsa, oralara doğrudan devletin en yüksek makamından teşekkür *tezkire*leri gönderiliyor; sultan halkı ve yerel idareyi taktir ediyordu. Ancak devlet sadece bununla yetinmedi. Dönemin imkan verdiği kitle iletişim yordamlarıyla telgraflaşmayı teşvik de ediyordu.

Bu konuda *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis* gibi gazeteler oldukça önemli bir teşvik ya da bir çeşit propaganda aracına dönüşmüştü. Anadolu'da toplumsal iştirakin sırtlandığı her inşa çalışması veya ahalinin katkılarıyla iletişime başlayan

her yeni telgraf hattı bu gazetelerde büyük övgülerle yayımlanıyordu. Gazeteler, bir yandan da çağın son teknolojisi telgrafın Osmanlı topraklarında nasıl da yaygınlaştırdığının propagandasını yapan birer araçlar haline gelmişti. Mesela Güneydoğu'da ana hattın son etabı için Diyarbakır'dan Mardin ve Cezire yoluyla Musul'a kadar ulaşacak hattın inşası da yine halktan toplanan paralarla tamamlanınca iletişimin başladığını bildiren bir haber, Telgraf İdaresi'nin Anadolu'da toplam dokuz telgraf merkezinin kurulduğu müjdesiyle *Ceride-i Havadis*'in 7 Kasım 1860 tarihli nüshasında yayımlanmıştı.¹⁰⁶

Başka bir örnek ise Batı Anadolu'da görüldü. Çanakkale ve Tekfur Dağı (Tekirdağ) civarında İstanbul ile bağlanacak bir telgraf hattı yapılınsı diye ahalinin çok büyük bir ısrarı vardı. Bölgedeki memur ve mühendisler de benzer bir gayret içine girince Seddülbahir, Gelibolu, Tekfur Dağı, Çorlu ve Edirne güzergahını izleyen bir hat yapılmasına karar verildi. Bu hat Çorlu'dan İstanbul ile bağlanırken Edirne üzerinden hali hazırda yapılmakta olan Selanik hattıyla birleştirilecekti. Böylece Batı Anadolu'nun Rumeli ile bağlantısı sağlanmış olacak; Anadolu ile Avrupa arasındaki bağlantıya yeni bir kol daha eklenecekti. Artık alışlageldiği üzere bu hattın inşasında da her türlü masrafı ahali üstlenmişti. Özellikle ahalinin masrafları üstlenmesi meselesinin gazetelerde yayımlanmasına karar verildi.¹⁰⁷

Hattın inşası Haziran 1858'de başlasa da teknik sorunlar sebebiyle iki senede ancak bitirilebilmişti. Temmuz 1860 başında da Selanik'e kadar ancak uzatılabilmmişti. Fakat Selanik'te inşa edilen telgrafhanenin masrafları da eyaletin merkez sancaklarından olan Siroz (Serez) ahali tarafından karşılanınca¹⁰⁸ Dahiliye Nezareti dört gün sonra bu haberin de *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis* gazetelerinde yayımlanmasını istedi.¹⁰⁹ Haber, inşa işleri

¹⁰⁶ "Saye-i ma'muriyet-vâye-i cenab-ı mülükane Üsküdar'dan Bağdad'a kadar der-dest-i temdid ve inşa bulunan telgraf hattı bu kere Diyarbekir'den Mardin ve Cezire üzerinden Musul'a reside olmuş ve mahall-i mezkûre ile icra-yı muhabere ve mekaniyeye ibtidar kılınmış olduğu ve Anadolu'da şimdilik dokuz telgraf merkeziyle te'ati-i mekaniyat olunmakda olduğundan" *Ceride-i Havadis*, 22 Rebiyülahir 1277H./7 Kasım 1860, n. 1012, s.1

¹⁰⁷ BOA. A.MKT.NZD. 258-7 (7 Zilkade 1274H./24 Haziran 1858)

¹⁰⁸ BOA. İ.DH. 458-30422/1 (18 Zilhicce 1276H./7 Haziran 1860)

¹⁰⁹ BOA. İ.DH. 458-30422/3 (22 ve 23 Zilhicce 1276H./12-13 Haziran 1860)

tamamlandıktan ve iletişim kesintisiz bir biçimde başladıktan sonra 20 Ağustos 1860 tarihli *Takvim-i Vekayi* nüshasında yayımlanmıştı.¹¹⁰

Üstelik bu hattın hikayesi yalnızca Anadolu insanının katkısıyla sınırlı değildi. Batı Anadolu'yu Rumeli ile bağlayan teller, birbirlerinden tam olarak haberdar olmasalar da Anadolu ve Rumeli halklarının ortak çabasıyla inşa edilmişti. Şöyle ki inşaata Batı Anadolu'dan Edirne-Selanik hattıyla bağlantı kurmak üzere başlanmıştı. Edirne-Selanik hattı ise aynı yıl şubat ayında kuzeyde Aleksaniç'e (günümüzde Sırbistan Nişeva'da Aleksinaç adlı bir kasaba) döndürülmüştü. Özellikle Aleksaniç'e kadar hattın geçeceği yol boyunca Müslüman ve Gayrimüslim ahali hem beraber para toplamış hem de beraber çalışmıştı. Hatta inşaat boyunca ahaliden 2 bin kese akçe yanında (yaklaşık 1 milyon kuruş) her iki merkez için ayrı ayrı 100'er bin kuruş daha toplanmış; bu parayla Sofya ve Niş'te hükümet konaklarının arkasında telgrafhaneler inşa edilmişti. 5 Şubat 1858 tarihli *Ceride-i Havadis*'in ilk sayfasında Müslim ve Gayrimüslim ahalinin ortak çabası özel olarak vurgulanmıştı.¹¹¹ Böylece hem telgraflaşmanın hem de Tanzimat ruhuyla telgraflaşma üzerinden Osmanlı toplumu üzerindeki sosyal *islahatın* bir propagandası yapılmıştı.

Benzer örneklerin Rumeli'de de görülmesi hiç de şaşırtıcı değildi. Çünkü, Osmanlı sınırlarına elektrikli telgraf teknolojileri geldiğinden beri hatların gelişimi Rumeli üzerinden Avrupa ile bağlantı kurulması üzerine tasarlanıyordu. Rumeli'de inşa edilen altyapı, Anadolu'nun doğrusal hatlarına nazaran kısmen bir ağ oluşturabilmiş görece gelişmiş komplekslerdi. Bu bakımdan Rumeli'de hatların yayılımı küçük sancak ve kazalara kadar inebiliyor; devlet de buralarda toplumsal iştirake kolaylıkla başvurabiliyordu. Örneğin Aleksaniç'e bağlanan ve Sofya ile Niş'te bir ağ oluşturan hattın öncesinde, Tuna boyunca Rusçuk ve Vidin'i birbirine bağlayacak başka bir hat da mal sandıklarında toplanan paralarla yapılmıştı.

¹¹⁰ *Takvim-i Vekayi*, 1 Muharrem 1277H./20 Temmuz 1860, n.593, s.2

¹¹¹ "Edirne'den Aleksaniç'e kadar temdid ve inşasına irade-i seniyye-i şeref-sünû buyrulan telgraf hattının ve buna rekz olunacak direk ve istihdam olunacak amele ve arabanın ahali-i müslime ve gayr-i müslime taraflarından bir hizmet-i müftehîre olmak üzere meccanen ve kemal-i memnuniyetlerini ilanen sürat-i tesviyesine gayret olunarak yapılmış..." *Ceride-i Havadis*, 20 Cemaziyelahir 1274H./5 Şubat 1858, n. 873, s.1

Babialı bu gelişmenin de *Takvim-i Vekâyî ve Ceride-i Havadis*'te yayımlanmasına karar verdi.¹¹²

Haberlerin gazetelerde yayımlanması ya da yapılan işin ilan ettirilmesi görevi ise Maarif Nezareti'nindi. Dahiliye Nezareti ile yerel yönetim arasında ahalinin iştirakiyle bir telgraf hattı inşa edileceği kararlaştırıldığında Dahiliye durumu Telgraf İdaresi ve Maliye Nezareti'ne bildirerek bölgede bir etüt yapıyordu. Bu sırada ahalden toplanan paralar *mal sandıklarında* biriktiriliyor; yerel idare de Maliye ile hazineye terk edilecek bu para için gerekli görüşmeleri yapıyordu. En son bir aksilik çıkmayıp da hattın inşası tamamlanmışsa, bir iki istisna dışında, Babialı'ye müjdeli haberi veren, övgü dolu bir telgraf gönderiliyor; Maarif Nezareti'ne yazılan bir *irade* ile inşa edilen hattın ya da telgrafhanenin nasıl da ahalinin desteğiyle yapıldığı ya *Takvim-i Vekâyî*'de ya da *Ceride-i Havadis*'te veya her ikisinde birden ilan ettiriliyordu. Bu sirkülere dair en pratik örneklerden biri Bolu ve civarının telgrafa kavuştuğu sırada yaşanmıştı. Tek bir *tezkire*, Dahiliye, Maliye, Telgraf İdaresi, Bolu Kaymakamlığı ve Maarif Nezaretlerini dolaşarak sonunda Dahiliyeye geri dönmüştü. Belgenin üzerine en son eklenen ifade ise halkın katkısının gazetelerde yayımlanmasına dair Maarif Nezareti'ne gönderilen bir *şukka* idi.¹¹³

2.3. GÖNÜLLÜLÜK ESASI

Siyasi ve ekonomik krizlerin gündemden hiç düşmediği XIX. yüzyılda, devletin bu tarz bir bayındırlık işinde gerek maddi gerekse de işgücü açısından toplumun cömertliğine başvurması hiç de şaşırtıcı bir şey değildi. Şaşırtıcı olan toplumdun buna dair kayda değer hiçbir şikayet gelmiyor olmasıydı. Oysaki Babialı, Osmanlı sınırları içerisinde kara yolları yapımı için de halka başvurmak, tıpkı telgraflaşmada olduğu gibi toplumsal iştirakin nimetlerinden bu konuda da faydalanmak istemişti. Hatta halktan bu konuda nasıl faydalanılacağına dair bir bildirge dahi yayımlanmıştı.

¹¹² BOA. HR.MKT. 230-64 (28 Receb 1274H./14 Mart 1858)

¹¹³ BOA. A.MKT.MHM. 309-62 (14, 15 ve 16 Rebiyülevvel 1281H./17, 18 ve 19 Ağustos 1864)

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından 1864 Haziran ayında “Yolların Umur-ı Tesviyesi ve Ahalinin Suret-i İstihdamı Hakkında Talimatname” adıyla yayımlanan dokuz maddelik bu bildirme, adından da anlaşılacağı üzere, halkın hem maddi hem de işgücü olarak bu sürece nasıl dahil edileceğini tarif ediyordu (Çadırcı, 2013, s. 299-300; Yazıcı, 1992, s. 364-366). Bundan beş yıl sonra yayımlanan “Turuk ve Meabir Nizamnamesi”¹¹⁴ ise hem Osmanlı karayollarını yapılarına göre kategorilere ayırıyor hem de 16 ila 60 yaşları arasındaki Müslüman Osmanlı erkeklerine beş senede yirmi gün boyunca yol yapımında çalışma yükümlülüğü getiriyordu. İnsanların hayvanları ve arabaları gerekirse alınabilirdi. Çalışmak istemeyenler ise para verecekti (Çadırcı, 2013, s. 299-300; Çetin, 2017, s. 89-90). Bu uygulama bir anlamda, devletin angaryayı yasal bir zemine oturtma çabasıydı. Böylece toplumsal iştirak bayındırlık işlerinde rutin bir uygulama olacaktı. Ancak ters tepti. Telgraflaşma için gösterilen hoşgörü ve sabır yol yapımında gösterilmiyor; Anadolu’nun dört bir yanından İstanbul’a şikayetler gönderiliyordu (Çetin, 2015, s. 658). Daha açık bir ifadeyle, insanların hem parasını alıp hem de onları yol yapımında çalıştırma fikri, kelimenin tam anlamıyla halkın tahammül sınırlarını aşıyordu. Nizamname üzerinde çokça değişiklik yapılırsa da kısa bir zaman sonra *Tanzimat* ile bağdaşmayan bu uygulamaya şimdilik bir son verilmişti.

Öte yandan, konu telgraflaşma olduğunda ise Babıali’nin bu tarz bir nizamname yayımlamasına hiç gerek yoktu. Toplumun telgraflaşmaya desteği tamdı. Devlet de bundan sonuna kadar faydalanıyordu. Ancak Anadolu hatları doğrusal geliyordu. Yarımada henüz ağ öbekleri oluşturacak kitlesel bir telgraflaşma yoktu. Aynı vilayet içinde birbirine çok yakın sancak ve kazaların biri telgrafa kavuşurken diğeri kavuşamıyordu. Dolayısıyla telgraf tellerinin geçeceği bir vilayetteki her bir sancak ve kazadan ayrı ayrı para toplanırsa ciddi bir mağduriyet ortaya çıkacaktı. Elbette böylesi bir durumda, halkın telgraflaşmaya aynı özveriyle katkı vermesi beklenemezdi. Devlet ya bu bölgelerin de telgrafa kavuşmasını sağlayacak ya da katılımı mecburi tutacaktı. İkisi de tercih edilmedi. Telgraflaşmada toplumsal iştirak hattın geçeceği mahallere göre kabul etmeye

¹¹⁴ Nizamname için bkz. *Düstûr*, Tertib-i Evvel, Cüz 2, s. 310-317

başlanmıştı. Böylece hem öncelikli olmayan bir bölgede masrafa girilmiyor hem de telgraflaşmaya katılım yüksek tutulabiliyordu.

Örneğin Ağustos 1868'de, Sivas ile Tokat arasında yapılacak hattın inşası sırasında dikilecek telgraf direkleri, işçilik masrafı, tel ve makine elemanları gibi kalemler için 32.126 frank para gerekiyordu. Hat üzerinde istihdam edilecek memurların aylık maaşları ise 4.522 kuruş olarak hesaplanmıştı. Tellerin nakli ve direklerin dikilmesi için gereken masraf tüccardan toplanıp *mal sandıklarında* biriktirilen parayla karşılanacaktı. Ancak hattın geçmeyeceği yerlerde yaşayan insanlardan bu paranın toplanması onları mağdur edeceği için sadece hattın geçeceği mahallerde ve bundan istifade edecek tüccar ve varlıklı kimselerden para toplanmasına karar verilmişti.¹¹⁵ Aynı yaz, Anadolu'nun artık güneyine doğru, Konya'dan Niğde üzerinden Adana'ya bir kol, Akşehir'den Isparta ve Burdur yoluyla Teke Sancağı'na (Antalya) kadar bir kol telgraf hattı inşa edilmesi gündeme geldi. Hat için Avrupa'dan satın alınacak makine elemanları, telgraf telleri, bunların nakliye masrafları ve hatlarda çalışacak memurların maaşları, hepsi toplam 93.590 frank tutuyordu. Anadolu'nun her bir vilayetinde olduğu gibi burada da *mal sandıkları* sahadaki çalışmaların temel finans kaynağıydı. Ancak bu iki hat çok büyüktü. Dolayısıyla burada da hattın istifade edemeyecek yerlerde yaşayan insanlar katılıma tabi tutulmadı.¹¹⁶

Telgraf İdaresi ve Dahiliye Nezareti'nin böylesi bir prensip belirlemesinin bir nedeni de Anadolu'daki toplumsal iştirakin gerekenden çok daha büyük bir potansiyel barındırmasıydı. 1861 yazına kadar halkın kendi yakıştırmasıyla "Bağdat Hattı" tamamlanınca (Davison, 1990, s. 137), özellikle telgraf altyapısının kurulduğu ancak hatların kendi sınırlarından geçmediği sancak ve kazalarda, "parasını biz ödersek bizim memleketimiz de telgrafa kavuşabilir" gibi oldukça

¹¹⁵ "İcab-ı hal Nezaret-i müşarünileyh (Nafia Nezareti) ve Maliye Nezaret-i Celilesi'ne izbar kılınmış olmağla oraca dahi iktizasının icrasına ve bu makule ameliyatda müstefid olamayacak halkın ilkati ma'dalet-i seniyyeye mügayyir olacağından zikr olunan direk ve amele mesarifi yalnız telgraftan istifade edecek tüccar ve erbab-ı servet taraflarından tesviye itdirilüb bundan efrad-ı ahaliye kat'an hisse tevzi idilmemesine itina ve dikkat buyrulması siyakında şukka." BOA. A. MKT.MHM. 416-25 (20 Rebiyülahir 1285H./10 Ağustos 1868)

¹¹⁶ BOA. A. MKT.MHM. 416-73/1 (26 Rebiyülahir 1285H./16 Ağustos 1868)

iyimser bir arzu oluşmuştu. Ancak devletin Anadolu'nun her yerinde bu talebi karşılayacak ekonomik ve operasyonel gücü yoktu.

1860'lar boyunca devletin önceliği halen gelir potansiyeli yüksek olan kentlerdeydi. Örneğin telgraf hattının Ankara'dan geçirilip Kengiri'dan geçirilmemesi sancakta tüccar ve ahali tarafından pek de hoş karşılanmamıştı. 1864 yazında liva meclisi, *Meclis-i Vâlâ*'ya bir *mazbata* göndererek insanların hoşnutsuzluğunu bildirdi. Hazır Ankara'da bir hat ve fazladan elektronik malzeme varken ve o yıllarda Kastamonu tarafında da altyapı kurulmuşken neden Kengiri hem Ankara hem de Kastamonu ile birleştirilmesin diye sorgulanıyordu. Bu fikre Kastamonu da sıcak bakmış olacak ki 1864 yazında hem Kengiri hem de Kastamonu'da liva meclisleri kendilerince bir öneri hazırlayarak meramlarını *Meclis-i Vâlâ*'ya iletmişlerdi. İki liva kendi arasında bir iş bölümü dahi yapmıştı. Ankara'dan Kengiri'ya kadar olan hattın masraflarını Kengiri halkı üstlenirken Kastamonu'dan Kengiri'ya kadar yapılacak masrafları ise Kastamonu halkı karşılayacaktı. Buralarda inşa edilecek telgrafhaneler de yine tüccar ve varlıklı kimselerden toplanan paralarla ve yine halkın kendi emekleriyle inşa edilecekti. Her iki livada da halkın parası hiçbir mecburiyete tabi tutulmadan, tamamen gönüllülük esasıyla toplanacaktı.¹¹⁷

Bu oldukça adil görünen bir istekti. Fakat Telgraf İdaresi tüm bu önerileri geri çevirdi. İdarenin gerekçesi ise böylesi bir hattın inşasının kendilerince yeteri kadar önemli olmamasıydı. Yetkililere göre İzmir'de bir telgraf hattı kurulması birinci dereceden öncelikliyken o sıralar inşasına devam edilen Kütahya ve Balıkesir bağlantısı ise ikinci derece öncelikliydi. Kastamonu ve Kengiri'nin birleştirilmesi ancak bunlardan sonra gelebilirdi.¹¹⁸ Bu sebeple hattın inşası ileri bir tarihe ertelendi.¹¹⁹ Toplum gönüllüydü, fakat devletin de kendince bir planı vardı.

¹¹⁷ "...Ankara Telgrafhanesi müdürü bey ile vukubulan muhabere üzerine Ankara'da tel ve saire-i levazımatı mevcut bulunmuş idüğüne binaen Ankara'dan Kengiri'ya bir hatt-ı telgrafın inşası ve icab iden direkler mesarifatı ahali-i liva tarafından teberruan tesviyesi ol zaman ba-mazbata arz olunmuş ise de..." Bkz. BOA. MVL. 681-51/2 (13 Rebiyülevvel 1281H./16 Ağustos 1864)

¹¹⁸ BOA. MVL. 681-51/6 (13 Temmuz 1280R./25 Temmuz 1864)

¹¹⁹ BOA. MVL. 681-51/8 (13 Rebiyülevvel 1281H./16 Ağustos 1864)

2.4. KİTLESEL TELGRAFLAŞMA

Anlaşılan toplumsal iştirakin yarımadanın geneline yayılarak kitlesele bir telgraflaşma seferberliğine dönüşmesi için biraz daha zaman gerekiyordu. Bu da 1870'lere doğru gerçekleşti. Özellikle telgraf altyapısı olan vilayet ve sancakların telgraf geçmeyen kazalarında yaşayan insanlar bu konuda oldukça istekli davrandılar. Telgrafın faydalarına aşına oldukları için bağlı buldukları vilayetlere arzuhaller göndererek kendi memleketlerinin de telgraflaşmasını istediler.

Bilindiği üzere arzuhaller, telgrafın iletişimde temel enstrüman olmasından çok daha önce toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçasıydı. İnsanların İstanbul'a, devletin merkezine ulaşabilmesinin en etkili değil; tek gerçek yoluydu. İnsanlar meramlarını arzuhallerle önce bağlı buldukları yerel yönetimlere iletiyor; yerel yönetimler de Babıali'deki ilgili birimlerle silsile yoluyla iletişime geçiyordu. Elbette doğrudan İstanbul'a gönderilen arzuhaller de vardı ama bunlar daha çok şikayet arzuhalleriydi. İnsanlar sorunları karşısında yerel idareden bir çözüm bulamadıkları veya doğrudan idareden şikayetçi oldukları zaman bu yola başvuruyorlardı.¹²⁰ Telgraflaşma gibi halkın ortak paydada yerel idareyle nadiren birleşebildiği bir kamu harcamasında da en yaygın yöntem silsileyi takip etmek oldu. Kitleler, telgraflaşma talebini bağlı buldukları idari birimlere ilettikleri zaman yerel idareler de liva veya vilayet meclislerinde bu konuyu tartışarak Babıali'yi ikna etmenin yollarını aradılar.

Bu bölgelerde yaşayan insanların temel dayanak noktası memleketlerinin "Bağdat Hattı'na" çok yakın olmasıydı. 1870'lere doğru bu motivasyonla yazılan arzuhaller Anadolu'da halkın telgraflaşma isteğinin en gür sesi haline geldi. Dahiliye Nezareti ve *Meclis-i Vâlâ*, mesailerinin çok büyük bir kısmını vilayet meclislerinin halkın telgraflaşma arzusuyla yazdığı bu arzuhallerin yer aldığı

¹²⁰ Mesela, 1845 yılında Kıbrıs'ta basmacı esnaf ve tüccarlarının kendilerine iş yaptırmak istemeyen rakiplerini şikayet ettiği bir arzuhal örnekleme için bkz. (Aymes, 2021, s. 206-229). Taşrada arzuhaller üzerinden kent hayatı ve devlet-toplum ilişkileri için bkz. (Lafi, 2011, s. 73-82) Osmanlı Filistin'inde arzuhaller üzerinden protesto ve şikayet mekanizması için bkz. (Ben-Bassat, 2014). Osmanlı Rumeli'sinde İvranye'de halkın arzuhaller üzerinden yerel idareyi görevden aldırma mücadelesi için bkz. (Kırlı, 2015).

maruzat veya *mazbatalar*la uğraşarak geçiriyordu. Mesela, az önce bahsedilen Kengiri örneği de bu gerekçeye dayanıyordu. Başka bir örnek, günümüzde Ardahan'a bağlı bir ilçe olan Çıldır'da yaşandı. Liva meclisi, 10 Eylül 1864'te *Meclis-i Vâlâ*'ya gönderdiği bir *mazbatada*, sancağın merkez kaymakamlığı Oltu ile hemen komşusu Mamrevan (Narman) kazalarında halkın büyük bir telgraflaşma arzusu içinde olduğunu bildiriyordu. Meclis, kesilecek direklerin masrafı ve işçiliğinin ahali tarafından karşılanacağını taahhüt etmişti.¹²¹

Babiali ise o sırada Erzurum ile Kars'ın Hasan Kale (Pasinler) üzerinden "Bağdat Hattı" ile birleştirilmesiyle meşguldü. Bu hat Doğu Karadeniz'i Erzurum üzerinden Diyarbakir'e kadar bağlayacaktı (Kaçar, 1986, s. 88-90). Liva meclisi bunu öğrendiği için Kars'tan veya Erzurum'dan gelecek bir kolun da Oltu tarafına uzatılmasını istedi. Gerekçeleri ise "Bağdat Hattı'na" olan yakınlıklarıydı. Kars ile Erzurum arasındaki mesafe, Hasan Kale'den de Oltu tarafından da aynıydı.¹²²

Ana hatta yakınlığın yanında Oltu'da telgraflaşmayla bağdaştırılan bir gelişme daha vardı. O da sancakta inşa edilen bir rüştiye mektebiydi. Liva, rüştiyeyi memleketlerinin yavaş yavaş "ihya ve abat olmaya başlaması" olarak değerlendiriyordu. Bu da telgraflaşmaya bir gerekçe olarak sunuluyor; toplum ve idare, telgrafı ihya olmanın, gelişimin bir parçası olarak algılıyordu.¹²³ Telgraf İdaresi, Ekim ayında bu talebi kabul ederek hattın kurulmasına karar verdi. İş, bölgenin askeri öneminden dolayı Erzurum ve Kars tarafının da inşasını yapan *Dördüncü Ordu-yı Hümayûn Müşirliği*'ne havale edildi. Böylece Erzurum-Kars

¹²¹ "...ma'muriyet ve ibadetini mucib olmak ve kasta icab iden ağaçları bir hidmet-i müftehîre olarak mezkur Oltu ve Mamrevan kazalarından meccanen virilüb mesarifat-ı sairesiyle memur maaşı canib-i mirîden tesviye ve ihsan buyrulmak üzere bir kol hatt-ı telgrafinin vaz ve temdidi muteberan ve umum-ı ahali taraflarından istida olunmakda bulunmuş..." BOA. MVL. 689-37/1 (29 Ağustos 1280R./10 Eylül 1864)

¹²² "...ve Erzurum'dan Kars'a dahi telgraf vaz olunacağı mesmu-ı çâkeranemiz olub Hasankale tarihiyle Kars, Erzurum'a otuz altı saat mesafede olduğu misüllü Oltu tarikinden dahi kezalik otuz altı saat mesafede olarak marû'l-beyan icab iden ağaçları zikr olunan Oltu ve Mamrevan tertib ve sevk olunmak üzere Kars'a temdid oluncak telgrafdan buraya bir hat bırakılması veya Erzurum'dan bir hat verilmek üzere..." BOA. MVL. 689-37/1 (29 Ağustos 1280R./10 Eylül 1864)

¹²³ "Sâye-i ma'muriyet-vâye-i hazret-i padişahîde teshil ve tesrî-i muhaberat zımında Memâlik-i Mahruse-i cenab-ı cihan-darînin ekser mahallerinde tekâyid-i menafi-i umumiyyeye tebid ider bir asar-ı cedide olduğundan ve Çıldır Sancağı'nın makarr-ı kaimmakamlığı olan Oltu kazası Erzurum'a on sekiz saat mesafede vaki olarak kasaba-i mezkûr sâye-i hazret-i şahanede mekteb-i rüşdiye inşa ve sûr-ı saire ile abad ve ihyâ olmakda olduğu gibi..." BOA. MVL. 689-37/1 (29 Ağustos 1280R./10 Eylül 1864)

hattı etrafına doğru genişlemeye başladı.¹²⁴ Bir sene içerisinde de Diyarbakir'e bağlanabildi (Kaçar, 1986, s. 90). Bu, Doğu Karadeniz'den güneye inen hatların beş yıl içinde Musul'a kadar ulaşip "Bağdat Hattı" ile birleşen bir ağ oluşturduğu anlamına geliyordu.

Babiali'yi "Bağdat Hattı'na" yakınlık gerekçesiyle ikna etme çabası, Anadolu'nun hemen her tarafında öne sürülen bir gerekçeydi. Keza Batı Anadolu'da, Çanakkale'yi Edirne'yle Çorlu üzerinden bağlayan tellere sadece bir iki saat mesafede bulunan Hayrabolu'da da öne sürülen temel gerekçe buydu. Halkın talebi 1868 Haziran ayında Dahiliye Nezareti'ne iletildi. *Mal sandıklarında* toplanan paralarla 24 Haziran 1868'de "Bağdat Hattı" ile bağlantı, burada da sağlanabildi.¹²⁵ İlk hatların inşa edilmesinden tam on yıl sonra Batı Anadolu'dan Rumeli'ye uzanan hatlar da ilk kendi kompleksini oluşturmaya başlamıştı.

Orta Anadolu'da da durum bundan farklı değildi. Ertesi yıl, Samsun-Yozgat hattının tam ortasında, Amasya merkezinden geçen tellerin sadece birkaç saat uzağındaki Merzifon'da da aynı gerekçeyle ahalinin tüm inşa masraflarını karşılamayı taahhüt ettiği bir arzuhal Sivas Vilayeti'ne gönderildi. Vilayet de bunu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş; 22 Mart 1869'da Nafia ile Posta ve Telgraf nezaretleri, pek de masraf çıkarmayacak bu isteği uygun bularak hattın inşasına hemen başlamıştı.¹²⁶

Görüldüğü üzere "Bağdat Hattı'na" yakınlık gerekçesi, birbiriyle doğrudan etkileşimi olmayan bu üç farklı yörenin de temel motivasyonuydu. Çünkü bu bölgelerde yürütülecek herhangi bir inşa çalışmasının hiçbir altyapı olmayan bir yere kıyasla çok daha hızlı ve çok daha hesaplı bir şekilde tamamlanabileceği düşünülüyordu. Halkın tüm saha masraflarını üstleneceği de buna eklenince bu gerekçedeki hedefin aslında Maliye Nezareti ve Hazine'yi ikna etme çabası olduğu da kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Bu motivasyon, toplumsal iştirak anlamında ana hatla ayrıştığı hiçbir nokta olmamasına rağmen, katılımı kitlesele bir telgraflaşma seferberliğine dönüştürmesi açısından oldukça önemlidir. Zira

¹²⁴ BOA. MVL. 689-37/2 ve 5 (19 Eylül 1280R./1 Ekim 1864)

¹²⁵ BOA. A.MKT.MHM. 412-54/1 ve 3 (3 ve 7 Rebiyülevvel 1285H./24 ve 28 Haziran 1868)

¹²⁶ BOA. A.MKT.MHM. 439-58 (10 Mart 1285R./22 Mart 1869)

Anadolu’da bu gerekçeye dayanan kitlesel telgraflaşma hareketi yirmi yıl boyunca devam etti. Halkın arzusuyla “Bağdat Hattı’nın” geçtiği yol boyunca etrafına doğru kollar uzatılması, bu sefer de bu kazalara yakın diğer kazalarda bir telgraflaşma isteği uyandırmaya başladı. Merzifon’a telgraf geldikten bir zaman sonra benzer bir isteğin komşu kazalara sıçraması buna dair en güzel örneklerden biriydi.

1888 Ağustos ayı sonunda Köprü (Vezirköprü, günümüzde Samsun’a bağlı bir ilçe), Gümüşhacıköy, Osmancık (günümüzde Çorum’a bağlı bir ilçe), Havza ve Ladik (her ikisi de günümüzde Samsun’a bağlı ilçeler) kazalarında ahaliden önde gelenler kendi memleketlerinin de “Bağdat Hattı’na” dahil edilmesi isteğiyle Amasya Liva Meclisi’ne başvurular. Meclis, uzunca bir *maruzat* kaleme alarak insanların bu talebini Sivas Vilayeti’ne ilettiler. Bu *maruzat*, bir sancakta telgraf olan ve olmayan kazalar arasındaki farkın adeta bir panoramasını çiziyordu. Mesela liva meclisi, “Bağdat Hattı’nın” geçtiği Mecidözü ve Nefs-i Amasya ile daha sonra buraya eklenen Merzifon’da, bir senede elde edilen aşar gelirinin telgraf hattı olmayan bu beş kazaya nazaran çok daha fazla olduğunu iddia ediyordu. Bu üç kazada hem idari işler daha hızlı halledilebiliyor hem de insanların talepleri ilgili makamlara süratle iletilebiliyordu. Telgraf olmayan kazalarda ise böyle bir imkan olmadığı için insanlar telgrafın nimetlerinden faydalanmak amacıyla kendi memleketlerini terk etmek zorunda kalıyordu. Bu da Amasya genelinde işleri aksattığı gibi zaman ve para kaybı anlamına geliyordu.¹²⁷

Amasya’ya göre bu beş kazanın “Bağdat Hattı” ile bağlanması oldukça önemliydi. Üstelik inşaat pek de masraflı olmayacaktı. Çünkü kazaların hepsi birden en fazla 4-5 saatlik bir alana yayılmıştı. Ahaliden önde gelen tüccar ve eşraf masrafları üstlenmeye zaten hazır. İnşaat tamamlandıktan sonra ortaya çıkacak kırtasiye, telgraf memur ve çavuş maaşları gibi aylık gider kalemleri ise her yerde alışılacağı üzere burada da iletişimden elde edilen gelirle karşılanacaktı.¹²⁸

Amasya’nın *maruzat*ında hem idarenin hem de ahalinin telgraf olmadığı için yaşadığı sıkıntılar Sivas’a anlatılmıştı. Bu belgedeki ifadelerden hareketle,

¹²⁷ BOA. ŞD. 2550-38/1 (18 Ağustos 1304R./30 Ağustos 1888)

¹²⁸ BOA. ŞD. 2550-38/1 (7 Eylül 1304R./19 Eylül 1888)

telgrafın ortak paydada herkesi memnun edeceği ortadaydı. Bundan dolayı halkın talebini yerel idare geri çevirmedi. Merkezle mümkün olan en kısa sürede iletişime geçerek sonuç almaya çalıştı. İlk etapta Sivas Vilayet Meclisi'nden vali vekili imzasıyla İstanbul'a bir *mazbata* gönderildi. Burada, Amasya kazalarında telgrafın yaygınlaştırılmasının livaya getireceği faydalar yineleni.¹²⁹

Aslında Amasya ve Sivas'ta yerel idare üzerine düşeni yapmıştı. Ancak Dahiliye Nezareti bunların hiçbirini önemsemiyordu. Nezaretten vilayete iki ay içinde somut bir dönüş olmayınca bu sefer de Sivas Valisi Mehmed Memduh Paşa (d. 1839-ö. 1925) konunun bizzat takipçisi oldu. 30 Ekim 1889'da Dahiliye Nezareti'ne kendi imzasıyla bir arzuhal gönderdi. Burada Amasya kazalarında neden bir telgraf hattı kurulması gerektiğini açıklarken iki önemli şeye özellikle vurgu yapmıştı: İlki, Amasya'da telgraf olan kazalardaki aşar gelirinin olmayanlara nazaran %20 daha fazla olması; ikincisi ise Havza'da ülke dışından bile ziyaretçilerin akın ettiği bir kaplıca olmasıydı.¹³⁰ Yani telgraf ile gelir arasında bir korelasyon kuruluyor; turizm gelirleri de telgraflaşma için bir gerekçe olarak sunuluyordu.

İşte bu iki unsur nezaretin dikkatini çekti. 14 Aralık 1889'da Dahiliye Nazırı Ahmed Münir Paşa (d. 1828-ö. 1897), Sadarete yazdığı bir *arizada* bizzat valinin kendi kaleminden ifade edilen fazladan %20'lik vergiyi ve alışılmamış bir gerekçe olarak Havza'daki turizm gelirlerini diğer taleplerin önüne koydu. Anlaşılan Dahiliye için telgraflaşma konusunda yerel idare ve halkın taleplerinden çok ekonomik sebepler çok daha önemliydi.¹³¹ Bundan dolayı Amasya'nın telgrafa kavuşmamış kazaları arasında Havza, diğerlerine nazaran öne geçmişti.¹³² Bu diğer kazalarda bir hoşnutsuzluk yarattı. Ancak Ladik'te ahali sadece beklemekle yetinmedi.

¹²⁹ BOA. ŞD. 2550-38/3 (7 Eylül 1304R./19 Eylül 1888)

¹³⁰ BOA. ŞD. 2550-38/5 (18 Teşrinievvel 1305R./30 Ekim 1889) ve bkz. dipnot 131.

¹³¹ "...hadim-i muhabere-i seri olan telgrafın cümle muhasenatından olarak telgraf olan kazalar aşarınca yüzde yirmi kadar menafi-i hazine vukubulmakda olub telgraf hattı bulunmayan kazalar aşarı girüde kaldığı ve Havza kazasında mükemmel bir kapluca olmasıyla oraya her taraftan ve hatta memalik-i ecnebiyyeden ademler gelmekte olması cihetiyle kaza-i mezburda bir telgraf hattının bulundurulması lüzumu ehemmiyetiyle beyan olmuş olmağla icra-yı icabına..." BOA. ŞD. 2550-38/10 (2 Kanunuevvel 1305R./14 Aralık 1889)

¹³² BOA. DH.MKT. 1681-109 (2 Kanunuevvel 1305R./14 Aralık 1889)

Ladik'te halkın telgraflaşma arzusu yabana atılamayacak kadar yüksekti. Ahmed Münir Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği *arizayı* kaleme aldığı gün saat 7'de Dahiliye Nezareti'ne Merzifon'dan bir telgraf geldi. Aslında bu, telgrafla gönderilmiş bir arzuhaldi. Ladik'te ahali adına "Tuzcuoğlu Nazif" ve "Cabızade Mehmed" imzalarını taşıyordu. Telgrafnamede "Bağdat Hattı" Ladik'e bir buçuk saat mesafede olmasına ve masrafları ahalinin üstleneceği taahhüt edilmesine rağmen halen harekete geçilmediğinden yakınıyorlar; Ladik'te de bir telgraf hattı kurulması için gerekli emirlerin verilmesini istiyorlardı. Anlaşılan telgraf olmayan bir kazaya telgraf gelsin diye yine telgrafa başvurulmuştu.¹³³

Ladik'te insanların buldukları mahalden ayrılarak kolektif bir şekilde telgrafa başvurmaları daha önce de yaptıkları bir şeydi. 93 Haribi'nden (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) sonra kazada iskan ettirilen Batum muhacirleri, yaşadıkları sorunlara yerel idare kayıtsız kaldığı için aralarından "Safer" adlı bir kişiyi vekil seçerek 21 Nisan 1881'de Samsun'dan "Muhacirin Komisyonu'na" kolektif bir telgraf çekmişlerdi.¹³⁴ Savaş sonrası Anadolu'nun geneline yayılan iskan problemi Ladik'in de en büyük sorunlarından biriydi. İlk göçün yaşandığı tarihten yedi yıl sonra, artık Ladik'in yerlileriyle muhacirler karşı karşıya gelmeye başlamıştı. Haziran 1888 başında Ali Rıza adlı bir Ladikli, muhacirlerin belli bir zamandır ahaliye "mezalimde" bulunduğu iddiasıyla Dahiliye Nezareti'ne bir şikayet göndermişti.¹³⁵ Üç ay sonra "Kaspolad" adlı başka bir muhacir ise bu sefer de Amasya'dan bir telgraf gönderdi. Telgrafta muhacirlerin yaşadığı sefaletten dolayı artık ölümlerin başladığını bildiriyordu.¹³⁶

¹³³ "Bağdad hattı Ladik kazası dahilinde kasabaya bir buçuk saat mesafeden mürür idüb müsellemler olan muhassenatına mebni kasabaya temdidi mesarif-i lazimesinden ta'ahhüdle çend sene evvel makamat-ı aliyeden istirham olunub ancak el an semeresi zuhur itmediğinden ve saye-i ihsan-vâye-i hazret-i hilâfet-penahîde esbab-ı teshilatın istikmaliyle her nev'i muamelat-ı beşeriye aksay-ı maksada mebni olmakda idüğü ubud-ı ubudiyet ve memlûkiyetle müşahede-i bezirgânemiz olageldiğinden kâfe-i muadelet olan hakipây-ı merahim-i ihtiva-yı sâmilere dehâlet olundu. Umur u mu'amelatın cemü'l-teshili olan muhaberatın vasıta-ı tesrîi bulunan salifü'l-arz hattın ta'ahhüdât-ı vakîi vechle mesarifi virilmek üzere kaza-yı mezkûreye temdidi hususunu icab idenlere emr ü ferman buyrulmasını istirham ideriz. Ol babda ferman." BOA. ŞD. 2550-38/7 (2 Kanunuevvel 1305R./14 Aralık 1889)

¹³⁴ BOA. DH.MKT. 1335/58 (24 Cemaziyelevvel 1298H./24 Nisan 1881)

¹³⁵ BOA. DH.MKT. 1510-63 (21 Mayıs 1304R./2 Haziran 1889)

¹³⁶ BOA. DH.MKT. 1541-9 (29 Ağustos 1304R./10 Eylül 1888)

Ladik'te ahalinin telgrafa kavuşma arzusundaki en büyük etmenlerden biri de şüphesiz kazada yaşadıkları bu iskan ve asayiş problemydi. Yerel idarenin bu alandaki kayıtsızlığı insanları telgraf arayışına itiyordu. Birkaç sene sonra ahaliden önde gelen iki kişinin halkın telgrafa kavuşma ısrarında öne atılmasının en önemli sebeplerden biri de buydu. Dahiliye de buna daha fazla kayıtsız kalamadı. Ladik'te insanların telgrafa kavuşmak adına kalkıştıkları bu kolektif hareket, bu beş kazada neden bir telgraf hattı kurulması gerektiğini güçlendiren bir unsur olarak görülmüştü.¹³⁷

Dahiliye ve Posta ve Telgraf nezaretleri ile Şura-yı Devlet arasında Amasya kazalarının talepleri incelendi. Başlarda olumlu da karşılanmıştı. Ahmed Münir Paşa konuyu Sadarete gönderdikten¹³⁸ sonra elde edilecek gelirin yapılacak masrafa değmeyebileceğine dair bir fikir oluştu.¹³⁹ Ancak 1891 senesinde gelindiğinde Köprü, Mecitözü ve Havza'da inşa çalışmaları tamamlanmış; buralarda telgraf memurları atanarak iletişime başlanmıştı.¹⁴⁰ Ertesi yıl Sivas'ın Kangal, Divriği, Şiran ve Kelkit kazalarında da birer kol hat çekildi.¹⁴¹ Böylece Sivas Vilayeti de kendi içinde bir ağ oluşturabildi. Bu kazalar arasında sadece halkın daha fazla inisiyatif aldığı ve iskan sorunu sebebiyle telgrafa en çok ihtiyaç duyan Ladik'te herhangi bir telgraf hattı inşa edilmemişti. Ladik'in telgrafa kavuşması ise 1893 sonbaharında, halkın bizzat kendi emekleriyle gerçekleşti. Samsun-Amasya arasındaki hattın Kavak'tan geçen kısmı buraya çok yakındı. Mayıs'ta ahali kendi kestiği ağaçları yine kendi dikerek kazanın içinden geçen şose yoluna kadar uzanan bir altyapı kurdu. Birkaç ay içinde yine ahalinin önde gelenlerin parasıyla hükümet konağının olduğu mahallede dört oda mütevazi bir telgrafhane inşa edildi. 17 Ekim 1893'te Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'nın (d.

¹³⁷ "Amasya Sancağı dahilinde ka'in Köprü ve Gümüşhacıköy ve Osmancık ve Havza ve Ladik kazalarında telgraf hattı temdidini lüzûmuna dair Sivas Vilayeti'nden mebus tahrirat 2 Kanunuevvel sene 305 tarihinde arz u takdim kılındığı gibi bu lüzûma müeyyid olarak mezkur Ladik kazası ahali namına Mehmed ve Nazif imzalarıyla keşide olunan telgrafname leffen huzur-ı samiye-i sadaret-penâhîlerine bu defa takdim kılınmış olmağla ol babda." BOA. DH.MKT. 1684-36 (11 Kanunuevvel 1305H./23 Aralık 1889)

¹³⁸ BOA. ŞD. 2550-38/12 (11 Kanunuevvel 1305R./23 Aralık 1889)

¹³⁹ BOA. DH.MKT. 1695-94 (25 Kanunusani 1305R./6 Şubat 1890)

¹⁴⁰ *Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1308/1891, s. 121,171,174

¹⁴¹ BOA. BEO. 93-6956 (1 Rebiyülahir 1310H./23 Ekim 1892)

1851- ö. 1900) onayıyla Avrupa'dan tel ve makine getirildi.¹⁴² Böylece Ladik geç de olsa telgrafa kavuşabildi.

Buradan hareketle, toplumsal iştirakin kitlesel telgraflaşma seferberliğine dönüştüğü bu aşamada, halkın telgraflaşmaya olan yoğun ilgisinin devletin ikna olması için tek başına yeterli olmadığını da belirtmek gerekir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde kitlesel telgraflaşmanın mahiyeti sadece ekonomik nedenlere bağlı kalmamış; dönemin gerektirdiği idari ve askeri gereksinimler telgraflaşmanın temel sebepleri arasına girmişti. 93 Harbi bunun ilk örneğiydi. Aslında II. Abdülhamid döneminin başından beri telgraflaşmaya yön veren bir savaştı. Savaştan sonra özellikle lojistik anlamında bölgede zaten uzun bir süredir var olan zafiyet hiç olmadığı kadar artmış; Kafkaslar ve Balkanlar'dan Anadolu'ya yapılan göçler yarımada ciddi bir iskan sorunu doğurmuştu. (Demirtaş, 2009, s. 231-238). Sadece Eylül 1878'de Ruslar Batum'u işgal edinceye kadar 5 bin 500'den fazla Batumlu, Trabzon'a göç etmek zorunda kalmıştı (İpek, 1991, s. 111). Bu sorun hem İstanbul'da hem de taşrada işleri durma noktasına getirmişti. Öyle ki, o zamanlar *Devair Müfettişi* olan Mehmed Esad Safvet Paşa (d. 1814-ö. 1883)¹⁴³, muhacirlerin durumuyla ilgili bir raporda Anadolu ve Rumeli'de ne kadar muhacir olduğunun bilinmediğini; iskan memurların işini doğru yapmadığını ve insanların barınacak bir ev bulamayıp sokaklara düştüğünü kaleme almıştı.¹⁴⁴ Ladik'teki muhacirlerin telgrafa başvurmaları ve on yıl içinde kazada halkın telgraflaşmaya bu kadar gereksinim duymasının nedeni de aslında Anadolu'daki bu sefaletti.¹⁴⁵

II. Abdülhamid döneminde telgraflaşmaya yön veren bir diğer gerekçe de askeri birliklerle iletişim kurma meselesiydi. Mesela, 1883 Eylül ayında Kastamonu'dan geçen bir telgraf hattı olsa da hattın Koçhisar'la bir bağlantısı henüz kurulmamıştı. Bunun için 18 Eylül'de vilayetten Dahiliye Nezareti'ne bir arzuhal gönderildi. Arzuhaldeki gerekçe ise gayet açıktı. Kastamonu'daki *Redif Taburlarıyla* iletişim

¹⁴² BOA. DH.MKT. 45-8 (22 Zilhicce 1310H./7 Temmuz 1893)

¹⁴³ Mehmed Esad Safvet'nın Devair Müfettişliği sırasında kaleme aldığı rapor ve yaptığı çalışmalar için bkz. (İskender Kılıç, 2017)

¹⁴⁴ BOA. Y.ÉE. 44-124 (20 Zihicce 1296H./5 Aralık 1879)

¹⁴⁵ Bu konuyla ilgili tez çalışmasından üretilen makale için bkz. Güneş, 2024

hızlı bir biçimde sağlanamıyordu. Bu da ciddi bir güvenlik zafiyeti doğuruyordu. Aslında bu hattın kurulmasını tüccar ve ahali öteden beri istiyordu. Ancak, *Şurayı Devlet* hattın askeri öneminden dolayı masrafların ahali tarafından değil de o yılki bütçede yer alan ayrı bir kalemden, yeni çekilecek telgraf hatları için ayrılan *hatt-ı cedide* ödeneğinden karşılanmasına karar verdi. 75 kilometrelik bu hat için Avrupa'dan ithal edilecek malzemelerin masrafı 8.772 frank tutmuştu. Direk ve inşa edilecek telgrafhanenin masrafı için 57.250 kuruş hesaplandı. Memurların maaşı ve kırtasiye masrafı ise aylık 1.730 kuruştur. İnşaat giderleri doğrudan hazineye karşılanırken iletişim başladıktan sonra ortaya çıkacak aylık gider kalemlerinin ise iletişimden elde edilen gelirden karşılanmasına karar verildi.¹⁴⁶ Burada toplumsal iştirake başvurulmamasındaki amaç, askeri bir zafiyet ortaya çıkmasını diye ahalden para toplanmasını beklemeden bir an evvel harekete geçebilmek olmalıydı. Bunun tam tersi bir örnek yine Kastamonu'da bu hatta çok yakın bir kaza olan Cide'de yaşandı. Kazada ahali yine masraflara ortak olmayı taahhüt etmişti. Ancak Avrupa'dan sipariş edilecek tel ve makine elemanlarına bir kaynak ayrılamayacağı bahanesiyle Posta ve Telgraf Nezareti bu talebi reddetti.¹⁴⁷ Yani II. Abdülhamid döneminde telgraflaşma talebinin kabul edilip edilmemesine dair gerekçeler, o sıradaki askeri, idari ve ekonomik kaygıların önceliğine göre değişkenlik gösterebiliyordu.

Doğu'da ise işler biraz daha farklıydı. 1862 Aralık ayı başına kadar merkez hat yine toplumsal iştirakle Urfa'ya kadar getirilmiş; Urfa'da kurulan bu yeni hatlar Diyarbakir'den geçen tellere eklenebilmişti.¹⁴⁸ 22 Mayıs 1863'te, Sivas ve Erzurum valileri bu iki vilayetten geçecek bir hattın Erzincan üstünde birleştirilerek Trabzon'a kadar uzatılması için Dahiliyeye bir talep göndermişti. Babıali, bölgenin askeri öneminden dolayı inşaatın *Dördüncü Ordu-yı Hümâyun* mühendislerince yapılmasına karar verdi.¹⁴⁹ Plan, Sivas ile Erzurum arasındaki bağlantının sağlanmasından sonra bir hattın da güneyde Van'a kadar uzatılmasıydı.

¹⁴⁶ BOA. ŞD. 2470-12 (6 Eylül 1299R./18 Eylül 1883)

¹⁴⁷ BOA. DH.MKT. 1401-12 (29 Rebiyülahir 1309H./25 Ocak 1887)

¹⁴⁸ BOA. A.MKT.MHM. 249-52 (17 Cemaziyelahir 1279H./10 Aralık 1862)

¹⁴⁹ BOA. HR.MKT. 443-88 (21 Muharrem 1280H./8 Temmuz 1863)

Tamamen askeri amaçlarla inşa ediliyordu. Ne var ki inşaat dört sene sonra anca tamamlanabildi.¹⁵⁰

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Doğu'daki telgraflaşmaya dair bakış açısında bölgedeki asayiş sorunları merkezdeydi. Özellikle Van, Muş ve Bitlis'te, Ermeni ve Kürt nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerdeki asayiş sorunları karşısında telgraflaşma adeta bir zorunluluktur. İlerde de bahsedileceği üzere, telgraf, buralardaki vilayet ve sancak merkezlerine bir görünürlük kazandırıyor; bölgedeki idarenin olaylar karşısındaki tepkileri veya halkın yaşadığı sefalet görünür bir hale geliyordu. Mesela 1894 yılında gerçekleşen Sason olaylarından (Talori İsyanı) tam altı sene önce Muş mutasarrıfı, kazada askerin idareye hiçbir bilgi verilmeden aniden çekilmesinden dolayı bölgenin telaş içinde olduğunu bildiriyor; "kumandan bulunan zatın bazı muzırr durumlarından" dolayı Seraskerliği uyarıyordu.¹⁵¹ 1894'te Sason, Kürt aşiretler ile Ermeni çeteler arasında kanlı çatışmalara sahne olmadan önce, Yıldız'ın tedbirsizliği burada ciddi bir otorite zaafı doğurmuş ve Kürt aşiretler Ermenilerden haraç almaya başlamıştı. Çeteleşen Ermeniler ise misilleme olarak bir yıl boyunca Kürt aşiretlere karşı silahlı mücadeleye girişmişlerdi. Bunun yanında Osmanlı memurlarına da saldırılar düzenleyerek hareket alanlarını arttırmaya çalışıyorlardı. Sason'da yıkıcı çatışmalar bir sene boyunca devam etti. Ardından önce Zeytûn sonra da Maraş'ın tamamına yayıldı. *Dördüncü Ordu* isyanı güçlkle bastırabilmiş; çok sayıda sivil hayatını kaybetmişti (McCarthy, 2021, s. 72).

Aynı yıl, 1 Nisan 1895'te, bu sefer de Van'da Şatak (Çatak) kazasından *Dördüncü Ordu*'nun yalnızca bir bölüm askeri kaldığını ve bölgedeki Ermeni nüfusunun yoğun olmasından dolayı olası bir asayiş sorununda büyük bir zafiyet ortaya çıkacağı bildirilmişti. *Meclis-i Vükelâ* ve *Seraskerlik* burada da hızlı davranmadı. Bir buçuk ay sonra mevcudun arttırılmasına karar verildiğinde¹⁵²

¹⁵⁰ BOA. İ.HR. 225-13136 (26 Mart 1283R./7 Nisan 1867) ve BOA. A.MKT.MHM. 391-58 (21 Cemaziyelahir 1284H./20 Ekim 1867)

¹⁵¹ "Sason kazasında bulunan Asakir-i Şahane'nin bağıtaten kaldırılmasından dolayı haylice hasıl olan telaş ü heyecanat ve kumandan bulunan zatın ahvâl-i muzırasından bahisle ol babda bazı ifadatı havi Muş Mutasarrıfı makamından küşad olunan telgraf-namenin sureti leffen takdim kılınmış olmağla suret-i işarin ehemmiyetine nazaran ol babdaki mutala'a-i aliyye-i dâverilerinin emr ü enbası tabire." BOA. DH.MKT. 1492-82 (21 Şubat 1303R./7Mart 1888)

¹⁵² BOA. MV. 84-71 (30 Nisan 1311R./12 Mayıs 1865)

olaylar çoktan başlamıştı. Van ve Sivas vilayet merkezlerinden gönderilen istihbarat telgraflarına göre İran üzerinden Anadolu'ya giren Hınçak çetelerinin Mahmudî (Saray) kazasına saldıracakları ve bazı bölgelerde de Kürt aşiretlerin Ermeni köylerinde sivillere saldırdıkları bildiriliyordu. Bunun üzerine sadrazam Halil Rifat Paşa (d. 1827-ö. 1901) devreye girdi ve asayişin sağlanması için *Dördüncü Ordu*'nun mevcudu artırılarak bölgeye seyyar kuvvetler atandı. (Biol, 2009, s. 275-276).

Asayiş sorunları sebebiyle Şatak'ta telgraf hattı inşa edilmesi olaylardan iki sene sonra gerçekleşti. Kazada her yer karla kaplandığı için vilayet merkeziyle iletişim aylarca sağlanamıyordu. 21 Temmuz 1897'de vilayet meclisinden Posta ve Telgraf Nezareti'ne gönderilen bir dizi arzuhaller arasında bu durumun "asayiş" ve "inzibatı" tehlikeye attığına; bu yüzden Şatak'ta bir telgraf hattı kurulmasının elzem olduğuna dair bir talep yer alıyordu.¹⁵³ Anlaşılan idare olayların yeniden başlamasından çekiniyor; hızlıca müdahale edilememesinden korkuyordu. Mesele *Şura-yı Devlet*'te görüşüldükten bir hafta sonra Dahiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa'nın onayıyla inşaata başlanmıştır.¹⁵⁴

Mehmed Memduh Paşa, daha önce Sivas Valisi olarak vilayetin telgraflaşmasında büyük bir rol oynamıştı. II. Abdülhamid'in de en gözde devlet adamlarından biriydi. Valilikten nazırlığa yükselmişti. Anadolu'da 1887 ile 1895 yılları arasında Konya, Ankara ve Sivas valiliklerinde bulunduktan sonra 5 Ağustos 1908'de tutuklanıncaya kadar tam on üç yıl II. Abdülhamid'in Dahiliye Nazırı olarak görev yapmıştı. Anadolu vilayetlerindeki tecrübesi, Ermeni olaylarının zirve yaptığı bu dönemde, kendisinin bu makama gelmesi için yeterli görülmüştü (Kırmızı, 2007, s. 223). Nazır, bu dönemdeki asayiş yoğunluğunda hızlıca karar alabilmek için Dahiliye Nezareti'ne bağlı özel yetkili bir komisyon olarak kurulan *Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu*'nu etkili bir biçimde kullanıyordu. Bu komisyon, adından da anlaşılacağı üzere bayındırlık işlerini ve bazı hukuki reformları hızlandırıp bir an evvel karara bağlamak amacıyla çalışan özel ve olağanüstü yetkilerle donatılmış bir komisyondur. Doğrudan Dahiliye

¹⁵³ BOA. DH.TMIK.S. 7-11 (11 Mart 1313R./23 Mart 1897)

¹⁵⁴ BOA. ŞD. 1122/25 (29 Temmuz 1313R./10 Ağustos 1897)

nazırına bağlı bir kurum olarak çalışmaktaydı (Findley, 1980, s. 253). Bu sebeple Van ve civarındaki inşaat, Dahiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa'nın tepeden gelen onayıyla başlamış ve her ne kadar geç kalınsa da kararın verilmesinden çok kısa bir zaman sonra tamamlanabilmişti.

Özetle Anadolu telgraflaşmasında halk bu sürecin bir parçasıydı. Devletin programında olan bölgelerin inşasında hazinenin üzerindeki yükü büyük oranda hafiflettiği gibi geri kalan bölgelerin telgraflaşmasında da toplumun gösterdiği arzu önemli bir rol oynamıştı. Böylece Anadolu'da toplumsal iştirak ile başlayan telgraflaşma süreci, 1860'lar boyunca adeta birbirini tetikleyecek bir şekilde Anadolu'da kitlesel bir telgraflaşma seferberliğine dönüşmüştü. II. Abdülhamid döneminin başına kadar Batı, Orta ve Doğu Anadolu'da ana merkezler etrafında artık ağ öbekleri oluşabilmişti. Özellikle, II. Abdülhamid döneminde ise hem Anadolu'da yaşanan asayiş sorunları hem de askeri gereksinimler, politika gereği sancak ve kazalara kadar telgraflaşmayı zorunlu kılmıştı.

Dolayısıyla, bu sürecin her aşamasında yer alan Anadolu insanının telgrafla bütünleşmesi kaçınılmazdı. Yayılımının erken safhalarında daha çok hükümet konakları etrafında ve yerel idarenin elinde, bir takım askeri veya mahalli işler için kullanılan telgrafın zamanla halkın sivil muhaberatının ayrılmaz bir parçası olmasıyla, kullanım amacı ve şekli de değişecekti. Telgraf halkın sesi olacak, Anadolu insanına getirdiği görünürlük sebebiyle yayılımında ortak paydada birleşebilmiş Anadolu halkı ve yerel idareyi karşı karşıya getirecekti. Bu bakımdan devletin birbiri ardına hukuki düzenlemeler yapması da kaçınılmaz oldu. Hukuki düzenlemelerin pek çoğu, telgrafın iletişiminde, örneğin sivil ve askeri muhaberat başta olmak üzere ticaret, bankacılık, habercilik ve hatta eğitim gibi faaliyetler üzerinde gerçekleştirdiği dönüşümlerin bir tezahürü olarak hayata geçiriliyordu. Ancak burada unutulmaması gereken bir etmen de insan faktörüydü. Anadolu'da telgrafı kimlerin kullandığı, telgrafın insanlar için ne ifade ettiği, telgraf memurlarının kalabalık ve büyük kentlere nazaran taşradaki statüleri, merkezi idarenin tam olarak bir kontrol sağlayamadığı bölgelerde hatların güvenliğinin nasıl sağlandığı ya da sağlanamadığı, hepsi birden Anadolu'da insan faktörüyle yeni bir yönetim düzeni yaratacak etmenlerdi.

3. BÖLÜM

ANADOLU'DA TOPLUM TELGRAF BÜTÜNLEŞMESİ

Tercüman-ı Hakikat ve *Musavver Servet-i Fünûn* gazetelerinin hicri 1313 (1895/96) tarihli olağanüstü ve ortak nüshasında bir çeviri yazı yayımlandı. Yazı, İstanbul'da 1859'dan 1898 yılına kadar elektrikle ilgili çeşitli kademelerde çalışmış Fransız elektrik mühendisi Émile Lacoine'a (d.1835-ö.1899) aitti. Osmanlı Devleti'nde elektrik ve telgrafla ilgili yapılan teknik işlerden, bu zamana kadar kaydedilen gelişmelerden bahsediyordu. Konu telgrafa gelince II. Abdülhamid döneminde nasıl da yaygın ve ulaşılabilir bir iletişim yordamı olduğu ise şu sözlerle anlatılmıştı:

...Telgraf Nezareti gitdikce terakkî itmiş ve bugün Devlet-i Aliyye 33.100 kilometroluk hutut-ı telgrafiyye ile 52.900 kilometro tele ve tahtülbahr 4.590 kilometroluk kabloya ve 606 telgraf şube ve merkezine mâlikdir ki mezkûr 4.590 kilometroya varan kablonun 637 kilometrosu Hükümet-i Seniyye'nin, bâkîsi ise Estern Kumpanyası'nındır. Ol vakitler İstanbul'dan Edirne'ye keşide idilecek yirmi beş kelimelik bir telgrafname için muayyen olan ücret 38.5 guruş olub bugün Memalik-i Devlet-i Aliyye'nin her tarafına şamil olmak üzere beher kelime için tayin idilen ücret bir guruştur.¹⁵⁵

Aslında bu tablo 1856 ila 1876 yılları arasındaki yirmi yıllık telgraflaşma döneminin bir sonucuydu. II. Abdülhamid tahta çıktığında toplumsal iştirake dayanan bu seferberlik ona dünyanın en uzun sekizinci telgraf kompleksini hediye etmişti (Bektaş, 2000, s. 669-670). Böylesi bir imkanla tahta çıkan sultanın idaresinde telgraflaşma adeta yeni bir boyut kazandı. Yapılan her yeni hatla birlikte Anadolu'nun hemen hemen her yerinde biraz daha ulaşılabilir bir teknoloji haline geldi. Mesela 1881 yılında hazırlanan bir haritaya bakıldığında Midilli, Sisam, Sakız, Rodos, Halep ve Musul gibi aslında telgraflaşma döneminde Anadolu hatlarının bir uzantısı olarak inşa edilen kent ve adalardaki merkezler de dahil edilirse şimdiye kadar yarımada toplam 211 telgraf merkezi inşa edildiği görülüyordu. Bu merkezler doğrudan ya da dolaylı olarak Avrupa telgraflarıyla birleşebiliyordu. Anadolu'daki 28 telgraf merkezi ise hiçbir aracı istasyon

¹⁵⁵ Lacoine, "Elektriğin Memleketimizdeki Tatbiki", 1313H

olmadan, doğruca uluslararası trafiğe hizmet edebilecek kapasitede tasarlanmıştı.¹⁵⁶

II. Abdülhamid tahta çıktığında Anadolu telgraflarının kağıt üzerinde Avrupa'daki emsallerinden pek de bir eksiği kalmamıştı. Posta bürokrasisi iyileştirilmiş; devlet, Uluslararası Posta Birliği'ne¹⁵⁷ üye olmuştu. Posta Birliği, uluslararası posta ve telgrafçılık ilkelerini belirliyor; birliğe üye devletler arasında bir çeşit fiyat ve iş standardı oluşturuyordu (Demir, 2005, s. 35). Elbette bu standarda ilerde Anadolu da dahil edilmişti. Diğer taraftan Morse kodunun Türkçeye uyarlanması sayesinde telgrafçılığın tekniği sadeleştirilmiş ve imparatorluğun genelinde yaygınlaştırılmıştı (Davison, 1968, s. 98). Bu dönemde telgraf çoktan hayatın doğal bir parçası olmuştu. Devlet dairelerinin işlerini telgrafla yürütmesi hiç de şaşırtıcı değildi. Merkez ve taşra arasındaki irtibat telgrafla sağlanıyor; insanlar işlerini görmek için telgrafhanelere koşuyordu.

Kendisinden önce katedilen bunca mesafe bir yana, bu teknoloji en çok II. Abdülhamid ile özdeşleştirildi. Sultanın baskıcı rejiminin en önemli sembollerinden biri olarak görüldü. Mesela, Fransız tarihçi François Georgeon, meşhur monografisinde II. Abdülhamid devrinde telgrafa gösterilen önemi Yıldız Sarayı içinde kurulan "müstebit" rejimle ilişkilendiriyordu. Ona göre II. Abdülhamid'in Dolmabahçe'de ikamet eden seleflerinin aksine devleti "halktan uzak" Yıldız'dan memleketin dört bir yanına telgrafla gönderilen iradelerle yönetmesi, telgrafın sultanın otoriter ve merkezîyetçi idare anlayışına hizmet eden bir araç olduğu anlamına geliyordu (Georgeon, 2012, s. 203).

Elbette II. Abdülhamid döneminde telgrafın otoriteyle ilişkisine dair çok sağlam bir dayanak da vardı. Bu dayanak, özellikle tüm Osmanlı vilayetlerinin İstanbul'a bakır tellerle bağlanmasıydı. Sultan'ın İstanbul'dan taşraya telgraf sayesinde ulaşabilmesi ya da taşradan telgraf sayesinde haberdar olabilmesi tam da II.

¹⁵⁶ Bu merkezler Çanakkale, Ayvalık, Midilli, İzmir, Çeşme, Sakız, Aydın, Sisam, Bursa, Kastamonu, Ankara, Yozgat (Yozgat), Konya, Samsun, Giresun, Trabzon, Tarsus, Mersin, Adana, Sivas, Anteb (Gaziantep), Erzurum, Van, Muş, Diyarbakır (Diyarbakır), İskenderun, Halep ve Musul idi. Bkz. EK 2 ve BOA. HRT.h. 364 (1881)

¹⁵⁷ Beynelmîlel Posta İttihadı

Abdülhamid'e atfedilen merkeziyetçi yönetim anlayışıyla örtüşen bir şeydi.¹⁵⁸ Nitekim 1890'larda Avrupalı diplomatların telgraf ve II. Abdülhamid denildiğinde akıllarına gelen şey de bundan çok farklı değildi. 1893 ila 1898 yılları arasında İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde çalışmış ve birkaç kez Anadolu'yu gezme fırsatı da bulmuş diplomat Charles Eliot (d.1862-ö.1931), o zamanlar devletin telgrafa yaklaşımı üzerine şöyle bir gözlemde bulunmuştu:

Türkler demiryollarını pek sevmeseler de telgrafın çok büyük hamileri olmuşlardır. Çünkü telgraf, kendi memurlarını kontrol etmek isteyen bir despot için en güçlü araçtır. Artık bir vilayeti bir valinin inisiyatifine bırakmak ve şartlar gerektirdiğinde onun gelip de boynunun vurulmasına güvenmek gerekmemektedir. Telgrafla gönderilen tek bir emirle onun ne yaptığı öğrenilebilir, azarlanabilir, geri çağrılabilir, astlarından aleyhinde raporlar düzenlemeleri istenebilir hatta genel olarak tüm iktidarından mahrum bırakılabilirdi (Eliot, 1908, s. 149).

Eliot'ın üstenci bir tavırla sözünü ettiği şey aslında telgraftan devletin ne anladığıyla ilgiliydi. Britanyalı bir diplomat olarak telgrafın Osmanlı memleketinin en ücra köşelerine kadar nasıl uzandığı ve devletin bundan nasıl faydalandığıyla ilgileniyor; Anadolu'da yaşayan halkı yok sayıyordu. Telgraftan halkın ne anladığı veya telgrafın Anadolu'da nasıl bir sosyoekonomik etki yarattığıyla ilgilenmiyordu. Oysaki telgraf hiçbir zaman sadece idari veya askeri amaçla kullanılan bir iletişim aracı olmamıştı. Telgrafı merkeze, İstanbul'a aitmiş gibi düşünmek ya da onu tamamen sarayla bağdaştırmak gerçekçi bir yaklaşım değildir. Çünkü insanlar erişebildiği sürece her türlü işlerinde telgrafa başvurmaktan geri durmuyorlardı. Halkın memnun olmadığı bir şeyi telgrafla ifade etmesi veya herhangi bir devlet görevlisinden şikayetçi olduğu zaman telgrafa sarılması II. Abdülhamid döneminden önce de vardı.¹⁵⁹ Üstelik bu devletin bir dayatması değil; tamamen halkın kendi kendine verdiği bir reaksiyondur.

¹⁵⁸ Davison da benzer bir şekilde bu durumun merkezi otoriteyi güçlendirdiğini savunmakla birlikte telgrafın zamanla toplumsal muhalefetin bir parçası olup önce Jön Türk ve sonra da Kemalist Devrim'in en önemli aracı haline geldiğini savunmaktadır. Bkz. (Davison, 1968, s. 97-98) ve (Davison, 1990, s. 155-157)

¹⁵⁹ Davison da Eliot'ın düşüncelerine referans vererek telgrafın denetim mekanizmasının önemli bir parçası olduğunu belirtirken bir şikayet mekanizması olarak kullanılmasının sadece II. Abdülhamid devrine özgü olmadığını; özellikle gayrimüslimlerin buna sıklıkla başvurduklarını ifade etmektedir (Davison, 1990, s. 148).

Toplumunu böylesi bir reaksiyona iten temel etmen ise yapılaş amacı ne olursa olsun, en başından beri hem parasını hem de emeğini ortaya koyduğu bu teknolojiyle zaman içinde bütünleşebilmesiydi. II. Abdülhamid devrinde telgrafın devlet toplum ilişkilerindeki konumunu, o dönem telgraf iletişimine dair alınacak kararları ve en önemlisi de jurnali, aslında bu bütünleşmenin yarattığı telgraf sosyoekonomisi belirleyecekti. Bu yüzden telgrafın merkezî yönetim anlayışı ve devlet toplum ilişkilerindeki rolünden önce varlığı görmezden gelinen toplum telgraf bütünleşmesini incelemek gerekmektedir.

Bu bölümde tartışılacak toplum telgraf bütünleşmesi, telgraf iletişiminin merkezden taşraya değil de taşradan merkeze doğru incelenmesiyle gözlemlenebilen bir olgudur. Telgrafın toplumun hangi kesimleri tarafından nasıl ve ne amaçla kullanıldığı, Anadolu'da toplumsal açıdan nasıl bir etki yarattığı, bunun sonucunda toplumda neleri değiştirdiği ve devletin buna nasıl bir tepkiyle karşılık verdiği gibi soruların cevabı bahsedilen bütünleşmenin özünü oluşturmaktadır. Yani toplum telgraf bütünleşmesi, bir anlamda halkın telgrafla II. Abdülhamid devrine kadarki ilişkisidir.

Bu ilişki dört başlık altında incelenecektir. İki Anadolu'da toplumun şikayetleri ya da ihtiyaçlarına kayıtsız kalan yerel idareler karşısındaki görünür olma çabasıyla telgrafa sarılmasıdır. Burada Anadolu'nun farklı yörelerinden halkın benzer sorunlar için telgrafa başvurup benzer sonuçlara varması değerlendirilecektir. İkincisi, Tanzimat devrinde Babıali'nin taşrada gerçekleştirmeye çalıştığı idari reformların uygulanmasındaki aksamalar karşısında telgrafın halk tarafından bir çeşit reaksiyon aracına dönüşmesidir. Burada telgraflar üzerinden Tanzimat ve Islahat'ın sosyal ve hukuki reformlarının Anadolu'da nasıl aksadığı tartışılacaktır. Üçüncü aşama aslında ikinci aşamanın bir devamı olarak gayrimüslimlerin telgraf pratiğidir. Bu kısımda Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı'yla anasırın eşitliğine dayanan yurttaşlık sistemindeki aksamalar telgraf üzerinden değerlendirilecektir. Son aşama ise Anadolu'da telgraf fiyatları ve insanların yüksek fiyatlara rağmen iletişime olan rağbetleriyle ortaya çıkan telgraf kolektivizmidir.

Anadolu'da telgraflaşma yaygınlaştıkça ve giderek iletişimin geleneksel yordamlarının yerini almaya başladıkça daha da belirginleşen bu aşamaların

görmezden gelinmesi, Hamidiye rejiminde (1876-1909) telgrafın otorite ve devlet-toplum ilişkileri kapsamındaki yerinin yanlış anlaşılmasına yol açacağı gibi bu temel üzerinde yükselen yeni bir yönetim düzeninin de tamamen görmezden gelinmesi anlamına gelmektedir.

3.1. TELGRAF VE HALKIN GÖRÜNÜRLÜK KAYGISI

Telgrafın Anadolu'ya getirdiği ilk ve en büyük etki şüphesiz taşraya kazandırdığı görünürlüktü. Bunu, 1860'larda telgrafın arzuhallerin yerini alması ya da daha doğru bir ifadeyle arzuhallerin artık telgraf formunda gönderilmeye başlanması sağlamıştı. İnsanlar taşrada yaşadığı sorunları merkeze telgraf sayesinde hızlıca ihbar edebiliyor; böylece devletin en üst makamlarından medet umabiliyorlardı. Bu davranışın oluşmasındaki en büyük etmen ise Anadolu telgraflarının halkın altyapı maliyetlerini üstlenerek, aslında devletten adalet ve koruma talep etme hakkını satın aldığı bir çeşit zımni bir mutabakat olan toplumsal iştirakle oluşmasıydı. Birazdan görüleceği üzere, halkın görünürlük kaygısıyla telgrafa başvurması ve devletten beklediği adaleti bir türlü bulamaması, sosyoteknik sözleşmenin ihlal edildiği anlamına gelecekti.

Arzuhallerin telgraf formunda gönderildiği erken örnekler incelendiğinde toplumun görünürlük kaygısına en fazla yerel idareyi şikayet ettikleri telgraflarda rastlanıyordu. Şikayetler genelde yolsuzluk, adam kayırma ve rüşvet gibi hem hukuki hem de ekonomik meseleler üzerineydi. Örneğin, Trabzon'a bağlı Görele kazasında (günümüzde Giresun'a bağlı bir ilçe) yaşayan Ermeniler, Trabzon sandık emini Emin Efendi'nin kazadaki sandık gelirini usulsüzce zimmetine geçirdiği ve Meclis-i Kebir¹⁶⁰ azalarından "bazı kimselerin ahaliye zulmettiği" gibi iddialarla idareden şikayetçi olmuşlardı. 1 Şubat 1866 Perşembe günü saat

¹⁶⁰ Defterlerde Muhassıllık Meclisleri bazen Meclis-i Kebir olarak da kaydedilebiliyordu (Kundakçı, 2024, s. 14). Muhassıllar, sancaklarda hem mülki hem de mali idareden sorumlu kimselerdi. Aralarında halkın temsilcilerinin de bulunduğu Muhassıllık Meclisleri ise hem vergilerin belirlenmesi ve toplanmasından hem de merkeze gönderilmesi işinden sorumluydu (Akyıldız, 2018, s. 74). Genel olarak muhassıllar ve taşrada muhassıllık teşkilatı hakkında bkz. (Findley, 2012) ve (Efe, 2002).

altıda¹⁶¹ “Görel Kazası millet azasından Vartan” imzasıyla Trabzon’dan Meclis-i Vâlâ’ya gönderilen telgrafta bu durum şu sözlerle ifade ediliyordu:

Zûlm-ı ta’addî fukarayı çamur toprak üzerinde bırakmış ve envaî hile ile sanduk varidatını ızzara yol bulmuş olan Trabzon sanduk emini Emin Efendi ve bazı mugayyir-i nizam hareketde bulunan Meclis-i Kebir azasının ıslah-ı ahvâlleri hakkında devletimizi vebâl ve ızzardan, milleti zûlm-ı hasardan, vikaye-i amel-i hayriyesiyle fukara-yı merkumat taraflarından bi’îl-vûkelâ-i ihbar hükûmete takdim olunan lâyhada, Emin Efendi hakkında tasdikim olan bazı hasar-ı mirî ve kendi entrikasını tebeyyün için defterler mühürlenmiş ise de Ermeniyân milletinden bulunduğum hasebiyle, bi-gayr-i hakk-ı kazîb olarak bir takım davacı derc idüb havf ve işgâle düşürmek ve ihbarat-ı acizanemin tebeyyününe hâlel getürmek sıralarına gelmiş ve kulları gayrimüslimeden bulunduğum cihetle hakk-ı acizanemden olan cumhurdan telef-i nefis ve her vechle ihafemden emr-i âlî vürûduna değin bu anda bir mahale kapanmış olduğum beyanıla emvâl-i mirî-i hasaratî maddesinde faysal virilmezden ve ihbarat-ı acizanem tebeyyün olunmazdan bu türlü desisesinden mehâkim-i avk-ı te’hîr olunmamasına da’ir bi’t-telgraf vali paşa hazretlerine bir kıta emr-i âlî ihsan buyrulması ol emirde ihbarat-ı acizanemin tebeyyününe bi’l-muhakeme-i icabı icra olunarak muahharan acizlerince olan davacılarımın muhakeme olunması babında ihbar iderim.

Görel Kazası millet azasından Vartan¹⁶²

Trabzon’daki iddialar vilayette mali ve mülki idareyi ilgilendiren çok ciddi bir yolsuzluğun örtbas edilmeye çalışıldığı üzereydi. Vartan’ın telgrafındaki anlatı hem halkın hem de devletin bundan zarar gördüğü üzerine inşa edilmişti. Sözcükler, bir millet azası olarak buna razı gelemediğini ifade etmek için özenle seçilmişti. Ayrıca, yolsuzluk iddialarının gayrimüslim bir Ermeni olduğu için çürütülmeye çalışıldığını söylüyor; canından endişe ederek korktuğunu ifade ediyordu. Kısacası, “fukarayı çamur toprak üzerinde bırakmış” bu adamın hem devleti soyduğunu hem de halkı mağdur ettiğini korkmaksızın devlete ihbar ediyordu.

Eğer bu telgraf, merkezden taşraya doğru değerlendirilirse, telgrafın devletin denetim imkanlarını arttıran, toplum ve devlet arasında bir iş birliği yaratan bir gelişme olarak algılanması son derece normaldi (Davison, 1990, s. 148). Zira bu telgraftaki üsluba bakılırsa Vartan kimliğini gizlemeden bir yolsuzluğu tespit etmiş ve canı pahasına devlete ihbar etmeyi bir ödev bilmişti. Bu durumda devlet

¹⁶¹ Bu telgraf, Trabzon’daki telgrafhaneden “gece” saatiyle 9:59 sularında çekilmişti.

¹⁶² BOA. MVL. 718-45/1 (20 Kanun-ı Sani 1281R./31 Ocak 1866) ve BOA. MVL. 718-47 (20 Kanun-ı Sani 1281R./31 Ocak 1866)

mağdur olan halka yardım etmeliydi. Sirkülerin devamında Meclis-i Vâlâ'nın Trabzon vilayetine konuyla ilgili bir soruşturma yapmasını emrettiği de düşünülürse, merkezi otorite taşraya telgraf sayesinde ulaşmış denilebilirdi.¹⁶³

Ne var ki meseleye tellerin diğer ucundan, taşradan merkeze doğru bakıldığında ortaya çıkan tablo bunun tam tersiydi. Bir kere Meclis-i Vâlâ'nın emrettiği soruşturma uzunca bir süre yapılmadı. Vilayet yaklaşık altı ay boyunca bu konuyu sümen altı etti. Altı ay sonra vilayet kendi içinde apar topar bir tahkikat düzenledi ama Emin Efendi herhangi bir ceza almadı. Hatta adeta ödüllendirilerek Erzurum'a muhasebeci olarak atandı. Maliye Nezareti her ne kadar Trabzon'a bir memur atamaya ve en azından suçlamalar kanıtlanana ya da Emin Efendi aklanana kadar Trabzon'u terk etmemesine karar vermişse de o memur da zamanında gönderilmedi.¹⁶⁴ Anlaşılan vilayet göze batan sandık emininin kentten uzaklaştırarak meselenin üzerini örtmeye çalışmıştı. Peki Trabzon neden hızlıca bu konuyu kapatmak istemişti? Halkın telgrafla şikayeti bu bağlamda ne anlama geliyordu? Telgraf, toplum nezdinde insanların dertlerine çözüm getiren bir araç olduğu için mi kullanılıyordu, yoksa halkın sesini duyurmak ümidiyle başvurduğu bir yenilik miydi?

Her şeyden önce, böyle bir telgrafın gönderilmesi tamamen Anadolu halkının verdiği bir reaksiyondur. Bu telgraflar bir *jurnalden*¹⁶⁵ daha çok halkın yerel idare ile yaşadığı sorunlar karşısında doğrudan merkeze ulaşma amacıyla gönderiliyordu. Telgraf bu konuda insanlara büyük kolaylık sağlıyordu. Ayrıca şikayet edilenler yerel idareciler olunca, halk ile yerel idareler arasında adı konulmamış bir çeşit ortaklık ekseninde inşa edilen Anadolu telgraflarının ilk

¹⁶³ BOA. MVL. 718-45/3 (20 Kanun-ı Sani 1281R./31 Ocak 1866)

¹⁶⁴ Bu belge Maliye Nazırı Mehmed Rüşdü Paşa'nın (d. 1828-ö. 1874) imzasını taşıyordu. Ancak bu konuyla bizzat ilgilenip ilgilenmediğini kestirmek zordur. Bkz. BOA. İ.MVL. 557-25035/4 (11 Haziran 1282R./23 Haziran 1866)

¹⁶⁵ *Jurnal* ve *jurnalcilik* herhangi bir şikayetten çok daha kapsamlı bir şikayet olgusunu ifade etmektedir. Buradaki amaç, istihbaratla ilgili olduğu kadar devletin toplumu ve kamusal alanı kontrol etme gayesiyle de alakalıdır. (Kırlı, 2009, s. 13-14). İlgili bölümde inceleneceği üzere, II. Abdülhamid'le birlikte açıktan ya da gizliden istihdam edilen personelin yanında toplumun da *jurnalciliğe* dahil olması sağlanarak sosyal ve kamusal alanda despotik bir baskı kurulacaktı. Bu dönemde telgrafın iletişimde sağladığı imkanlar sultan Devletin açıktan ya da gizliden istihdam ettiği personelle yapıldığı gibi özellikle II. Abdülhamid devriyle birlikte toplumun da *jurnalciliğe* dahil edildiği görülecektir. Bunun içinde telgraf kullanışlı bir aparat olmuştur. *Jurnal* üzerine bkz. (Kırlı, 2009) ve (İrtem, 1999)

olarak bu ikisini karşı karşıya getirdiği anlaşılıyordu.¹⁶⁶ Hal böyle olunca Vartan'ın gönderdiği telgraf, Görele'de yaşayan bir grup gayrimüslimin, halkın mustarip olduğu bir yolsuzluğu devlete modern bir teknolojiyi kullanarak ihbar etmesinden çok daha büyük bir anlam taşımalıydı.

Nitekim konunun biraz daha detaylarına inildiğinde hadisenin sadece Göreleli gayrimüslimlerle alakalı olmadığı, Trabzon'da halk ile yerel idare arasındaki çatışmanın ve kentteki yolsuzluğun görünenden çok daha büyük ve eski olduğu ortaya çıkıyordu. İnsanlar, belki de Vartan ve temsil ettiği bir grup Ermeni'nin gönderdiği bu ilk telgraftan cesaret alarak, Trabzon telgrafhanesinden Meclis-i Vâlâ'ya bir kolektif telgraf daha gönderdiler. 17 Temmuz 1866 Salı günü öğle vaktiyle saat 3:30 sularında Meclis-i Vâlâ'ya ulaşan bu telgrafı, aralarında Atina (günümüzde Pazar adıyla Rize'ye bağlı bir ilçe) meclis azasının da bulunduğu Trabzon eşrafından altı kişinin çekmişti.¹⁶⁷

Trabzon'daki yolsuzluğun tek bir bölgeyle sınırlı kalmadığı ve insanların bu durumdan artık yıldıgını İstanbul'a ispatlamaya çalışıyorlardı. İddialara göre Lazistan Mutasarrıfı Nureddin Paşa, kız kardeşi ve kethüdası aracılığıyla halktan uzun bir zamandır rüşvet alıyordu. Telgrafta livadaki müdürlerin vekaleti (nahiye kaymakamı yardımcılığı) ve zaptiye çavuşluğu gibi taşranın önemli makamlarının yanı sıra irili ufaklı her türlü memurluğun ve hatta meclis azalığı gibi kitleleri temsil etmesi beklenen görevlerin bile rüşvetle birilerine peşkeş çekildiği yazıyordu. Halkın ya da en azından halktan önde gelen bu altı kişinin tenkit ettiği "Patsazâde Muhsin Efendi" adlı bir kokoroz (mısır) tüccarı da yine rüşvetle meclis azası yapılmıştı. O da bu makamın gücünü kötüye kullanarak hem Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakılan Abaza ve Çerkez muhacirler¹⁶⁸ için kilesi¹⁶⁹ 14 kuruştan alınan mısırı devlete 21 kuruştan satarak kar elde etmeye

¹⁶⁶ Bkz. 2.1. Toplumsal İştirak

¹⁶⁷ "Seyfzâde Süleyman Sabri, Eşrafdan Eyüpzâde Ali Şâkir, Vücûhdan Efendizâde Ahmed Hilmi, Eşrafdan Tolatorzâde Hasan Rıza, An-Aza-i Kaza-i Atina İsmail Rahmi, Eşrafdan Baltazâde Hüseyin Hasib" Bkz. BOA. İ.MVL. 557-25035/2 (5 Temmuz 1282R./17 Temmuz 1866)

¹⁶⁸ Rusların 21 Mayıs 1864'te Kafkasya halklarına sürgün kararı almasından sonra parça parça Anadolu'ya gelen Kafkas halk kitlelerinin iskanında büyük zorluklar yaşanıyordu. Devlet insanların iane ve iskan işleri için yerel yönetimleri kullanıyordu (Çetinkaya, 2023, s. 99-101).

¹⁶⁹ Kile, genellikle tahılları ölçmek için kullanılan bir ölçü birimiydi. Ağırlığı değil de hacmi baz alıyordu. Bir ölçü birimi olarak kullanımı her yerde yaygın olsa da belli bir standardı yoktu. İmparatorluğun hemen her vilayetindeki karşılığı farklıydı. Üstelik arpanın, buğdayın, tuzun veya

hem de aşar vergisini kendi iltizamına alarak hazine gelirine el koymaya çalışmıştı.¹⁷⁰

Bir sancakta kethüdalar genellikle devlet görevlileri ile halk arasındaki hukuki ve mali ilişkileri kuran hatta yöneten kimselerdi. Kaymakam ya da mutasarrıfların halkla ilişkiler kapsamına giren her türlü işini kethüdalar yapardı. Buna vergi toplamak ve kamu yararına yapılacak herhangi bir iş için iane almak da dahildi (Çadırcı, 2013, s. 41). Hükümet konağına giremeyen sıradan bir insan için kethüdanın bir lafı mutasarrıfınkiyle eş olmalıydı. Öyleyse bu telgraftaki anlatılanlardan hareketle Nureddin Paşa'nın rüşvet çarkını kethüdası döndürürken aktarılan para kayıt dışı kalsın, görünmesin diye kız kardeşini paravan olarak kullandığı açıktı. Livadaki makamların rüşvetle belirlenmesi sayesinde bu kadar rahat hareket edebiliyorlar; işledikleri suçların üzerini hızlıca örtebiliyorlardı.

Bu denklemde "Patsazâde Muhsin Efendi" ise muhacirlerin iskanı sırasında devletin yapacağı harcamayı kurdukları rüşvet ve yolsuzluk ağına aktarabilmeleri için kullandıkları bir aparat olmalıydı. Telgrafın imza kısmında isimleri geçen herkesin büyük olasılıkla o yörede yaşayan eşraf ve tüccardan "zadeler" olduğu da düşünülürse, burada bir kesimin yükseltilerek diğer tarafın zarar gördüğü ve bu sebeple bir çıkar çatışması yaşandığı anlaşılıyordu. Zira telgrafta "fenalukları

mısırın kilesi aynı olsa da bir hacim birimi olduğu için koyuldukları çuvalın ağırlığı farklılaşabiliyordu. Bu da büyük bir kafa karışıklığına sebep oluyordu. 1841'den itibaren un hesabıyla 1 kile 20 okka yani ortalama 25 kg standardı belirlendi. Bu İstanbul kilesi idi. Ama Anadolu'da halen yerel kile standartları kullanılabiliyordu. (Hintz, 1989, s. 51). Lazistanlıların gönderdiği bu telgrafta, kokorozdaki hesabı "kile-i İslambol" yani İstanbul kilesiyle yazılmıştı.

¹⁷⁰ "Lazistan mutasarrıfı idare-i mülkiyeyi hemşiresiyle kethüdası yedlerine birağub bunlar vasıtasıyla açıktan açuğa rüşvet alınarak ashab-ı servet işini işidüb fukara perüşan ve harab olmuş, ashab-ı cinayete dahi bu muamele kılınmakda bulunmuş ve liva-i mezkurda müdir vekâleti ve sa'ir kitabet ve zabtiye çavuşlukları dahi akça ile tahsil olunmakda idüğü mertebe-i tevatürü savaşımiş olduğu gibi Patsazâdelerin fenalukları müsbet iken bunlardan Muhsin Efendi'yi livaya aza idüb kokorozun beher kile-i İslambolu on dörder guruşa kadar alunageldiği takdirde muhacirin için iktiza iden kokorozun on sekiz bin kile kokorozu beher kilesini mumailleh Muhsin Efendi ile yirmi birer guruşa kontraro iderek yüz elli bin guruş dahi virgü tahsilatından peşin virmiş, aşağı fiyatla kontratoya tabolunmuş ise de itibar itmemiş kendüsünün şirket-i sagîri meydana konmuş olduğundan bu fukaralar bundan bir mah evvel ahaldiden bazıları gelüb Meclis-i Kebir'e ihbar olunduğu vakit tüccar-ı muteberandan Karadan-oğlu kokorozun beher kilesini on dokuzar guruşa ta'ahhüd talib olmuşdur. Bu maddelere ma'delet-i seniyye ka'in olmayacağı misüllü liva-i mezbûrun aşar rüsûmatı dahi böyle bir resime ile Patsazadelere virilerek zammile zuhur iden taliblerine itibar olunmamıştır. Bu hallerde malumatımız cihetle devletimize bir küçük hizmet efkârıyla ihbar ideriz. Fî 30 Haziran 1282" BOA. İ.MVL. 557-25035/2 (5 Temmuz 1282R./17 Temmuz 1866)

müsbet olan Patsazâdeler” yerine onlardan daha düşük bir fiyat taahhüt eden “Karadanoğlularının” önerilmesi bunu gösteriyordu.¹⁷¹ Ama Lazistanlı altı kişinin “bir küçük hizmet efkârıyla” çektikleri bu telgraf, sancaktaki yolsuzluğu anlamak için tek başına yeterli değildi. Nureddin Paşa’nın bağlantıları çok güçlüydü ve sancaktaki sorunlar yalnızca bunlarla sınırlı kalmadı.

Henüz iki sene önce Lazistan’a mutasarrıf olarak atanan paşayı bu makama bizzat Trabzon Valisi Mehmed Emin Paşa (ö. 1874) önermişti. 1864 Ekim ayında, Lazistan’ın önceki mutasarrıfı Süleyman Bey (ö. 1871-72) merkezden gelen bir telgrafla apar topar Niş’e kaymakam olarak atanınca¹⁷² boş kalan makama Nureddin Paşa’nın tayin olması için bizzat Vali Mehmed Emin Paşa devreye girmişti.¹⁷³ Bu yerel idarenin tüm mensuplarının birbiriyle bağlantılı olduğunu kanıtlıyordu. Bu bağlantı ise çok daha büyük bir sorunu işaret ediyordu. İddiaya göre yerel idarenin iki sene içerisinde kurduğu rüşvet ağıyla fakirleştirilen halk, mutasarrıflığın kötü yönetiminden o kadar bıkmıştı ki beş aile köylerini terk ederek Rusya’ya yerleşmek zorunda kalmıştı.¹⁷⁴ Üstelik bu göçler tam da Rusların Kafkasya halklarını 21 Mayıs 1864 kararlarıyla zorunlu sürgüne tabi tuttuğu ve insanların büyük bir sefalet içinde akın akın Anadolu’ya göçmeye devam ettiği bir dönemde yaşanmıştı.¹⁷⁵ Yani bir taraftan Rus mezaliminden kaçan Kafkas halkları hayatta kalabilmek için kitleler halinde Anadolu’ya göç ederken diğer taraftan yerel idarenin kötü yönetimine dayanamayan Kuzey Anadolu’nun fakir köylüleri de daha rahat bir hayat umuduyla Rusya’ya göç etmek, Karadeniz’den kaçmak zorunda kalıyorlardı.

¹⁷¹ BOA. İ.MVL. 557-25035/2 (5 Temmuz 1282R./17 Temmuz 1866)

¹⁷² BOA. A. MKT.UM. 810-91 (16 Cemaziyelevvel 1281H./17 Ekim 1864)

¹⁷³ “Tahrirat-ı Telgrafiye numero 436, Cevab: Fî 8 Teşrin-i evvel sene 80 tarihli telgraf-nameleri alındı. Lazistan mutasarrıflığına Nuri Paşa hazretleri ta’yin olunmağla ve kendüsü aranılan sıfatı camî bulunmağla vüruduna kadar o anda ta’yin olunacak vekili ile idaresi ihtarına ibtidar kılındı.” Bkz. BOA. A. MKT.UM. 811-95 (8 Teşrinievvel 1280R./20 Ekim 1864)

¹⁷⁴ “...Havan karyesi ahalisinden Memuloğlu Hasan ile Derde karyeli Ahmed’in ve Aranpaz karyesi sakinesinden Mehmed, Bayrakdar ve Sinlice karyesi sakinlerinden Çandaroğlu İsmail’in sû-i icraat ve idare-i hükümet sebebiyle familyalarıyla beraber terk-i vatan Rusya Memaliği’ne gittikleri cümle rivayetten bulunmuş olduğuna...” BOA. İ. MVL. 557-25035/6 (9 Temmuz 1282R./21 Temmuz 1866)

¹⁷⁵ 1864’ten sonra Kafkasya’dan Lazistan’a yapılan göçler ve bu sırada yaşanan iskan sorunları üzerine hazırlanmış bir makale için bkz. (Çetinkaya, 2023)

Görüldüğü üzere Trabzon'daki şikayetler yerel idarenin neredeyse tüm mensuplarını hedef almaktaydı. İnsanlar telgraf sayesinde doğruca merkeze ulaşabildikleri için birbiriyle iltisaklı yerel idare hiyerarşisini takip etmek zorunda kalmıyorlardı. Telgrafın halka bu özgürlüğü tanınması sayesinde bu kadar cesaretli olabiliyorlar, yerel idareyle karşı karşıya gelmekten çekinmiyorlardı. Diğer taraftan Lazistanlıların durumunda bir sancaktaki rüşvet ağıyla gelirleri azaldığı anlaşılan bazı tüccarların girişimiyle, aslında toplumun genelini ilgilendiren bir meselenin gündeme geldiği anlaşılıyordu. Böylece Trabzon'daki şikayetlerin artmasıyla, Meclis-i Vâlâ, nihayet daha önce göndermediği memuru artık göndermeye karar verdi.¹⁷⁶

Bu memur, Babıali'de Divan-ı Muhasebat mazbata odasında ikinci mümeyyizlik yapan (gelen evrakı denetleyip düzenleyen, temyiz eden memur) yani merkezde bu tip evraka bakan Ali Efendi (ö. 1877) adlı bir maliye mektupçusuydu. "Memur-ı mahsus" (özel yetkili memur) sıfatıyla Trabzon'a gönderilecekti. Lazistan'daki kötü muamele ve yerel idare eliyle üstü örtülen rüşvet ağını çözdüğü taktirde "emvâl-i mektûmenin" (devletten kaçırılan verginin) %2 buçuk kadarının kendisine verileceği taahhüt edilmişti. Anlaşılan ne devletten ne de halktan çalınan para tam anlamıyla yerine dönmeyecek; bir kısmı Rusya'ya göç eden aileleri araştırırsın, bu yolsuzluk ve rüşvet çarkını açığa çıkarsın diye Babıali'nin görevlendirdiği bir memura ödenecekti.¹⁷⁷ Tahkikattan bir yıl sonra Nureddin Paşa görevden alındı, ancak o da yargılanmadı. Yerine Zeki Paşa (ö. 1873) atandı. Devir teslim merasimiyle ilgili evraktaki mühür ise Trabzon'un yeni valisi Esad Muhlis Paşa'ya (ö. 1876) aitti.¹⁷⁸ Her ne kadar Mehmed Süreyya (d. 1845-ö. 1909), prosopografik çalışması *Sicil-i Osmanî*'de, aslen İzmirli olan Mehmed

¹⁷⁶ BOA. İ. MVL. 557-25035/8 (21 Rebiyülevvel 1283H./3 Ağustos 1866)

¹⁷⁷ "... ve öyle bir takım İslam familyalarının terk-i vatana mecburiyetleriyle esbabının tedkiki hakkında muamele-i mukteziyaiyyenin icrası ve nakl-i hane maddesi sahih ise bunların yine hüsn-i suretle celb idilmesi lâzımeden bulunduğu binaen şu tahkikat işinin ve Çürüksu müdiri aleyhindeki şikayatin tedkiki maddesinin mumaileyh Âlî Efendi'ye ilâve-i me'muriyet kılınması tensib olmuş ve ma-mafih efendi-i mumaileyh emvâl-i mektumeden yüzde iki buçuk guruş virileceği cihetle on beş bin guruş harcırah itası ziyâde görünür ise kendüsünün Lazistan tahkikatına dahi bakacağı, davul bavul oraya gideceği cihetle bi't-tabi fazla masrafı vuku bulacağından Trabzonca zâhire çıkacak mektumatın ücreti kendüye ait olmak üzere efendi-i mumaileyhe on beş bin guruş harcırah virilerek... Bkz. BOA. İ.MVL. 557-25035/6 (9 Temmuz 1282R./21 Temmuz 1866) ve BOA. İ.MVL. 557-25035/8 (20 Rebiyülevvel 1283H./2 Ağustos 1866)

¹⁷⁸ BOA. MVL. 738-106 (6 Ağustos 1283R./18 Ağustos 1867)

Emin Paşa'nın Trabzon'un havasına alışamadığı için görevden istifa ettiğini kaydetmişse de (Mehmed Süreyya, 1996, s. 478) şikayetler dolayısıyla görevden uzaklaştırıldığı ortadadır.¹⁷⁹

Hatırlanacağı üzere Mehmed Emin Paşa, 1862 Şubat ayında göreve gelir gelmez, Trabzon'da bir telgraf hattı kurulsun diye halkın her türlü masrafı karşılayacağını taahhüt ettiğini Babıali'ye bildirerek yetkilileri ikna eden kişiydi. Trabzon'a telgraf 1862 sonunda onun girişimlerinden sonra gelmişti.¹⁸⁰ Yani Mehmed Emin Paşa'nın ön ayak olduğu toplumsal iştirakle vilayete getirilen telgraf, ironik bir şekilde ilk olarak onun vilayetindeki sorunları ortaya dökmüştü. Bu noktada telgrafın otoriteden ziyade aslında var olan sorunları daha da görünür hale getiren bir araç olduğu analizi yapılabilir. Çünkü adı geçen herkes Trabzon'a telgraf altyapısı gelmeden önce de benzer suçlamalarla Meclis-i Vâlâ'ya şikayet edilmişti. Mesela, vilayetin sandık emini Emin Efendi, "Trabzon hanedanından Şatırzâde Abdülvahid" imzasıyla 29 Nisan 1862'de doğruca sadarete gönderilen bir arzuhalde, Meclis-i Kebir azası Ahmed Efendi ve hazine gümrükçüsü Hacı Derviş Efendi ile kurdukları bir yolsuzluk ağı üzerinden hazine gelirlerini zimmetlerine geçirdikleri ve bazı vergileri usulsüzce iltizamlarına aldıkları iddialarıyla şikayet edilmişti.¹⁸¹ Yani Emin Efendi dört sene önce de meclis üzerindeki bağlantılarını kullanarak benzer bir yolsuzluk ağı oluşturmuştu.

Dört sene, taşradan gelen bir ihbar üzerine harekete geçmek, en azından meselenin aslını araştırmak için gayet yeterli bir süre olmalıydı. Babıali bunca yıl bu konunun üzerine düşmemişti. Daha da vahimi, Vartan'ın gönderdiği ilk telgraftan henüz üç gün önce, Trabzon'a merkezden gönderilen başka bir tezkireden, vilayetin Emin Efendi ile bazı meclis azalarının hizmetlerinden dolayı terfi ettirilmesi ve maaşlarının yükseltilmesini istediği anlaşılıyordu. Devlet bu talebi kabul etmese de ileri bir tarihte değerlendirileceğini bildirmişti.¹⁸² Anlaşılan

¹⁷⁹ Bu ifade önemlidir. Çünkü bu bölümün ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere taşrada telgrafla haklarında yolsuzluk, rüşvet ve irtikap gibi suçlamalar iddia edilen yerel idarecilerin "havasına ve suyuna alışamama" gibi gerekçelerle istifa ettiği görülür.

¹⁸⁰ Bkz. "2.1. Toplumsal İştirak" ve BOA. A.MKT.MHM. 247-5 (24 Cemaziyevvel 1279H./17 Kasım 1862)

¹⁸¹ BOA. A.MKT.UM. 559-24 (29 Şevval 1278R./29 Nisan 1862)

¹⁸² BOA. A.MKT.MHM. 348-44 (12 Ramazan 1282H./29 Ocak 1866)

ne Babıali'nin ne de yerel idarenin adı yolsuzluk suçlamalarına karışmış bir kişiyi terfi ettirmeye çalışmakla ilgili herhangi bir sorunu yoktu. Buradan Vali Mehmed Emin Paşa'nın zaten oldukça problemlili bir vilayete geldiği ve Trabzon'da kontrolü sağlayamadığı gibi bir yorum da yapılabilir. Ama göreve geldikten bir sene sonra, Şubat 1863'te, Trabzon'un Müslüman ve gayrimüslim halkı ortak bir arzuhalle vali hakkında da benzer suçlamalarda bulunmuştu. Yani irtikap iddiaları onun için de geçerliydi. Vali suçlamaları reddedince Babıali bu konu hakkında da herhangi bir tahkikat yapma gereği duymamıştı.¹⁸³

Görüldüğü üzere Görele'de Ermeniler Vartan'ı vekil seçip de böyle bir inisiyatif almasaydı ve Lazistan sancağından benzer şekilde telgraf gönderilmeye devam etmeseydi, kazadaki yolsuzluk tamamen görmezden gelinecek, vilayet tarafından üzeri örtülecekti. Babıali'nin tüm bu olanlardan daha önce haberi olmasaydı veya bu sorunlar sadece telgraf iletişiminin sağladığı olanaklar sayesinde gün yüzüne çıkarılmış olsaydı, o zaman da Trabzon'da yaşananlar münferit bir taşra yolsuzluğu olarak düşünülebilir, merkezi otoritenin taşraya telgrafla ulaştırıldığı yorumu yapılabilirdi. Ancak telgraf burada tam tersi bir etki yaratmıştı. Hem taşra hem de İstanbul'da yetkili mercilerin haberi olmasına rağmen en az dört yıldır üstü kapatılan bir yolsuzluğu görünür kılmıştı. Başka bir deyişle telgraf, Anadolu'da halk ve yerel idare arasındaki çatışmayı gösteren bir araç vazifesi görmüş; halkın sesi olmuştu. Halkın sesi ne kadar çok çıkarsa devletin harekete geçme ihtimali o kadar artıyordu. Ama bu her zaman adaletin sağlanacağı anlamına gelmiyordu.

Aynı yıllarda Anadolu'nun hemen her yöresinde telgrafın halkın sesi olduğu, taşrada üzeri örtülmeye çalışılan yolsuzlukları görünür kıldığı pek çok örneğe rastlanılıyordu. 4 Ağustos 1866'da Üsküdar telgrafhanesine Meclis-i Vâlâ'ya iletisin diye Diyarbakır'dan uzunca bir telgraf geldi. Bu telgraf, o zamanlar Diyarbakır'a bağlı bir sancak olan Siirt'te aynı adlı merkez kaza ile Eruh, Garzan (Kurtalan) ve Şirvan nahiyelerinden önde gelen on bir kişinin gönderdiği kolektif bir şikayet telgrafıydı. Siirt Kaymakamı Kâmil Bey önderliğinde meclis azası Hamid Ağa, Şirvanlı Hurşid ve Fettah Beyler ile Diyarbakırlı Mahmud Efendi'nin

¹⁸³ BOA. MVL. 410-87 (23 Kanunusani 1278R./4 Şubat 1863)

ortaklaşa kurdukları bir suç ağı üzerinden halktan zorla para aldıkları iddia ediliyordu. Siirt'te halka uygulanan kötü muamele sırasında insanların evleri yağmalanmış; malları gasp edilmişti. Hatta hayatını kaybedenler dahi olmuştu. Anlatılanlara göre bu durum hakkında İstanbul'a daha önce gönderilen telgraflar da olmuş ve Kâmil Bey kaymakamlık görevinden azledilmişti. Ancak meclis azası konunun kendisine uzanacağını bildiği için hemen sahte bir belge hazırlayarak Siirt'ten İstanbul'a kaçmıştı. Her ne kadar Babıali yazışmalarda adaletin sağlanacağını bildirmişse de dava hiçbir zaman görülmemişti. Kazada halen bu yolsuzluk ağını kullanarak aşar vergisinin yanında bazı ticari vergi gelirlerini de usulsüzce iltizamlarına almaya devam edenler vardı. Telgrafta Siirtliler adalet istiyor; aksi taktirde memleketlerini terk etmek zorunda kalacaklarını Meclis-i Vâlâ'ya bildiriyorlardı.¹⁸⁴

Eğer bu telgraf da devlet toplum ilişkileri çerçevesinde merkezden taşraya doğru incelenirse, Anadolu eşrafının talep ve şikayetlerini merkeze telgraf sayesinde iletebildiği hatta telgrafın Anadolu eşrafı ile Babıali arasında bir çeşit korelasyon sağladığı düşünülebilir (Çavuşoğlu, 2024, s. 29-30). Ancak taşradan merkeze doğru bakıldığında Siirt'te yaşananların Trabzon'dan çok da farklı bir tarafı yoktu. Burada da insanlar bir kaymakamın kendilerine yaşattığı mağduriyetin uzunca bir zamandır devam ettiğini söylüyorlar; devlet görevlileri ve mahalli mecliste aza olarak görev yapan eşraftan bazı kimselerin halktan zorla para alarak meselenin üzerini örtmeye çalıştıklarını beyan ediyorlardı. İnsanlar tıpkı Trabzon'da olduğu gibi Siirt'te de kolektif bir telgrafla devletten adalet bekliyorlardı. Üstelik Siirtliler telgrafa ilk defa başvuruyorlardı.

Ne var ki Trabzon'da olduğu gibi Siirt'te de insanların ümit ettiği cevabın gelmediği görülür. Tam dört ay sonra Meclis-i Vâlâ'dan vilayete yine telgrafla gönderilen bir cevapta bu tarz şikayetlerin artmasından yakınıldığı anlaşılıyordu.¹⁸⁵ Bunca çabaya rağmen elde edilen şey tam bir hayal kırıklığıydı. Ancak Siirt'teki şikayetin bir diğer tarafı asayişle ilgili olduğu için İstanbul'da

¹⁸⁴ BOA. MVL. 723-66/3 (23 Temmuz 1282R./4 Ağustos 1866)

¹⁸⁵ "Böyle hallerde şikayetler çoğalmakta idüğünden evvelki işar vechle merkez-i avdet ifa-yı tahkikat ile def-i şikâyet ve icra-yı adalet olunması Meclis-i Vâlâ'da tezkîr olundu BOA. MVL. 1046-96 (20 Teşrinisani 1282R./2 Aralık 1866)

birimler arasındaki sirküler devam etti. Meclis-i Vâlâ'dan Zaptiye Müşirliğine gönderilen daireler arası bir yazışmada, evrakta sahtecilik yaparak İstanbul'a kaçanların yakalanıp yargılandıktan sonra gerek görülürse memleketlerine geri gönderilmesi emredilmişti.¹⁸⁶ Aslında bu bakış açısı halk ile devletin telgraftan beklentisinin ne denli farklı olduğunun da bir kanıtı gibiydi. Meclis-i Vâlâ, suçun kendisine dokunan kısmıyla ilgilenirken halkın yozlaşmış yerel idareciler karşısında Babıali'den beklediği çözümü çoğunlukla onlara sunmuyor ve Anadolu'daki yolsuzluk ağını yine Anadolu'ya havale ediyordu. Öyleyse bu sistemden kaynaklanan çok daha büyük bir probleme işaret ediyor olmalıydı.

3.2. İDARİ KRİZ VE TELE-GRAFİK REAKSİYON

Marc Aymes, Tanzimat'ın ilk yıllarında Kıbrıslı basmacı esnafının Babıali'ye gönderdiği arzuhalleri incelediği bir çalışmada, tek bir belgenin “ne kadar yakından okunursa okunsun yerel bir nesne olarak kalacağını” ve tek başına genelleme yapmak için yetersiz kalacağını belirtir (Aymes, 2021, s. 225). Şüphesiz, telgrafın yaygınlaşmasıyla Anadolu'dan İstanbul'a gönderilen şikayet telgrafları, aynı yıllarda Anadolu'nun farklı yörelerinde benzer sorunların yaşandığı ve benzer sonuçlar doğurduğunu gösterse de sırf bu örneklerle bir genellemeye varmak mümkün değildir. Ancak, 1860'larda halkın telgrafı bir şikayet mekanizması olarak kullanmasının ve bu reaksiyon sayesinde görünürlük kazanan yerel idare sorunlarının, tüm Tanzimat ve Islahat süreçleri boyunca hayata geçirilmeye çalışılan modernleşme atılımlarındaki başarısızlığın bir yansıması olduğu söylenebilir. Bunlar temelde üç alanda incelenebilir. İlki rüşvetle mücadele, ikincisi ceza hukukunda “sekülerleşme” ve sonuncusu da mülki idarede merkezileşmedir.

Rüşvet ve adam kayırmayla mücadele, 3 Kasım 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda (Tanzimat Fermanı) açık bir biçimde yer almış; “Harabiyet-i

¹⁸⁶ “Siirt meclis azasından Hamid Ağa ile sa'ir-i malumü'l-esami kesandan şikâyeti ve bazı ifadeyi havî Abdü'l-fettah Bey ve müşterekleri namına gelen telgrafname leffen irsal olundu. Şikâyet olunan kesan içünden evrak-ı istishab ile Fehmî Efendi'nin bu tarafa azimet eylediği me'al-i telgrafnameden anlaşıldığından ve bu hususlardan dolayı icab iden muhakeme mahaline havale veyahûd kefaletine rabt ile mahal-i mezkûra iade ve irsal olunarak keyfiyetin işar buyrulması babında irade efendimindir.” Bkz. BOA. MVL. 723-66/5 (26 Receb 1283H./4 Aralık 1866)

mülkün sebab-i azamı” yani ülkedeki viraneliğin en büyük nedeni olarak tanımlanmıştı.¹⁸⁷ Devlet sorunu biliyor ve çözüm getirmeye çalışıyordu. Amaç, ülke genelinde geçerliliği olan, herkes için eşit bir idare ve ceza hukuku oluşturarak imparatorluk taşrasında istikrarlı bir devlet otoritesi kurmaktı (Abadan, 2020, s. 85). Fermanın ilanından bir sene sonra Osmanlıların ilk ceza kanunu ilan edildiğinde rüşvet suçu da doğal olarak resmileşti.¹⁸⁸ Ancak rüşvet ve adam kayırma Osmanlı merkezi ve mülki idaresinde o kadar kanıksanmış bir şeydi ki belli bir sınır çizilmeyen, “gelenekselleşmiş” hediyeleşmeler bunun dışında tutulmuştu. (Ahmed Lütfi Efendi, 1328H./1910, s. 76).

Babiali, Tanzimatın getirdiği bu yeni yasama ve yargı usulüyle teoride rüşvet alan memuru cezalandırmanın yanında merkez ve taşra memurlarının maaş ve harçlarına da bir standart getirerek henüz hiç kimse böyle bir şeye yeltenmeden sorunların önünü almayı umuyordu. Elbette bu mümkün olmadı. Devletin memurlarına bahşettiği maaş zaten yeterlidir düsturu üzerine kurulan bu sistem gerçeklikten ve denetimden çok uzaktı. Hatta kanunu yürürlüğe koyan sadrazam Hüsrev Paşa (d. 1769-ö. 1855) dahi rüşvet ve yolsuzluğa bulaşmıştı (Eryılmaz, 2010, s. 120). Merkezde durum böyleyken taşrada farklı olması beklenemezdi. Meclis-i Vâlâ'ya gelen şikayetler üzerine rüşvet aldığı için azledilen memurların pek çoğu taşraya yeni atanmış mutasarrıflardandı. Bu durum, Babiali'nin Tanzimat'ın amacını kavrayabilmiş nitelikli personel yetiştiremediğinin en büyük kanıtlarından biriydi (İnalçık, 2020, s. 178).

Niyazi Berkes (d. 1908-ö. 1988), Tanzimat'tan sonraki ilk yirmi yıl boyunca hukuk alanında gerçekleştirilen bu tür çabaları değerlendirirken, ceza kanunundaki en temel problemin “suçun sınıflandırılmasındaki yetersizlik” olduğunu belirtiyordu (Berkes, 1964, s. 163). Böylece kanun ilk defa 1851'de, ikinci defa Islahat Fermanı'nın ilanından sonra 1858'de elden geçirilmişti. Son hali 1810 tarihli Fransız Ceza Hukuku'nun Osmanlılara göre uyarlanmış bir haliydi. Görece çok daha kapsamlı bu yeni tasarının yürürlüğe konulmasıyla cezanın

¹⁸⁷ “Harabiyet-i mülkün sebab-i a'zamı olan rüşvet madde-i kerîhesinin fîmâba'd adem-i vuku'î maddesinin dahi bir kanun-ı kavî ile te'kidine bakılsın ve keyfiyyât-ı meşrûha usûl-ı atıkayı bütün bütün tağyir ve tecdid demek olacağından işbu irade-i şahânemiz Dersadet ve bi'l-cümle Memâlik-i Mahrûsemiz ahalisine i'lân ve işa'a olunacağı misûllü...” Bkz. *Düstûr*, Tertib I, Cild-i evvel, s. 7

¹⁸⁸ *Düstûr*, Tertib I, Cild IV, s. 84-148, s. 98-102 rüşvetle ilgili fasıldır.

uygulanmasında eşitlik ilkesi, cürmü olmayan eylemden ötürü kimsenin cezalandırılmaması ve suçun şahsiliği gibi tüzel kişi haklarını referans alan yeni bir hukuk sistemi kurulmaya çalışılmıştı. Islahatın doğası gereği, Müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin toplumun genelinde uygulanmaya çalışılacak ve toplu cezalandırma gibi eskinin cürümlerini tamamen kaldıracaktı. Artık birinin yargılanması için illa bir ihbara gerek kalmayacaktı. Günümüzün kamu davasına benzer bir adalet sorumluluğu getirilmeye çalışılmıştı (Bozkurt, 1989, s. 273-274). Ama bu sadece kağıt üzerinde kaldı.

Anadolu'da insanların sadarete ya da Meclis-i Vâlâ'ya gönderdikleri telgraflar üzerinden yerel idareye dair yakın bir okuma yapıldığında, merkezden atanan devlet görevlilerinin denetimsizliği bir fırsat bilip Tanzimat yasalarının taşrada uygulama alanı bulmasını engellediği anlaşılıyordu. Bununla ilgili Urfa'dan İstanbul'a gönderilen üç telgraftan özellikle 23 Ağustos 1863 tarihli ilkinden bu durum açıkça görülüyordu:

Urfa Mutasarrıfı Tayyib Paşa ile Birecik Kaimmakamı ve Rûm Kale Naibi ve meclis azalarının hakk-ı çakeranemde vukubulan envai ta'addiyatlarına mebni hakipây-ı ma'delet-i ara-yı asafanelerine ba-telgraf can atub şurût u kanûna tatbikan lâzım gelenler ile mürafa'amızın ihkak-ı hakk olunmasına dair müte'allik ve şâyan buyrulan irade-i merahim-âde-yi rahîmaneleri üzerine müşarünileyhin nice zûlm ü ta'addisinden çakerlerden tahlis-i giribân iderek Haleb'e celb olunmuş isem de biraderim Hasan kullarını mahbusdan tahliye itmeyüb halan Urfa Mahbushabesi'nde dört mahdan mütecaviz çürümekde olduğu ve kaza-i mezkûr fukara ve ahalileri vuku-ı hali ifade itmek üzere bi'l-cümle Haleb'e azimet ideceklerini anlayub Nehr-i Fırat'da bulunan kayukculara bir kimesne savuşdırılmamasını tenbih ve yasak itmişler ise de yine haylüce fukara ber-takrib Haleb'e gelmiş olduğundan ...¹⁸⁹

Bir kısmı yukarıda verilen bu uzun telgrafı Latifzâde Mehmed Efendi adlı Halfetili bir ağa göndermişti. Latifzâde, oldukça varlıklı biriydi. Rumkale meclisinde sözü geçen, güçlü bir azaydı. Ama meclis içinde azalarla arasında bir çıkar çatışması yaşanınca bu insanlarla karşı karşıya gelmişti. Şöyle ki, yıllardır kazanın idare merkezi olan Rumkale'deki hükümet konağı artık ihtiyaçları karşılayamaz bir hale gelince (Taş, 2021, s. 92), 1860'ların başında o zamanın mutasarrıfı Mehmed Paşazâde Osman Efendi, idari işlerini Fırat'ın diğer yakasında, Latifzâde'nin yaşadığı Halfeti'de görmeye başlamıştı. Latifzâde, Halfetili bir zengin olarak

¹⁸⁹ BOA. MVL. 767-96 (11 Ağustos 1279R./23 Ağustos 1863)

buradaki fırsatı görmüş; nahiyede görkemli bir konak inşa ettirmişti. Hesapta, zaten mecliste aza olan ağa, mutasarrıfla daha da yakınlaşacak ve onu etkisi altına alacaktı (Taş, 2021, s. 988).

Ne var ki yerel idarenin diğer aktörlerinin de boş durmamıştı. Latifzâde'nin çıkarları Fırat'ın diğer yakasında ikamet eden çoğu tüccar kökenli meclis azalarının çıkarlarıyla çatıştığı için belli bir kesim bundan oldukça rahatsız oldu. Böylece meclis Latifzâde'yi hedef almaya başladı. Urfa mutasarrıflığına Numan Tayyib Paşa atandıktan kısa bir süre sonra bir şekilde yeni mutasarrıfı yanlarına almayı başardılar (Taş, 2021, s. 989). Latifzâde, telgraftan anlaşıldığı üzere, otoritelerini kötüye kullanan bu idarecilerden “yakayı kurtarıp”¹⁹⁰ Haleb'e kaçmış, ama kardeşi kurtulamamıştı. İnsanlar ağayı durumdan haberdar etmek için Haleb'e gelmeye çalıştıklarında ise mutasarrıfın adamları onları engellemişti.¹⁹¹

Bu iddialar, bir kişinin yargılanmadan hapse atıldığı üzerinden değerlendirilirse, devletin henüz birkaç sene önce yürürlüğe koyduğu ceza hukukunun Urfa'da uygulanmadığı anlaşılıyordu. Kazada halkın şikayet hakkının engellendiği ve buna karşı devletin hiçbir denetim organının çalışmadığı ortadaydı. Latifzâde'nin çabası bu denetimsizlikte sesini duyurmak ve hakkını aramaktı. Peki yerel idare bu keyfi sistemi nasıl kurmuştu?

Bu sorunun cevabı, Urfa'da mahalli mecliste gizliydi. Meclis azalarının Tanzimat'ı bir çeşit kılıf gibi kullanarak İstanbul'un dikkatini Urfa'dan uzaklaştırma çabasıydı. Numan Tayyib Paşa göreve atandıktan bir müddet sonra, 15 ve 16 Mayıs 1863 tarihlerinde Urfa'dan sadarete temelde aynı şeyleri anlatan üç ayrı teşekkür tezkiresi gönderilmişti. Azalar bu mektuplarda yeni mutasarrıf Numan Tayyib Paşa'dan ne kadar memnun olduklarını dile getiriyorlar, paşadan övgüyle bahsediyorlardı. Paşa göreve gelinceye kadar Urfa'da Tanzimatın adli usullerine hiçbir şekilde dikkat edilmediğinden, sancakta asayiş problemleri yaşandığından, insanların hem mallarından hem de canlarından olduğundan bahsediyor; mutasarrıf göreve atandıktan sonra kararlı duruşuyla tüm bu sorunların üstesinden geldiğini anlatıyorlardı. Paşa çok adaletliydi. Kimseye en ufak bir

¹⁹⁰ “Tahlis-i giribân”

¹⁹¹ BOA. MVL. 767-96 (11 Ağustos 1279R./23 Ağustos 1863)

ayrıcalık tanımıyordu. Halk arasında hiçbir inanç ayrımı gözetmiyor; hukuku her şeyin üzerinde tutuyordu. Halkın canı da malı da namusu da ona emanetti. Anlaşılan Urfa'ya devletin Tanzimat reformlarıyla arzu ettiği “dört dörtlük” bir mutasarrıf atanmıştı. Bu mektup tam da böyle bir devlet adamının portresini çiziyordu. Ancak, söz konusu bu üç mektupta, aralarında memur, aza, muhtar, halktan önde gelen ağa ve tüccarların da bulunduğu müslim ve gayrimüslim ayırt etmeksizin toplam 161 kişinin mühür ve imzası bulunuyordu.¹⁹² Bu çok sık karşılaşılan bir şey olmamalıydı.

Latifzâde'nin telgrafıyla bu arzuhaller arasında sadece üç ay gibi kısa bir zaman vardı. Üç ayda idarenin bu kadar aksi bir anlayışa bürünmesi, Tanzimat'ın “yılmaz savunucusu” bir mutasarrıfın bir anda yozlaşmış bir taşra memuruna dönüşmesi hiç mantıklı bir şey değildi. İşte bu noktada Latifzâde'nin telgrafındaki başka bir iddia sancakta bazı şeylerin üzerinin örtülerek devletten gizlenmeye çalışıldığını gösteriyordu:

... hakk-ı çakeraneme vaki olan arz ve nefsanîyetleri zahire ihrac olacağını bi'l-müşahade müşarünileyh zîr-i idaresi bulunan Birecik veyahûd bir başka mahale çakerlerini celb ile meramlarını icra itmek emeliyle ahali lisanından bir mahzar müsveddesi tanzim ve herkes hah na-hah temhir itdirilmesini işar itmesi üzerine müşarünileyhalar bu yüzden fûruhtu ganimet bulub bazı fukaraya cebren ve bazılarının dahi gıyabında sahte mühür tedarikiyle temhir itdürüb ve kaza-i mezkûr hanedanından Hacı Beyzâde Mehmed'e dahi cebren temhir itdirmiş olduklarından mumaileyh taraf-ı çakeraneme işar itmiş olmağla aynen mektubunu Haleb valisi devletlü paşa hazretlerine takdim eyledim.¹⁹³

¹⁹² “Saye-i ma'arif-vâye-i hazret-i padişahîde mütemekkin olduğumuz Urfa Sancağı'nda şimdiki kadar Tanzimat-ı Hayriye usul-i adliyesine dikkat olunmadığından mahalle arasında adem öldürmek hane ve dükkanlar açulub emval ü eşya çalmak ve zuhur iden davalarda adl ü hakkaniyete riayet olunmamak ve isteyen istediğini döğmek gibi enva-i fenaluklardan dolayı mal ve can ve namusumuza rahat ve emniyet meslûb iken lehü'l-hamdü ve'l-minne şimdiki mutasarrıfımız saadetlü Tayyib Paşa hazretleri teşriflerinde kanun-ı hümayun-ı ma'delet-i makrûnu meydana çıkararak bir maddede kimesneye müsaade ve gadr göstermeyüb ashab-ı kabahat ve kazahati terettüb iden mecazat-ı kanuniyesince te'dib ve terbiyede bir vechle müsamaha itmediğinden ve hakk-ı kararda mesadete dikkat idüb İslâm ve Hristiyan'ı ayrı ve gayrı tutmadığından padişahımız efendimizin sayesinde ni'met-i adl ü hakkaniyetden cümlemize behrenasib göstermiş ve her halde rahat ve emniyete nâ'il olub padişahımız efendimizin ömrü uzun olmasına leyl ü nehhar du'ada bulunmuş olduğumuzdan bu babda teşekkürü havî hakipây-ı hazret-i sadaret-penahîlerine milletce arzuhale isabet eyledik. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fî 27 Zî'l-kade sene 279 ve fi 3 Mayıs sene 279.” Bkz. BOA. MVL. 767-4/1 ve 2 ve (3, 4 ve 4 Mayıs 1279R./15, 16 ve 16 Mayıs 1863).

¹⁹³ BOA. MVL. 767-96 (11 Ağustos 1279R./23 Ağustos 1863)

Görülüyor ki halk, Latifzâde'nin durumuna daha fazla sessiz kalamamış; her türlü engellemeye rağmen ağaya ulaşmayı başarmışlardı. Hasımları ise suçlarının açığa çıkacağını anlayınca insanlara zorla evrak imzalatmışlardı.¹⁹⁴

Urfa'da yaşanan bu olay, yalnızca çıkarları çatışan farklı kesimlerin birbirine üstünlük sağlamak için ne kadar ileri gidebileceğini göstermiyordu. Bu telgraf, Anadolu'nun Doğu'sundan Suriye içlerine kadar uzanan büyük bir eyalette Tanzimat'ın idari açıdan ne kadar başarısız olduğunu da gösteriyordu. Babialî'nin kontrol mekanizmasından uzak, keyfi bir yönetim anlayışının hüküm sürdüğü bir şehirde, devletin 1839'dan beri yerleştirmeye çalıştığı Tanzimat fikirleri dahi bir kılıf olarak kullanılabilirdi.

Telgraf ise merkezden atanan yöneticiler tarafından etrafı sarılmış bir şehirde insanların bir çeşit reaksiyon aracı olmuştu. Bu reaksiyonda Latifzâde Mehmed Efendi'nin anlatısı tıpkı diğer örneklerde olduğu gibi tamamen masumiyet ve mağduriyet üzerine inşa etmişti. Ahaliden bahsederken “gariban” ve “fukara” ifadelerini özenle kullanıyor; Tanzimatın dilde kendini gösteren hak, adalet ve kanun sözcüklerine sıklıkla referans veriyordu. Hatta imza kısmında adını Latifzâde Mehmed-i Masum olarak dikte ettirmişti.¹⁹⁵

Urfa'da yerel idare Latifzâde'nin telgrafından haberdar olunca onlar da boş durmadı. 4 Ekim 1863'te önce Rumkale Müdürü Mahmud Efendi Birecik kaymakamlığına, 11 Ekim 1863'te de Numan Tayyib Efendi doğruca sadarete aslında aynı şeyi anlatan iki meclis mazbatasını daha gönderdiler. Evrakta Latifzâde'yi “Latifoğlu” diye anıyor ve oldukça zengin olan bir ağayı itibarsızlaştırmaya çalışıyorlardı.¹⁹⁶ Yerel idare, Latifoğlu'nu tam da yukarıda

¹⁹⁴ Latifzade telgrafın devamında Haleb'te adil bir yargılanma istiyor; en azından kardeşinin Rumkale'den Ayntab'a (günümüzde Gaziantep) nakledilmesini devletten talep ediyordu “Emanet-i kiranım minba'd çakerlerini müşarünileyhin zir-nice-i zulmüne ihale buyrulmayub şurût u kanuna tatbikan biraderim Hasan Efendi kullarının dahi Halebe celb ile mürafa'alarımızın ihkak-ı hakk buyrulması şayed ta'annüd ve ısdar idecek olurlar ise Ayntab Rûm Kale'ye hudud-ı akreb olduğundan Ayntab'a nakl olunmasına müsa'ade-i merhamet'ade-i asafanelirine şayân buyrulması babında ferman efendimizindir.” Bkz. BOA. MVL. 767-96 (11 Ağustos 1279R./23 Ağustos 1863)

¹⁹⁵ BOA. MVL. 767-96 (11 Ağustos 1279R./23 Ağustos 1863)

¹⁹⁶ Aile isimlerinin veya lakaplarının sonuna eklenen “zade” sözcük anlamı olarak “oğlu” ile tamamen aynı olsa da yan anlam olarak asil ve necip sözcüklerinin karşılığı için de kullanılıyordu (Pakalın, 1972, s. 644). Her ne kadar resmiyette böyle bir sosyal statü ayırımından bahsedilemese

anlatılan sebeplerden ötürü yandaşlarıyla fırsatçılık peşinde koşmakla suçluyordu.¹⁹⁷

Burada telgrafın avantajı iletişimde sağladığı hızı. Latifzâde'nin öğle saatiyle 7:55'te çektiği telgraf, hiçbir gecikme yaşanmadan aynı gün saat 9:30'da mahaline ulaşmıştı. Böylece Latifzâde her fırsatta kendisini ve onu destekleyenleri engellemeye çalışan yerel idareye takılmadan çok kısa bir süre içerisinde sadaretle iletişime geçmişti.¹⁹⁸ Latifzâde Mehmed Efendi konfor alanından çıkmış olmasına rağmen, taşra idaresinde resmi herhangi bir yükümlülüğe takılmadan telgrafın iletişimde sağladığı hızı faydalanabilmişti. Yerel idareciler ise taşrada bürokrasi ve hiyerarşinin hantallığında sıkışıp kalıyorlardı. Sahte mühür iddialarının doğru kabul edilip bunun kazandırdığı zaman dahil edilse bile mazbatalar için önce nahiyede sonra da sancakta meclisin toplanması ve evrakın düzenlenmesi derken sadece aynı sancak içinde gönderilen iki evrak arasında bir hafta kaybetmişlerdi.¹⁹⁹ Ancak telgraf bu krizde sorunları ortaya dökmekten öteye gidemedi. Şaşırtıcı bir şekilde devreye Telgraf İdaresi girerek bir nevi telgrafın sağladığı avantajı ortadan kaldırdı. Mutasarrıflığın gönderdiği evrak Meclis-i Vâlâ'ya ulaştıktan bir ay sonra yapılan bir tahkikatın Telgraf İdaresi'ne yazılan mazbatasında, Rumkalelilerin Latifzâde'ye destek olmak için kolektif bir telgraf gönderdiği ve imzada geçen "umum-ı ahali" ibaresinin usulen uygun bulmadığı anlaşılıyordu.²⁰⁰ Bu karar 23 Kasım 1863'de onaylanmıştı.²⁰¹

de böyle bir algı olan bir şeydi. Bu çalışmada referans verilen telgrafların hemen hepsinde "oğlu" ve "zade" örneklerine rastlanılmaktadır.

¹⁹⁷ BOA. MVL. 768-67/1 ve 2 (22-29 Eylül 1279R./4-11 Ekim 1863)

¹⁹⁸ "Tahrirat-ı Telgrafıyye numero 934, Merkeze Vusulü Tarihi: 11 Ağustos sene 1279 saat 7 dakika 55, Mahaline İrsal Tarihi: 11 Ağustos sene 1279 saat 9 dakika 30, Mektup Gönderir Merkez Haleb, Pişgâh-ı âli-i huzur-ı sadaret-penâhîye" BOA. MVL. 767-96 (11 Ağustos 1279R./23 Ağustos 1863)

¹⁹⁹ BOA. MVL. 768-67/1 ve 2 (22-29 Eylül 1279R./4-11 Ekim 1863)

²⁰⁰ "Mukaddem buna dair umum-ı ahali imzasıyla vürüd iden telgrafname efendi-i merkûmun avanesinden on beş kadar kesanın imzalarıyla telgrafhaneye virilmiş arzuhal demek olduğu evrak-ı mezkûre me'allerinden anlaşılaraq ana umum-ı ahali namı virilüb telgraf keşidesi pek de muvaffak-ı nizam ve usûl olamayacağına nazaran iktizasının tarafgirden istişârı bi't-tezkir bade'l-mütalaa iade kılınmak üzere evrak-ı mezkûre irsal olunmağla icab-ı keyfiyetin ve mütalaa-i şerifelerinin işarı mütevakkıf himmet-i behiyyeleridir." BOA. MVL. 768-66 (27 Teşrin-i evvel 1279R./8 Kasım 1863)

²⁰¹ BOA. MVL. 768-66 (11 Teşrin-i sani 1279R./23 Kasım 1863)

Bu hamle, Babıali'nin meseleyi İstanbul'da çözmek veya taşraya bir memur atayarak denetimi sağlamak yerine sorumluluğu üzerinden attığı örneklerden yalnızca bir tanesiydi. Çünkü 24 Ekim 1859 tarihli Telgraf Nizamnamesi'ne göre insanlar telgraf göndermek veya almak için birini vekil seçebilir; toplu halde telgraf gönderebilir veya alabilirdi. Yapmaları gereken tek şey gönderecekleri metni hazırladıktan sonra telgrafhaneye uğrayarak oradaki müdür veya memura birilerinin vekili olduğunu ispatlayacak bir kağıt vermek ve telgraf formunu dikkatli bir şekilde doldurduktan sonra ücretini ödemektir.²⁰² Buradaki tek ihtimal Urfa'daki telgrafhane müdür ve memurlarının baskı altında usule uygun olmayan bir telgraf göndermesiydi ki bu da mümkün değildi. Aynı nizamnameye göre memurlar bu tip durumlarda telgrafnameye şerh düşmek ve iade etmek zorundalardı.²⁰³ Üstelik memur Morse koduyla istediğini yazabilir, anlık olarak gerekli uyarıları yapabiliyordu. Adli bir durum olduğunda Babıali'deki yetkili mercilerin kişisel bilgilere erişim hakkı zaten nizamnamede saklı tutulmuştu.²⁰⁴

Meclis-i Vâlâ'nın böyle bir karar almasındaki sebep taşradan gelen şikayetlerin fazlalığıydı. Şikayetler ciddi bir iş yükü oluşturduğu için bunların kontrolü sağlanamıyordu. Zira mazbatadaki "...umum-ı ahali namı virilüb telgraf keşidesi pek de muvaffak-ı nizam ve usûl olamayacağına nazaran..." ifadesinden de anlaşılacağı üzere meclisin Telgraf İdaresi'nin kararını şimdiden yönlendirdiği açıktı.²⁰⁵

Meclis-i Vâlâ meseleyi taşraya havale ettikçe taşranın telgraf reaksiyonu katlanarak devam ediyordu. Telgraf İdaresi'nin, önceki telgrafı usulsüz saydığı

²⁰² Nizamnamenin resmi olmayan genel haberleşmeyle ilgili üçüncü faslının onuncu maddesinde bu durum açıklanmıştır: "Bir kimesne diğer birinin vekili olmak üzere telgraf göndermek veyahûd vekâlet-i vaz-ı imza itmek istedikde ol emrde imza itmek hususunda vekaleti bulunduğunu isbat itmek lâzımeden olub işbu isbat vekâlet maddesi dahi telgraf müdirinin kabul eyleyeceği resmi veyahûd gayri resmi olan bir varaka-i mu'tebere veya şehadet ve sa'ir cihetle icra olunacaktır." Bkz. Düstûr, Tertib I, Cild-i evvel, s. 349-350

²⁰³ Aynı faslın dokuzuncu maddesi: "Telgraf sahibi imzasını hakkıyla isbat idemeyüb de telgraf müdürü tahriratın mesnu olmasında şübheli kaldığı halde sebebinin asıl tahriratın üzerine şerh ve beyan ile imza idüb tahrirat-ı mezkûreyi hâmil bulunan ademe ita ile iade eyleyecektir." Bkz. Düstûr, Tertib I, Cild-i evvel, s. 349

²⁰⁴ Yirmi üçüncü maddede: "Bir telgraf telgraf merkezine vürudunda me'muru tarafından vize olunduktan sonra eshabına virilecektir. Eğer asayiş-i umumiyeye dokunur telgraf ise sahibine ita olunmayub ve bu adem-i ita ol tahriratın geldiği geldiği mahal telgraf memuruna dahi bildirilecektir." Bkz. Düstûr, Tertib I, Cild-i evvel, s. 352

²⁰⁵ BOA. MVL. 768-66 (27 Teşrin-i evvel 1279R./8 Kasım 1863)

karar henüz çıkmadan, 21 Eylül 1864'te, bu sefer de Suruç'tan yeni bir telgraf geldi. Suruç'un eski müdürü Osman Rifat Bey'in iddialarına göre Tayyib Paşa, Sakıb ve Halil adlı iki kişiyle kurduğu bir rüşvet ve irtikap ağıyla halktan "adet-i ağnam iltizamı bakayası" adı altında zorla para alıyorlardı. Osman Rifat Bey mutasarrıfı uyardığında Tayyib Paşa Halil Bey'i de alarak Suruç'a gelmiş ve kendisine türlü hakaretler etmişti. Ardından yine zorla alınan imza ve mühürlerle müdürü görevden almıştı.²⁰⁶

Bu telgraftaki iddialar soruşturmanın seyrini daha da derinleştirmeliydi. Ancak Osman Rifat Bey'e Meclis-i Vâlâ'dan herhangi bir dönüş olmadı. Tam iki ay sonra müdür bu sefer de yolsuzluğun nasıl yapıldığı hakkında bazı açıklamaların yer aldığı yeni bir telgraf daha gönderdi.²⁰⁷ Bu işe yaramış, Meclis-i Vâlâ, iki belgenin birleştirilerek yeni bir soruşturma yürütülmesine karar vermişti.²⁰⁸ Soruşturmadan sonra nasıl bir karar verildiği bilinmese de Tayyib Paşa'nın, birkaç ay sonra Urfa'nın "havasıyla imtizaç edemediği için" Kıbrıs mutasarrıfı Tefik Paşa ile becayiş edildiği görülür.²⁰⁹ Bazı azillerin şikayetler sonucunda değil de görev aldığı bölgenin iklimine alışamamak veya sağlık sorunları gibi bahanelerle gerçekleştirilmiş olması görülmeyen bir şey değildi.²¹⁰ Bürokratik ananeler gereği böylesi bir nezakete gidilebiliyordu. Ne var ki Tayyib Paşa orada da tutunamadı. Üç sene sonra Kıbrıs'taki görevinden de alındı.²¹¹

Buradan Tanzimat devrinde yürürlüğe konulan atılımların taşrada uygulanması sırasında yaşanan başarısızlıkların faturasının en nihayetinde yerel idare memurlarına kesildiği düşünülebilir. Ancak sistem kalıcı bir çözüm getiremiyor; sürgünle veya becayişle aynı sorunların başka kentlere de yayılması riski ortaya çıkıyordu. Musa Çadircı, bu dönemde Anadolu ve Rumeli'de yerel idarelerde gerçekleştirilen bu tarz atama ve azillerin yanı sıra kaldırılan muhassıllık meclisleri ve taşra defterdarlıklarının tekrar kurulması veya iltizam usulüne geri dönülmesi gibi mülki ve mali idare üzerindeki belirsizliklerin tamamının Tanzimat

²⁰⁶ BOA. MVL. 774-31/1 (10 Eylül 1280R./22 Eylül 1864)

²⁰⁷ BOA. MVL. 774-65/3 (9 Teşrin-i sani 1280R./21 Kasım 1864)

²⁰⁸ BOA. MVL. 774-65/3 (11 Teşrin-i sani 1280R./23 Kasım 1864)

²⁰⁹ BOA. A. MKT. MHM. 294-26 (8 Şevval 1280H./17 Mart 1864)

²¹⁰ Bkz. Trabzon Valisi'nin azli ve (Mehmed Süreyya, 1996, s. 478)

²¹¹ BOA. A. MKT. MHM. 381-80 (9 Muharrem 1284H./13 Mayıs 1867)

reformlarındaki başarısızlığın bir göstergesi olduğunu savunmaktadır (Çadırcı, 2020, s. 201-202).

Devlet bu gibi idare krizlerini engellemek için çözümü -çok daha büyük bir probleme yol açacağından habersiz- taşrada mülki idareyi İstanbul'un lehine radikal bir biçimde merkezileştirerek bulmayı denemişti. 1864 Vilayet Nizamnamesi idealist devlet adamı Midhat Paşa (d. 1822-ö. 1884) önderliğinde pilot vilayet Tuna'da denendikten sonra²¹² imparatorluğun genelinde yaygınlaştırılmaya çalışılırken taşra memurlarının merkezden atanmasına çok daha özen gösterilmişti. Böylece vilayetlerin idari teşkilatı doğruca Babialı tarafından kontrol edilebilecek bir şekilde yeniden düzenlenmiş oldu (Findley, 1980, s. 195).

Taşrada defterdar, mal müdürü, ticaret ve ziraat müdürü, nafia müdürü, nüfus müdürü, muhasebe müdür veya kalemi, varsa orman müdürü, posta ve telgraf müdürü gibi bilimum mülki idare ve bayındırlık organlarının tüm memurları doğruca valilerin emrine bağlandı. Valilerin görev ve yetki alanları taşradaki askeri güçten ayrı tutulmuştu ama kendi mıntıklarında hiç olmadığı kadar yükseltildi (Ortaylı, 2008, s. 427-428). Bu anlayışta merkezi güçlü bir devletin varlığı, merkezle uyumlu ve yetkileri kuvvetli yerel idare memurlarında aranıyordu.

Benzer bir görev paylaşımı hiyerarşik bir biçimde vilayetlerin alt birimleri olan sancaklar (livalar) ve onların alt birimi kazalarda da uygulandı. Böylece mutasarrıf ve kaymakamlar kendi birimlerinin en güçlü mülki amirleri haline geldi. Aynı şekilde her bir kazanın idare meclisinin bağlı olduğu sancak idare meclisleri ve onların da başkanlığını valinin yaptığı vilayet idare meclislerine dayanan bir temsil sistemi getirildi. Bu meclislerde kaza, sancak veya vilayetin idare, maliye, eğitim, bayındırlık ve ziraat konuları tartışılıyor, sosyal anlaşmazlıklar gideriliyor ve bir üst organa iletilecek kararlar veriliyordu. Üyeleri ise o yörenin önde gelen tüccar ve eşrafı ile ruhani liderlerinden seçilmiş Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşuyordu. Aslında bu sistem uzun bir süredir vardı. Ancak yeni yasamayla

²¹² Nizamnameden sonra Tuna Vilayeti'nde Tanzimat çerçevesinde gerçekleştirilen idare, eğitim, bayındırlık ve sosyokültürel atılımlar için bkz. Murgul, 2016, s. 293-403

birlikte aza ve gayrimüslim halk temsilcilerinin sayılarında bir denge gözetiliyor; bu sayede halkın her kesimini temsilen görevlendirilen kişilerin mülki idarenin bir parçası olması hedefleniyordu (Ortaylı, 2020, s. 79-80).

İşte bütün sorunlar tam da buradan başlamaktaydı. Her ne kadar mülki idare memurlarının denetimi için taşra idaresine ileride nizamiye mahkemeleri dahil edilmişse de (Berkes, 1964, s. 163 ve Findley, 1980, s. 178) merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak amacıyla atanan yetkileri güçlü kaymakam ve valiler, eğer taşraya atanan diğer memurlarla ya da o yörede belli bir nüfuzu olan güçlü ve önde gelen taşra muteberleriyle kuvvetli bir iş birliği içerisine girerlerse, merkezi olsun diye tasarlanan tüm bu sistem tam tersi bir etki yaratıyordu. Kısacası, yerel idare memurlarının kendilerine devletin en üst makamından bahşedilen meşruiyet, onların taşrada kurdukları yolsuzluk ve rüşvet ağının üzerini kolayca örtebilmelerini, halka karşı korumalarını sağlıyordu. Dolayısıyla tele-grafik reaksiyon, taşra idaresindeki reformların aksamasının bir sonucuydu.

Devlet bu gibi idari aksaklıkların önüne geçebilecek başarılı bir sistem oturtamamıştı. Merkezden taşraya atanan memurlar hakkında yapılan şikayetler Meclis-i Vâlâ'daki "Mutasarrıflık", "Müdürlük" gibi komisyonlarda değerlendiriliyordu (Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 118-119). Ama idari kriz şikayetlerin fazlalığıyla birleşince bu komisyonların verimli bir şekilde çalışması imkansız bir hale geldi. Bir zaman sonra Meclis-i Vâlâ, merkeze gönderilen şikayetlerin fazlalığından yakılarak tüm sorumluluğu vilayete geri yüklemeye başladı. Yani taşra sorunları bir döngü içerisinde kayboluyor; idarenin teoride merkezleştirilmesinin hiçbir anlamı kalmıyordu. Bu dönemde mutasarrıfların yetkilerinin neredeyse valiler kadar fazla olduğu düşünülürse (Findley, 2012, s. 774-775) Anadolu'da hemen her bölgede böylesi bir yozlaşmanın bu kadar kolay bir hareket alanı bulabilmesi hiç de şaşırtıcı değildi. Bu idari krizden en çok etkilenen gruplardan biri de gayrimüslim Osmanlı cemaatleriydi.

3.3. GAYRİMÜSLİMLER VE TELGRAF

Tanzimattan önce gayrimüslimlerin hukuki statüsü tanımlanırken, İslam Hukuku'na göre *Darü'l-İslâm* bir memleketin *Ehl-i Kitap* kapsamında himaye

edilen Müslüman olmayanları anlamında *zimmî* terimi kullanılıyordu. Bu anlayışta Müslüman Osmanlı topraklarında yaşayan ve semavi bir dine inanan Hristiyanlar, Museviler ve Mecusiler “himaye edilen” *zimmî* topluluklardı. Bu toplulukların hepsi *millet* olarak adlandırılıyor; temsiliyetleri de yine *millet sistemi* üzerinden gerçekleştiriliyordu. *Zimmî*lerin evlenme, boşanma ve miras gibi sivil hak ve özgürlüklerinde birtakım otonomlukları vardı. Din görevlilerini seçebiliyorlar, mabetlerinde ibadet edebiliyorlardı. Bu haklar, himaye edilen topluluklar olarak onlara sultan tarafından bahşediliyordu.²¹³ Ancak bu hakların bahşedilmiş olması sadece hukuki değil aynı zamanda sosyal ve kültürel bir ayrışmanın da en başından beri kabul edildiği anlamına geliyordu.

3 Kasım 1839’da ilan edilen Gülhane Hattı’yla toplumun tamamına can, mal ve namus güvencesi verilmesiyle bu ayrımı ortadan kaldırmak için ilk adım atılmıştı. 18 Şubat 1856 Islahat Fermanı’yla da ilk defa yasal bir eşitlik zeminine oturtulmuştu. Bir çeşit yurttaşlık kavramıyla gayrimüslimlere yasalar önünde eşitlik vaat eden seküler bir yol haritası çizilerek devlete bağlılıkları sağlanmaya çalışılmıştı (Davison, 1968, s. 79). Selim Deringil’e göre Tanzimat’ın ikinci fazını başlatan bu gelişmenin kökleri, yüzyılın başından itibaren imparatorluğun her bir tarafında yaşanan isyanlara dayanıyordu. Sırpların (1805) ve Yunanların (1821-1829) bölgesel bir güç olarak imparatorluğu çöküşün eşiğine getiren isyanlarından sonra geride kalan nüfusu konsolide etme zorunluluğuyla atılmış bir adımdı (Deringil, 2012, s. 28-29).

1856 Paris Antlaşması’ndan sonra Avrupa konseptine dahil edilen Osmanlıların içişlerine karışılmaması taahhüt edilmişse de Britanya, gayrimüslimlerin hakları üzerindeki ıslahat reformlarının bir an evvel hayata geçirilmesi için diplomatik kanallarıyla baskı kurmaktan geri durmamıştı (Lewis, 1998, s. 556-557). Bu dönemde Babıali’nin attığı her adım “Avrupa’nın yarı diktasıyla” hayata geçiriliyordu. Eşit zeminde siyasi ve sosyal haklara sahip eşit bir Osmanlı toplumu oluşturma amacı ilerde Osmanlılık fikrine evrilecekti (Abu-Maneh, 1990, s. 258). Ancak büyük bir idari kriz içinde bir an evvel yeşertilmeye çalışılan toplumsal

²¹³ Gayrimüslim Osmanlıların sosyokültürel ve hukuki durumlarını kurumsal ve terminolojik açıdan değerlendiren bir çalışma için bkz. (Ercan, 2001)

İslahatın ilk yılları oldukça sancılı olacaktı. Fermanın, gayrimüslimlere, tebaa olarak eşitlik vaat ederken dini topluluklar olarak hali hazırda sahip oldukları ayrıcalıkları korunması büyük bir ikilem yaratıyordu (Somel, 2010, s. 254-255 ve Ueno, 2013, s. 95-96). Bu ikilem toplumun hiçbir kesimini memnun etmiyordu. Ahmed Cevdet Paşa (d. 1822- ö. 1895) o zamanki tepkileri şu sözlerle anlatmıştı:

Bu ferman hükmünce teba'a-i müslime ve gayr-i müslime kâffe-i hukukta müsavi olmak lâzımgeldi. Bu ise ehl-i İslâma pek ziyade dokundu. Mukaddema musalâhaya esas ittihaz edilmiş olan mevadd-i erba'adan birisi Hristiyanların imtiyazatı mes'elesi olup ancak istiklâl-i hükümete dokunulmamak şartı ile mukayyed idi. Şimdi ise imtiyaz bahsi geri kaldı, b'ilecümle hukuk-ı hükûmette teba'a-i gayr-i müslime ehl-i İslâm ile müsavi add olunuverdi. Ehl-i İslâmdan birçoğu "âba ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ib ettik. Millet-i İslamiyye millet-i hakime iken böyle bir mukaddes hakran mahrum kaldı. Ehl-i İslâm'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür" deyü söylenmeğe başladılar (Ahmed Cevdet, 1953, s. 67-68).

Cevdet Paşa tezkiresinin devamında gayrimüslimlerin de kendi aralarında bu eşitlik düzeninden hoşnut olmadığını, eskiden *ehl-i İslam*'dan sonra sırasıyla Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gelirken artık herkesin eşitlendiğini hatta Rumların "devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın tefevvukuna razı idik" dediklerini kaydediyordu (Ahmed Cevdet, 1953, s. 67-68). Bu tepkilerin temel nedeni bir cemaatin diğerine olan üstünlüğünü kaybetmesiydi. Özellikle Rum Ortodoks kilisesinin diğerlerine karşı üstünlüğünü kaybetmesi ve seküler unsurların güçlenerek cemaat liderlerinin nüfuzlarını kaybetmesi ciddi bir sorun olarak görülüyordu (Ortaylı, 1994, s. 489-490). Şüphesiz bu durum idari kriz ekseninde yozlaşan yerel idarecilerle birlikte düşünülürse toplumun çok daha kırılğan bir hale geldiği görülür. Aşağıda gayrimüslim Osmanlı toplumlarının telgraf olan ve olmayan iki kentte idari yozlaşma karşısındaki durumları değerlendirilecektir:

İncelenecek ilk örnek, Kırkkilise'ye (Kırklareli) bağlı, telgraf altyapısı olmayan, Pınarhisarlı Ortodoks Türklerin yaşadığı sorunlardır. Karamanlılar ya da Türkçe Konuşan Ortodoks Hristiyanlar veya Türkçe konuşan Rumlar, genellikle Orta Anadolu'da Kayseri, Niğde, Konya, Nevşehir civarında yaşıyorlardı. Ancak Anadolu'nun batı ve kuzeybatısında da çok yoğun olmasa da önemli bir nüfusları

vardı. Türkçe konuşup yazdıkları ve kendilerini de genellikle inançları üzerinden tanımladıkları için hem Rum hem de Türklerle etkileşime geçebiliyorlardı. Mülki ve idari siteme göre mahalli meclisteki temsiliyetleri inançları gereği Ortodoks ya da Rum milleti üzerinden gösteriliyordu. Mecliste kendi azaları yoktu (Clogg, 2014, s. 109-110).

20 Mayıs 1865'te Meclis-i Vâlâ'ya Karamanlı Türkçesiyle²¹⁴ (Osmanlı elifbası değil de Rum alfabesiyle yazılmış bir Türkçeyle) kaleme alınmış uzunca bir arzuhal gönderdiler.²¹⁵ Bu uzun metinde ataması merkezden yapılan Pınarhisar müdürü (nahiye kaymakamı) Halil Bey'i, halka fiziksel şiddet uyguladığı ve "insaniyet ve hakkaniyete mugayir" bir yönetim anlayışı benimsediği için Meclis-i Vâlâ'ya şikayet ediyorlardı. Halkın beyanına göre Halil Bey müslim-gayrimüslim ayırt etmeden Pınarhisarlılara her fırsatta şiddet uyguluyordu. Vergi tahsili sırasında evleri basıyor, ailelere musallat oluyor, zaptiye çavuşlarını kullanarak hapishanelerde mahkum bile dövürtüyordu. Bu durumdan istisnasız herkes çok ama çok rahatsızdı. Bir gün Üsküp'te (Kırklareli'nde bir belde) "İlya", "Yanni", ve "Konstantinaki" adlı üç gayrimüslim mahkumu geceleyin hapishanede tüfek dipçigiyle zaptiye onbaşlılarına dövürtüp karşı çıkmaya çalışan Müslüman ve Hristiyan Üsküp halkını vurdurtmakla tehdit edince artık bu zulme daha fazla katlanamayan halk durumu meclis azalarına şikayet etmişti. Meclis konuyu derhal Edirne'ye bildirmiş; Vali Arif Mehmed Paşa da (d. 1808-ö. 1865) vakit kaybetmeden Halil Bey'i görevden almıştı.²¹⁶ Buraya kadar şikayet hiyerarşisinde

²¹⁴ Karamanlıca ve Rum harfli Türkçe üzerine yapılmış birkaç çalışma için bkz. (Eckmann, 1950) ve (Eyice, 1980) ve (Balta, 2019).

²¹⁵ Meclis-i Vâlâ Tercüme Odası'ndaki katibin "Türkî ibare ve Rumü'l-hat" olarak kayda geçirdiği 20 Mayıs 1865 tarihli bu arzuhalin Karamanlı alfabeli asıl metni için bkz. BOA. MVL. 1046-2/2 (20 Mayıs 1865). Bu çalışmada Tercüme Odası'nın Osmanlı elifbasına çevirisi kullanılmıştır.

²¹⁶ "...Şöyle ki bundan akdem akça tahsiliçün karye-i acizanemize gelmişiken geceleri iş u işret ile meşgul olarak ehl-i arz familyalara tasallut ve nail-i meram olmadığı halde habs ve darba tasaddi eylediğinden başka mahbusları dahi gece darb iderek icra-yı meram itmekdedir. Mir-i mumaileyh, Üsküb Karyesi ahalisinden Kiriako nam kimesnenin mahallesi ahalisiyle olan muhasebesini rü'yet zimmında bunlardan akdem celb itmiş olduğu Muhtar İlya ile Balil?-oğlu Yanni ve Karatoşo? Konstantinaki'yi darb itmek üzere gece saat altıda habishaneden çıkarmağa murad itmiş ise de merkulmar mumaileyhin niyet ve ifkârını derk ve teferrüs itmeleriyle habishane kapusunu açmadıkları cihetle mir-i mumaileyh elinde tüfeng olduğu halde habishane penceresüne gelüb kapuyu açmadukları halde cümlesini uracağın beyan itmekle mahbusların kâfesi feryâd u figâna ibtidar eylemeleri üzerine civarda bulunan İslam ve Hristiyanlar konak duvarundan içerü girüb mahbuslar dahi habishane kapusunu açmış oldukları halde mir-i mumaileyh merkum Yanni ile Konstantinaki'yi zaptiye onbaşısı Ahmed ve Tahir ve Mustafa Ağa'ya tüfeng dipçiki ile darb itdirerek harem dairesine götürmüş ve orada dahi tekrar darb ile

her şey normaldi. Yeni sistem çalışıyor gibi görünüyordu. Ne var burada da karar sadece kağıt üstünde kalmış; Halil Bey kazada kalarak halka şiddet uygulamaya devam etmişti.²¹⁷

Anlatılanlara göre Halil Bey kazada tam bir korku ortamı yaratmıştı. Din görevlilerini sebepsiz yere tutukluyor; insanları inançlarından dolayı aşağılıyordu. Hatta buna daha fazla dayanamayan bir papaz İstanbul'a kaçmak zorunda kalmıştı. Öfke problemi, alkol ve şiddet bağımlılığı o kadar yüksekti ki yine bir gün isminden gayrimüslim olduğu anlaşılan "Favro" adlı bir zenginin evinde misafirken, kendisine ikram edilen pilavı beğenmeyerek önce bastonuyla ev sahibini dövmüş sonra da sıcak pilavı adama zorla yedirerek bir ay yatağa mahkum etmişti.²¹⁸

Pınarhisarlı Ortodoksların arzuhaline bakılırsa bir kere halkın şikayetlerini meclis azalarına iletememe gibi bir problemi yoktu. Meclis azaları insanların derdini dinliyor ve gerekli aksiyonu alması için valilikle iletişime geçebiliyordu. Kazanın Müslümanları da bu insanların yanındaydı. Çünkü hem meclis azaları hem de Pınarhisar halkı Halil Bey'den çekiniyorlar; aynı dertten onlar da yakınıyorlardı. Yani Pınarhisarlı halkın ortak bir problemi vardı ve yasalar doğrultusunda bir karar alınabiliyordu.

O yıllarda Pınarhisar'da henüz herhangi bir telgraf hattı inşa edilmemişti.²¹⁹ En yakın telgrafhane Edirne'deydi. İnsanların buraya gidip İstanbul'a telgraf çekmek yerine daha uzun ve detaylı bir metni çok daha ucuza gönderebilecekleri²²⁰ geleneksel bir arzuhal kaleme almalarının sebebi teknik imkansızlıkların yanında

katillere mahsus olan habishaneye ilka itdirmişdir. Keyfiyet mahallî meclis tarafından Edirne valisi devletlü paşa hazretlerine inha olunması üzerine mir-i mumaileyh azl olmuş ise de..." BOA. MVL. 1046-2/5 (20 Mayıs 1865)

²¹⁷ "...her ne sebebe mebni ise kendüsü ibka ve müştekisi habs olunmağla yine kaza-yı mezkura avdetle bir takım uygunsuzlukların icrasına tasaddî eylemişdir." BOA. MVL. 1046-2/5 (20 Mayıs 1865)

²¹⁸ "Mukaddema Üsküb mutebaran-ı ahvalinden Favro nam kimesnenin hanesinde mest olduktan sonra pilav yağsız diyerek elinde bulunan baston şişi ile merkumu cer' ile beraber elindeki pilavı sıcak olduğu halde ekl itdirmekle merkum bir mah esir-i firâş olmuştur." BOA. MVL. 1046-2/5 (20 Mayıs 1865)

²¹⁹ Pınarhisar'da bir telgraf hattı inşa edilmesi için ilk görüşmeler 1885 sonbaharında başlamıştı. Bkz. BOA. ŞD. 2497-23 (2 Teşrinievvel 1301R./14 Ekim 1885). 1889'da Edirne Kırkkilise hattına eklenmişti. Bkz. "Carte Télégraphique de la Turquie d'Europe" BOA. HRT.h. 164 (1889)

²²⁰ Bkz. "Fiyatlar ve Telgraf Kolektivizmi"

muhtemelen vilayetin bu talebi görüyor ve destekliyor olmasıydı. Arzuhalleri İstanbul'a ulaştığına göre kimse onları engelleyememişti. Öyleyse buradaki denklem daha büyük bir probleme işaret etmeliydi. O da valilik makamında alınan bir kararın kazada herhangi bir uygulama alanı bulamıyor olmasıydı. Ataması merkezden yapılan bir mutasarrıfın farklı inanç ve zümreden pek çok insanın bir arada yaşayabildiği bir nahiyede, müslim-gayrimüslim herkese korku salabilmesiydi. Devletin Tanzimat ve Islahat çerçevesinde Ortodoks Osmanlı halkına tanıdığı hakları yok sayıp onları aşağılayabilmesiydi. Kısacası diğer örneklerle aynıydı. Merkezden alınan kararların burada hiçbir hükmünün olmamasıydı.

Pınarhisar'daki bu korku atmosferi mutasarrıfın hem zaptiye kuvvetlerini hem de gayrimüslim eşkiyayı yanına alması sayesinde yaratılmıştı.²²¹ Silahlı bir gücün emrinde olması sebebiyle idarenin kararlarına kolayca karşı çıkabiliyor olmalıydı. Halbuki yasalara göre zaptiye iç güvenlikten sorumluydu. Islahat'tan sonra 1861 ve 1864 yıllarında *asakir-i zaptiyeye* getirilen düzenlemelerle taşradaki zaptiyenin mülki görevi ahalinin emniyetini sağlamak olarak açıkça belirtilmişti. Ama buradaki sorun aynı nizamnamelerin zaptiyeye vergi tahsili, emval-i miri kaydı ve muhafazası gibi mülki görevler verirken onları yerel idarecilerin mutlak emri altına almasıydı (Sönmez, 2006, s. 213-215). Yani bir mutasarrıfın emriyle iç güvenlikten sorumlu zaptiyeler bu örnekteki iddialarda olduğu gibi sözde vergi toplama sırasında eşkiya ile bir olup iç huzuru bozabiliyordu. İşte tam da bu korkudan ötürü halk, Babıali'den "gizli" bir memur gönderilerek tahkikat yapılmasını istemişti.²²² Anlaşılan devletin kurduğu merkezi sistem sayesinde güçlenen bir taşra idaresi, ona bu yetkiyi veren devlet tarafından gizlice soruşturulmak zorundaydı. Çünkü halk doğrudan merkeze ulaşamıyordu.

²²¹ "...İnceköy kabzımalını gece bir ağaca bağlayub sabaha kadar tevkif eylemiş ve Pınar hisarlı Anagnostu'yi zabtiye marifetiyle celb iderek bagir-i hakk darb ve habs ve daha nice nice tacavüzatı irtikab eylemiş ve tezviratla meşhur olan Sakallı Dimitri ile Topal Yorgi'nin umur-ı memlekete müdahale eylemeleri mukaddema katıyyen men' olunmuşiken merkumlar mir-i mumailayhin müsaadesiyle her bir hususa müdehale itmekde bulunmuşlardır." BOA. MVL. 1046-2/5 (20 Mayıs 1865)

²²² "Keyfiyet Edirne'den isti'lâm buyrulur ise hakikat-ı hal-i zâhîre ihrac olunmıyacağından başka ahali-i kullarının rencide olacakları derkâr olmağla ahali-i merkûmenin gerek müdir-i mumailayh ve gerek kesan-ı merkûmenin mezâlîm ve ta'addiyatından tahlisleri zımmında kaza-yı mezkûra bir memur-ı hafînin ta'yin ve i'zam buyrulmasını rica ideriz." BOA. MVL. 1046-2/5 (20 Mayıs 1865)

Meclis-i Vâlâ'daki ilgili birime halkın meramının tercümesi tam bir ay sonra, 29 Haziran 1865'te geldi.²²³ İki ay sonra, Müdürlük Komisyonu zaten daha önce görevden alınan Halil Bey için meselenin tekrar araştırılmasına gerek görmedi. Önceki karara göre Edirne'nin üzerine düşeni yapmasını ve durumu İstanbul'a bildirmesini emretti.²²⁴ İnsanlar zaten valiliğin emrine uyulmadığı için İstanbul'a başvurmuşlardı ama idari sistem en sonunda meselelerin çözümü için taşrayı adres gösterecek şekilde tasarlanmıştı. Görüldüğü üzere bütün bu şikayet örnekleri, içerikleri dışında aynı şekilde başlıyor ve aynı şekilde sonuçlanıyordu. Pınarhisarlılar telgrafın topluma kazandırdığı görünür olma ve tepki verme şansına sahip olmadıkları için çok daha dar bir alanda haklarını aramak zorunda kalmışlardı.

İkinci örnekte Gayrimüslimlerin yaşadıkları sorunlar karşısında telgrafın nasıl bir etki yarattığını anlamak için Sivas'ta Zara'lı Ermenilerin elli iki imzayla Şura-yı Devlet'e gönderdikleri kolektif bir telgraf incelenecektir:

Çend seneden berü kasabamızın hükümetinden ve İslâm ahalilerinden çekdiğimiz ırzca namusça malca fenalukların önünü almak için çend defalar Sivas Vilayet-i Celilesi'ne gelüb arz olunmuş ise de seksan ademimiz mahbus olub asla fa'idemiz olamayub gün be gün fenaluklarının artmış. İki yüz hanemizi mecbur itdi emlâk ve ahz ve italarımızı birağub kış vaktinde çadır ile taşrada biz padişah başişün malımızı ırzımızı dinimizi hıfz olunması babında emrû e ferman.

Fî 4 Nisan sene 88²²⁵

Bu telgraftan Zaralı Ermenilerin şikayetlerini bir Müslim-gayrimüslim çatışması ekseninde izaha çalıştıkları görülüyordu. İnsanların Tanzimat ve Islahat'ın can, mal ve namus umdelerine referans vererek haklarını araması Tanzimat'ın dile ve evraka yaşaması olarak anlaşılrsa da aslında yaklaşık on beş sene önce alınan kararların uygulanmasında halen güçlüklerin yaşandığını gösteriyordu. Zara'da Ermenilerin vilayete gittikleri halde hiçbir sonuç alamamaları ve aralarından seksen kişinin tutuklanması ise denetimsizlik sebebiyle merkezden alınan

²²³ BOA. MVL. 1046-2/6 (4 Safer 1282H./29 Haziran 1865)

²²⁴ "...mezkûr mahzarın tercümesi dahi leffen gönderilmeğle mevad-ı mundericenin bila-taraf tahkikiyle icab-ı saliminde emr-i muhakemenin muhakkane-i icrasıyla anın Edirne'ye lazım gelecek muamelesinin ifasına ve netice-i hasilatın ba-mazbata izahen işarı hususuna himmet buyrulmak seyyakında şukka" BOA. MVL. 1016-122 (2 Ağustos 1281R./14 Ağustos 1865)

²²⁵ BOA. ŞD. 1782-22/5 (4 Nisan 1288R./16 Nisan 1872)

kararların taşrada uygulama alanı bulamadığına işaret ediyordu. Ermeniler bu sebeple telgrafa başvurmuşlar ve meramlarını İstanbul'a iletebilmişlerdi.

Zaralı Ermenilerin telgrafı iki gün sonra Şura-yı Devlet'e teslim edildi.²²⁶ Bir ay sonra da Dahiliye Dairesi'nde yapılan bir oturumda Sivas Vilayeti'ne iletilecek kararın şukkası yazıldı:

Zara kazası Hristiyan ahali tarafından keşide olunan telgrafname lede'l kıra'it saye-i asâyiş-vâye-i hazret-i padişahîde her sınıf ahali ve teba'anın muhafaza-i mal ve can ve ırz u namusları begayet-i matlub-i âlî bulunduğu halde ahali-i merkûmenin böyle sûz ü güdaz ile vuku'ğî dermiyan eylediği hâlât na-merzî-i mukarret-sihhat ise külliyyen ma'delet-i seniyyeye menafî' olarak mütecasirleri hakkında mücazaat-ı kanuniyye icrası vazife-i hükümetden olduğundan badehû iktizasına bakılmak üzere hakikat-i halin savb-ı vâlâlarından istilâmı Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi'nden ifade ve mezkûr telgrafnamenin sureti leffen irsal olunmağla keyfiyetin bilâ-araf tahkikiyle ba-mazbata işarına himmet buyrulması zımında şukka²²⁷

Görüldüğü üzere Şura-yı Devlet, Babıali'nin "en büyük emelinin" tebaanın can, mal ve namusunun güvence altına almak olduğunu ifade ederek aslında ıslahat anlayışına atıfta bulunuyordu. Halkın bir kesiminin öne sürdüğü iddiaların devletin adalet anlayışına ters olduğunu Sivas Vilayeti'ne hatırlatıyor, kanunların uygulanmasını emrediyordu. Şüphesiz bu şukka inanç serbestisine dem vuruyordu. Ancak yakından okunduğunda Anadolu'da tabana yayılmış idari krizin de bir kabulüydü. Çünkü alışlageldiği üzere burada da konu yerel idareyle alakalıydı. Sivas'ta emredilen tahkikatın yapılıp yapılmadığı, sonucunda neye varıldığı maalesef tespit edilememektedir. Ancak aynı yörede yaşayan gayrimüslimlerin telgrafla bağlarının inanç hakkının bir başka tartışmalı konusu, din değiştirme özgürlüğü üzerinden giderek arttığı söylenebilir.

Telgrafın Anadolu gayrimüslimlerinin inanç hakkı kapsamında merkeze taşıdığı konulardan biri de din değiştirme ya da buna zorlanma idi. Bir gayrimüslimin Müslümanlığa geçmesi elbette görülmemiş bir şey değildi. Sadece belli başlı aşamaları vardı. Müslüman olmak isteyen biri bunu ifade ettiğinde önceleri kadı huzuruna getirilerek talebini yinelerdi. Ona rehberlik edecek bir şahidi olduğu sürece din değiştirme ritüeli başlardı. İşte bu noktada sorunlar baş gösteriyordu.

²²⁶ BOA. ŞD. 1782-22/3 (6 Nisan 1288R./18 Nisan 1872)

²²⁷ BOA. ŞD. 1782-22/3 (6 Nisan 1288R./18 Nisan 1872)

Çünkü İslam'a göre din değiştirme kişisel bir şeydi. Dinini değiştirmek isteyen birinin ailesi buna karışamazdı. Bundan dolayı pek çok durumda din değiştirme sũreci "zorla din değiştirme" sũreci olarak addediliyor; bir şikayet konusu haline geliyordu (Deringil, 2012, s. 42-43). Telgraf, "zorla din değiştirme" iddialarında da gayrimũslimlerin en temel reaksiyon araçlarından biri oldu.

Sivas'da Gũrũn Darendeli (gũnũmũzde Gũrũn Sivas'a ve Darende Malatya'ya bağlı iki ilçedir) Ermenilerin temsilcisi "Zakaria Ebisgobos" adlı bir din adamı, 28 Ağustos 1873'te Sivas telgrafhanesinden İstanbul'a bir telgraf çekti. "Sadaret-i uzmaya" diye başlayan bu telgraf, tıpkı Pınarhisarlı Karamanlı Tũrklerin yazdığı arzuhal gibi Tũrkçe ama bu sefer Latin alfabesi ile gũnderilmiřti. Telgrafta Gemerek Ermenilerinden "iki bakire kızın" vilayet meclisine getirilerek zorla Mũslũman yapılmaya çalışıldığından bahsediyordu. İddialara gũre kızlara rızaları sorulduğunda biri kabul etmişse de diğeri hayır demiş; "beni kurtarın" diye ağlamaya başlamıştı. Ne var ki "babası daha önce Mũslũmanlıęa geçtiği için kız babasına tabidir. Buluğa ermemiş. İslamiyet dũřer" denilerek kızın rızası yok sayılmıştı. Çıkan tartışmada hakaretler havada uçuşmuş vali de kızı mũftũnũn hanesine kapatmıştı.²²⁸

Tanzimat ve Islahat dönemlerinde hukukta sekũlerleřmeyle birlikte taşrada din değiştirme ritũelleri mahalli meclislere taşınmıştı. Bu aşamada aileler ya da yakın akrabalar da ritũel sırasında odada bulunabiliyordu. Eğer hiçbir itiraz gelmemişse Mũslũman ve gayrimũslim memur ve azaların imzaladığı bir ilamla din değiştirme işi gerçekleştirilebiliyordu (Deringil, 2012, s. 43). Dolayısıyla akrabaların da aynı yerde bulunması pek çok durumda itirazlara ve kavgalara yol açabiliyordu. Zakaria'nın telgrafında geçen Gemerekli kızın başına gelen şey de buydu.

Bu hadisede kızın buluğa ermediği için babasının vasiliğiyle din değiştirme işleminin geçerli olup olmaması tartışması bir yana oldukça dikkat çekici başka bir durum daha vardı. O da Zakaria'nın, telgrafın son kısmındaki aıklamalarıydı. Zakaria, kızın mũftũnũn evinde hapsedilmesine atfen eğer adalet sağlanmazsa Ermenilerin idaresine muktedir olamayacağı ve sokakta gũven kalmayacağı

²²⁸ BOA. A. MKT. MHM. 462-96/4 (28 Ağustos 1873)

konusunda uyarıda bulunuyor; “gün geçmeden” kızın teslimi için telgrafla valiye bir emir gönderilmesini istiyordu. Bunun açık bir güvensizlik beyanı olmasının yanında bir millet temsilcisinin Şura-yı Devlet’e gönderdiği tehditvari bir telgraf olduğunu da söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla telgrafın bir etkisinin de otorite retoriğinde dengeleri değiştirdiği ve yerine göre yerel idareden millet temsilcilerine kaydırıldığı da söylenebilir.²²⁹

Kolektif şikayet telgrafları her ne kadar bir sancak veya kazanın önde gelen eşrafı ya da bir millet temsilcisi tarafından gönderiliyor olsa da bu insanlar da halkın bir parçasıydı. Şikayetlerin içeriği rüşvet, adam kayırma, vergi gelirlerini usulsüzce üzerine alma, sahtecilik, zorla din değiştirme ve bunlarla ilintili kötü yönetim ve asayiş sorunları kapsamında olduğu için temelde idare sorunlarıydı ve yöre insanının tamamını etkileyen, halkın tamamını ilgilendiren konulardı. Nasıl ki bir bölgede yaşayan muteberler önderliğinde gönderilen toplu arzuhaller varsa aynı geleneğe telgrafa geçildikten sonra da devam edilmişti. Muhtemelen herhangi bir Anadolulunun yerine iletişimden doğacak masrafları hiç zorlanmadan karşılayabilecek, yaşadığı yerde sözü geçen ve gerekiyorsa Türkçe bilen bir kişi veya kişilerin bu işi üstlenmesinin çok daha faydalı olacağı düşünülüyordu. Çünkü telgraf, o yıllarda hiç de ucuz sayılabilecek bir iletişim aracı değildi.

3.4. FİYATLAR VE TELGRAF KOLEKTİVİZMİ

Osmanlı Devleti’nde telgraf tarifeleri ilk kez düzenlenirken halkın ekonomik koşullarını referans alan bir doktrin uygulanmamıştı. Devletin benimsediği politika Avrupa’daki idareler ne yapıyorsa onun aynısını Osmanlı coğrafyasına kopyalamak oldu. Böylece ilk kez Kırım Savaşı’nın sonuna doğru başlayan yurtiçi iletişimde uygulanacak tarifeler, telgraf komisyonu ile devlet arasındaki irtibatı kursun diye işin başına getirilen *amedî beylikçisi* Köprülüzâde Afif İsmail Efendi’nin (ö. 1872) önerisiyle devletler arası tarifeye aynı tutuldu. Telgraf

²²⁹ Bkz. Ek 4. “...bou ghibi idjbarat chimdie kader guerulmemich oldoughinden ve kezın muftinin hanessinde ademi emnietimizin arze ile bou babda idjrayı madalet olmadekdja koullaridue idareyi milletime muktedir olamayub beuyle guiderse tcharchedan guetchen tayifemizin toutouloub djebren islam itmek chupessine zahib oldoughimizden bou daghi adeleti chehriarie moukayir olmakle gun guetchmezden kezın milletimize teslimi ile bou guibi keyfietin idjtinabine amir Sivas vilayetine ba telgraf ferman bouyırması babında = Gurun Derende Ermeni Mourakkassı Zakaria Ebisgobos” Bkz. BOA. A. MKT. MHM. 462-96/4 (28 Ağustos 1873)

iletişiminin teknik taraflarıyla pek de bir ilgisi olmayan bürokrat, kamu yararını gözetmiyor; sadece Osmanlı parasıyla ücret alınması gerektiğini savunuyordu.²³⁰ Ancak uygulamada fiyatlar adil belirlenemediği gibi özellikle Anadolu'da 1866 yılına kadar hiçbir iyileştirme yapılmadı.

O yıllarda Osmanlı telgrafhanelerinden çekilen telgraflar için alınacak ücretler Avrupa'nın hemen her yerinde olduğu gibi yirmi sözcük üzerinden hesaplanıyordu. İdare, yurt içi iletişimde ilk yirmi sözcükten sonra metne eklenecek her on sözcük için 10'ar kuruş daha alıyordu. Metin yirmi bir sözcükten oluşuyorsa bile tek bir sözcüğün ücreti ayrıca hesaplanmıyor, telgraf otuz sözcük üzerinden fiyatlandırılıyordu. Yani tarife her zaman bir yukarı sınıra yuvarlanıyordu.²³¹

Devlet yıllıkları incelendiğinde bu tarifenin hem çok yüksek olduğu hem de frankla ödeme alan telgrafhanelerin halen bulunduğu görülmektedir. Örneğin, Anadolu'dan geçen telgraf hattına "Bağdat Hattı" yakıştırılması yapıldığı için bu rota boyunca uygulanan fiyat tarifesi incelendiğinde, Üsküdar ile Bağdat arasında telgrafla iletişim kurmak isteyen bir Osmanlının yirmi sözcük başına ödeyeceği ücretin 1862'den 1866'ya kadar 220 mecrediye kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Şam'dan Anadolu'daki hatları kullanarak İstanbul ile haberleşmek isteyen birinin ödeyeceği ücret ise 10 franktı. Frankla ödeme kabul eden İzmir telgrafhanesine uğrayan bir tüccar İstanbul'daki müşterisiyle iletişim kurmak isterse 1862 yılında 14 frank, 1863 yılında ise 15 frank ödemek zorundaydı.²³² Görüldüğü üzere ne mesafe bazında adil bir fiyat tarifesi uygulanıyordu ne de Osmanlı telgrafları paranın satın alabileceği seviyelerdeydi.

²³⁰ BOA. İ. HR. 125-6285/1 (19 Safer 1272H./31 Ekim 1855)

²³¹ "Yirmi kelimedenden ziyade olduğu halde her bir on kelimedede bir guruş itibarıyla onar guruş ahz-ı ücret olunacak yani yirmi bir olsa bile yine otuz itibarıyla ücret alınacak." Bkz. Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1279H./1862, s. 131

²³² Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1279H./1862, s. 131 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1280H./1863, s. 147 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1281H./1864, s. 149-150 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1282H./1865, s.143 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1283H./1866, s. 146-147 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1284H./1867, s. 158-159. Bu salnamelerdeki fiyatlara göre hazırlanmış tablo için bkz. EK 3

1862 yılı, Osmanlı maliyesinin dış borç içinde boğulduğu ve paranın, özellikle de *kaimenin*²³³ hızla değer kaybettiği bir yıldır. Fuad Paşa, o yıl maliyenin sırtına binen en ağır yükten, *kaimeden* bir an evvel kurtulmaya çalışıyordu. O sırada İstanbul'da bulunan İngiliz bankerlerle borcu borçla kapatarak ekonomiyi rahatlatacağını umduğu bir dizi yeni anlaşmaların da peşine düşüyordu. Bu, yabancı yatırımcıya daha fazla garanti vermek anlamına geliyor ve ekonomi bir kısır döngü içinde sıkışıp kalıyordu (Clay, 2000, s. 60-61). Doğal olarak böylesi bir yılda paranın sürekli değer kaybetmesi kaçınılmazdı.

Telgraf tarifelerini daha iyi anlamak için o yılın sonbaharındaki gazetelerden meskukat değerlerine bakıldığında yüzlük Osmanlı altınının değeri piyasalarda 160 ila 175 kuruş arasında değişirken Fransız lirası olarak adlandırılan Napolyon altınının ise 140 ila 160 kuruş arasında işlem gördüğü anlaşılır.²³⁴ Alım gücünü anlamak için Şehremaneti'nin belirlediği bir narh pusulasına bakıldığında ise 21 Kasım 1862 Perşembe günü pazara giden bir kişinin "Trabzon ve Tuna'dan gelen âlâ fasulyenin" kilesini 60 paraya, "Anadolu'nun iri taneli akça mercimeğinin" kilesini 100 paraya ve "âlâ reşid pirincinin" kilesini tam 120 paraya alabildiği görülür.²³⁵ Yani bakliyatın kilesi İstanbul'da 1 buçuk ila 3 kuruş arasında değişirken halkın haberleşmek için çekeceği tek bir telgraftan kilelerce bakliyat parası alınıyordu.

Telgraf İdaresi bu kadar pahalı bir tarifenin sürdürülebilir bir fiyat politikası olmadığını geç de olsa anladı. 1864 mart ayında tarifelerin düzenlenmesinin mecbur olmasının yanında ücretlerin telgrafhaneler arası mesafeye göre adaletsiz hesaplandığını da kabul etti. Yeni fiyat tarifeleri yine Avrupa'ya göre ama bu sefer daha gerçekçi ve kamu yararını gözetir bir biçimde hazırlanacaktı. Ne var ki, Anadolu konunun dışında tutuldu. Maliye Nezareti'ne gönderilen yeni

²³³ Osmanlı Devleti'nde ilk kağıt para uygulaması olan *kaime-i mutebere* için bkz. Davison, *Kâ'ime*, 2012

²³⁴ *Tasvir-i Efkâr*, n. 9, 16 Temmuz 1278R./28 Temmuz 1278, s. 4 ve *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, n. 457, 9 Rebiyülevvel 1279H./4 Eylül 1862, s. 3 ve *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, n. 460, 10 Rebiyülevvel 1279H./5 Eylül 1862, s. 3'dan ortalama alınarak

²³⁵ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, n. 511, 27 Cemaziyevvel 1279H./20 Kasım 1862, s. 2

tarife önce Rumeli telgrafhanelerinde uygulanacak; eğer başarılı bulunursa ancak o zaman Anadolu için de benzer bir düzenlemeye gidilecekti.²³⁶

Cetveller birkaç ay içinde hazırlandı. Gazetelere verildi. Ücretler yine yirmi sözcük üzerinden hesaplanacaktı ama bu sefer taban aşıldığı takdirde her on sözcük için yirmi sözcüğün yarı parası alınacaktı. Bu Avrupa'da da uygulanan bir yöntemdi. Böylece Telgraf İdaresi'nin ilk başlarda Rumeli hatları kapsamında değerlendirdiği Gelibolu ve Edirne'den, İstanbul'a çekilecek bir telgrafın yirmi sözcüğü 23'er kuruştan 13 kuruşa düştü. Yani yirmi bir sözcüklük bir telgrafın ücreti de 33 kuruştan 19 buçuk kuruşa düşmüş oldu.²³⁷ Kabul etmek gerekir ki eskiye nazaran yeni tarife oldukça indirimliydi. Ancak, Rumeli halkına tanınan bu "ayrıcalığın" Anadolu halkına tanınmaması elbette büyük bir adaletsizlik yaratıyordu. Anadolu pek çok konuda olduğu gibi kamu yararını gözetemeyen düzenlemelerde de Rumeli'yi geriden takip etmek zorunda kalmıştı. Fiyatların düzene girmesi, Telgraf İdaresi'nde yönetimin değişmesiyle gerçekleşecekti.

1864 Eylül ayında telgraf İdaresi'nin başına Krikor Ağaton Efendi (d. 1823-ö. 1867) getirildi. Ağaton Efendi, Meclis-i Hazain'de görev yapmış ilk gayrimüslim devlet adamlarından biriydi. Bu meclis, hazinenin plan ve bütçe komisyonu gibi çalışıyordu. Paris'te eğitim aldığı ve bir süre sefarette çalıştığı için Fransızcası da çok iyiydi. Rical onu oldukça tutuyordu (Ahmed Lütfi, 1988, s. 164 ve Mehmed Süreyya, 1996, s. 1808, 1817 ve Akpınar, 2013, s. 338). Ertesi yıl Mart ayında Paris'te düzenlenen dünyanın ilk Uluslararası Telgraf Konferansı'na Osmanlı İmparatorluğu da davet edilince konferans başladıktan bir süre sonra Paris sefiri

²³⁶ "...tarife-i mezkûre şimdilik Rumili tarafında icraatına ibtidar olunmak ve muhassenatı görüldükde Anadolu kıtasında dahi faaliyetine başlanmak üzere tarife-i mebusenin ilanı hususuna Meclis-i Vâlâ kararı mucibince bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahî müteallik ve şeref-südûr buyrulub Maliye Nezaret-i Celilesine dahi ma'lumât ita ve tarife-i mezkûre leffen iade ve icra kılınmış olmağın..." b kz. BOA. İ. MVL. 560-25195/1 (21 Cemaziyelevvel 1283H./1 Ekim 1866)

²³⁷ "İşbu tarife Rumili kıtasında bulunan bi'l-cümle telgraf merkezlerinde te'atf olunacak mekâtib ücreti yirmi kelimeye kadar zîrde beyan olunduğu üzere ahz olunub yirmi kelimeyi dahi tecavüz ider ise on kelime itibar olunarak ve ilâ nihâye her on kelime içün yirmi kelime ücretinin nısfı zamm ve ilâve idilerek ücret alınacak ve Anadolu kıtasında bulunan merâkizde tarife-i âtika vechle ahz-i ücret olunacaktır." *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, n. 78, 31 Kanunuevvel 1280R./12 Ocak 1865, s. 1 ve eski tarife için bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1279H./1862, s. 131 ve *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1280H./1863, s. 147 ve *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1281H./1864, s. 149-150

Mehmed Cemil Paşa'ya (d. 1828-ö. 1872) eşlik etsin diye oraya gönderildi.²³⁸ Konferans, 1 Mart – 17 Mayıs 1865 tarihleri arasında Sen nehrine nazır görkemli Fransız dışişleri konutunda gerçekleştirildi. Her ne kadar bu konferans, Osmanlıların yeni kurulan Uluslararası Telgraf Birliği'ne kurucu üyelerden biri olarak katılması üzerinden değerlendirilse de (Tanrıkuş, 1984, s. 711) Fransa'nın öncülüğünde, telgraf üzerine devletlerarası bir dizi iş birliği ve standardizasyon anlaşmaları yapılmıştı. Telgraf teknolojisinin yüzyılın ortasında tüm dünyada büyük bir hızla gelişim göstermesi ve etkisinin ulusal sınırların çok ötesine geçmesi sebebiyle bunun bir zorunluluk olduğu düşünülüyordu. Morse kodunun telgrafta kullanılacak tek haberleşme metodu olarak kabul edilmesi, şifre telgrafların kaç dijitten oluşacağı, deniz altı telgrafların hukuki durumu, devletler arası bir çatışma ortaya çıkması durumunda bunlara zarar verilmeyeceğinin güvence altına alınması gibi telgrafa yatırım yapmış tüm dünya devletlerini ilgilendiren konular tartışılmıştı. En çok tartışılan konu ise uluslararası iletişim tarifeleri ve transit yani bir ülkedeki telgraf tellerini kullanarak başka bir devletin sınırları içindeki telgrafhanelere gönderilmek istenen mesajlardan alınacak vergilerin belirlenmesiydi.²³⁹

Telgraftan elde edilen gelirler, telgraf altyapı ve hizmetlerini hükümetler sağladığı için yalnızca devletlerin hazinesine gidiyordu. Bu yüzden hükümetlerin kamuya, özellikle de telgrafı en çok kullanacak olan tüccar kesimine kabul edilebilir bir erişim imkanı sunması gerekiyordu. Avrupa'da tarife ve vergiler üzerinde ortak bir karara varılabilirse hem verimlilik hem de karlılık artacaktı (Fari, 2015, s. 117-118). Bu yüzden konferansa ve 1 Mart'taki ilk oturuma, posta ve telgraf hizmetleri özel şirketler tarafından idare edilen Britanya İmparatorluğu dışında Avusturya, Prusya, Bavyera, Hamburg, Svabya (Württemberg), Hollanda, İsviçre, Belçika,

²³⁸ BOA. İ. HR. 212-12289 (14 Zilkade 1281H./7 Nisan 1865)

²³⁹ Bu bilgiler konferans tutanaklarından elde edilmiştir. Tutanaklar ITU (International Telecommunication Union) arşiv ve kütüphanesi tarafından çevrimiçi erişime açılmıştır. Erişim bağlantıları Kaynakça'da verilmiştir. Bkz. *Documents Diplomatiques de la Conférence Télégraphiques Internationale de Paris, 1865* ve *Convention télégraphique* (facsimile). 17 Mai 1865.

Danimarka, İsveç-Norveç Birliği, İspanya, Portekiz, İtalya, Rusya, Yunanistan ve Osmanlı devletleri davet edilmişti.²⁴⁰

1 Mart'ta başlayan ilk oturuma başkanlık eden Fransız Dışişleri Bakanı Édouard Drouyn de Lhuys (d. 1805-ö. 1881), o zamana kadar ikili anlaşmalarla belirlenen devletlerarası tarife ve vergiler üzerinde artık ortak bir karara varılması gerektiğini ilk günden vurguladı. Daha önce 1855 yılında Brüksel ve 1858 yılında Bern'de akdedilen bir dizi ikili sözleşmelerle bazı devletler arasında tarifelerin düşürüldüğünü ve bölge sistemi yerine sabit bir vergi tarifesi uygulanmaya başlandığını ifade ederek niyetini ortaya koymuştu.²⁴¹

Paris'teki konferansın ilk günü, bu sistemin tüm katılımcı devletlerce tartışılmasıyla geçmişti. Genel olarak herkes memnunken iki delegasyon doğrudan çekince koydu. Ruslar ve Osmanlılar. Ruslar devasa sınırlarında nüfus yoğunluğu az olduğu için vergilerin bunu gözetilerek hazırlanmasını istiyordu. Fiyatlar çok düşerse kar elde edemeyeceklerini düşünüyorlar ve bazı ayarlamaların kendi lehlerine yapılmasını talep ediyorlardı. Benzer bir ayrıcalık daha önce Prusya için de tanındığından bu talep karşılıklılık ilkesince makul bulundu.²⁴² Osmanlıların sorunu ise daha çok kendi iç politikalarından kaynaklanıyordu. Telgraf İdaresi'nin Anadolu'da farklı Rumeli'de farklı tarife uygulamasından dolayı Cemil Paşa, Avrupalı devletlerle yapılacak yeni bir tarife sözleşmesinin sadece Rumeli telgrafları için uygulanabileceğini, Anadolu'nun buna dahil olamayacağını dile getirdi.²⁴³

Fransız bakan, Cemil Paşa'nın çekincesine hak veriyordu. 13 Mart'ta vergi ve tarifeler için toplanan beşinci oturumda kararlaştırılan 30 ve 31. maddelere göre iki devletin herhangi iki telgrafhanesi arasında gerçekleştirilen iletişim için tek tip bir vergi alınması konusu tartışmaya açıldı. Avusturya ve Belçika delegelerinin

²⁴⁰ ITU. *Documents Diplomatiques de la Conférence Télégraphiques Internationale de Paris*, 1865, s. 73-75

²⁴¹ ITU. *Conférence Télégraphiques Internationale de Paris*, 1865, s. 76

²⁴² ITU. *Conférence Télégraphiques Internationale de Paris*, 1865, s. 77

²⁴³ "Ekselansları Mösyö Cemil Paşa, Osmanlı Hükümeti'nin Fransız Hükümeti'nin görüşlerine prensip olarak katıldığını ancak bunun yalnızca Avrupa Türkiye'sindeki telgraf hatları için geçerli olduğunu deklare etmiştir. İstisnai bir konumda bulunan Asya Türkiye'si konusunda ise çekincelerini dile getirir" ITU. *Conférence Télégraphiques Internationale de Paris*, 1865, s. 78

transit haberleşmede alınacak verginin uluslararası tarifeden fazla olmaması şartının eklenmesiyle oy çokluğuyla kabul edildi.²⁴⁴ Böylece Osmanlılar için terminal vergisi (her devletin kendi merkezlerine gelen veya giden mesajlar için aldığı vergi) Rusya haricinde birliğe üye tüm devletler için 4 franga sabitlendi. Transit vergisi ise Rusya haricinde ve sadece Yunanistan tarafına gidecek telgraflar için 3 franga sabitlendi. Ama tüm bu tarifeler sadece Rumeli hatları için geçerli olacaktı. Anadolu telgraflarından böyle bir vergilendirmeden faydalanamayacaklardı.²⁴⁵

Devletin çifte tarife uygulamasının sebebi Rumeli'deki telgraf hatlarının hem çok daha gelişmiş hem çok daha fazla kullanılıyor olmasıydı. Buradaki vergiler düşürüldüğü için Osmanlı Telgraf İdaresi, Avrupa'da terminal ve transit iletişimden kar elde etmeyi amaçlamıştı (Kaçar, 1986, s. 38-39). Ancak, Ağaton Efendi uzun vadede bunun Osmanlı topraklarının her iki yakasında da iletişime zarar vereceğinin farkındaydı. 23 Ağustos 1866'da Hariciye Nezareti'ne bir tezkire gönderdi. Yazıda Rumeli'de uygulanan tarifenin Anadolu'da uygulanmamasının hiç de adil bir politika olmadığını örneklerle açıklıyor; bu tarifeler sebebiyle tüccarlar başta olmak üzere halkın telgrafa rağbet etmeyeceği konusunda uyarılarda bulunuyordu. Ağaton Efendi'nin kaygısı uzun vadede telgraftan elde edilen gelirin düşmesiydi. Bunu ifade ederken "umum-ı halkın menafine" yani kamu yararına vurgu yapıyordu. Telgrafı kullanacak ve bundan faydalanacak kesimin halk kitleleri olması dolayısıyla bu işten kar elde edilmesi için halkın altından kalkabileceği bir tarife hazırlanmasının zorunluluğunu biliyor; Rumeli'de uygulanan tarifenin benzer şekilde Anadolu telgrafhanelerine uyarlanmasını istiyordu.²⁴⁶

²⁴⁴ ITU. *Conférence Télégraphiques Internationale de Paris*, 1865, s. 164-165

²⁴⁵ ITU. *Conférence Télégraphiques Internationale de Paris*, 1865, s. 294-296

²⁴⁶ "...Anadolu merâkizi tarifesi fiyatının ziyadeliği cihetiyle tüccar ve saire telgrafla mektup te'atiine rağbet itmeyerek varidatın tenzilini mucib olmakda çünkü Dersaadet'den Basra'ya keşide olunacak yirmi kelimeli bir mektubdan tarife-i atika mucebince iki yüz seksen sekiz guruş alınmakda olarak bu mektubda Rumili tarifesi kıyasan ücret alınmak lazım gelse 110 guruş ve Hindistan veyahûd İnan mektupları ücretlerine nisbet olduğu halde bunlardan dahi yirmi yedi buçuk frank yani yüz yirmi kuruş alınmak lazım gelüb bu ise muamelat-ı ecnebiyyeyi teshil ve ahalinin telgrafla muhaberatını tasvib dimek olacağına ve Anadolu tarife-i atikasının dahi olvechle tecdid ve ta'dili halinde telgrafın bahş ideceği menafi'iden umum-ı halk hissedar olarak varidat dahi terakkî ve tezayüd ideceği me'mûl bulunduğu bina'en Rumili merâkizinde cari olan tarife

Mektup, incelenmek için Kavanin Dairesi'ne bir ay sonra, 12 Eylül'de geldi. Ertesi günkü oturumda benzer tarifinin Anadolu telgrafhaneleri için de hazırlanmasına karar verildi. Ancak tutanakta Rumeli'de faydası tecrübe edilen tarifinin "Anadolu gibi ahalisi telgraf iletişimine o kadar da alışmamış" bir tarafında çok daha fazla ücret alınmasının "halka nefret vereceği" bu sebeple yeteri kadar gelir elde edilemeyeceği düşüncesi vardı.²⁴⁷ Devlet, Anadolu'da telgrafın her anlamda geri kaldığının farkındaydı ama hızlı davranamıyordu. Yeni tarifinin yürürlüğe girmesi ise ancak 1866 sonuna doğru mümkün olabildi.²⁴⁸ Konferanstan sonra bir müddet daha insanlar pahalı tarifeden telgraf çekmeye devam ettiler.

Anadolu'da oluşan telgraf kolektivizminin belki de en önemli nedeni, doğal olarak, fiyatların yüksekliğiydi. Mesela Vartan'ın Trabzon'dan İstanbul'a gönderdiği telgraf 173 sözcükten oluşuyordu. 1866'da Anadolu'da hala eski tarife geçerli olduğu için Trabzon'daki tarife 20 sözcük başına 141 kuruştur. Öyleyse Vartan bu telgraf için 301 kuruş ödemiş olmalıydı.²⁴⁹ Keza Lazistanlıların gönderdiği diğer telgraf da 201 sözcüktü. Telgrafta imzası bulunan altı kişi yaklaşık 331 kuruş ödemiş olmalıydılar. Bu paranın o yıllarda neye denk geldiğini görmek için telgrafta bahsi geçen şikayet konularından biri, Trabzon'daki muhacirler için satın alınacak mısırın fiyatı üzerinden bir hesaplama yapılabilir. Bu hesaplama da 17 Temmuz 1866'da Lazistanlıların Trabzon'dan İstanbul'a çektikleri sadece tek bir telgraf için muhacirlere dağıtılacak 24 kile mısır parası ödendiği ortaya çıkmaktadır.²⁵⁰ Bu çok pahalı bir tarifeydi. Eğer bu telgraflar birkaç ay sonra

Anadolu merâkizinde dahi tamim ve icra olunmak üzere bir kıta tanzim ve leffen takdim kılınmış olmağla..." Bkz. BOA. İ. MVL. 560-25195/3 (11 Ağustos 1282R./23 Ağustos 1866)

²⁴⁷ BOA. İ. MVL. 560-25195/5 (13 Eylül 1282R./25 Eylül 1866)

²⁴⁸ BOA. İ. MVL. 560-25195/5 (23 Cemaziyelevvel 1283H./3 Ekim 1866)

²⁴⁹ "Yirmi kelimedenden ziyade olduğu halde her bir on kelimedede bir gurusu itibarıyla onar gurusu ahz-i ücret olunacak yani yirmi bir olsa bile yine otuz itibarıyla ücret alınacak." İfadesinden ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1279H./1862, s. 131-132'de belirtilen tarifeden hesaplama.

²⁵⁰ BOA. İ. MVL. 557-25035/2 (5 Temmuz 1282R./17 Temmuz 1866)'daki telgrafta kokorozun fiyatı 14 kuruş olarak belirtilmişti. Hesaplama telgraftaki bu ifade ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1279H./1862, s. 131-132'deki tarife cetveline göre yapılmıştır.

çekilmiş olsaydı Vartan'ın ödeyeceği ücret yirmi sözcük için sadece 55 kuruştur.²⁵¹ Sonra tarife 35 kuruşa indirilmişti.²⁵²

Telgraf tarifeleri her ne kadar daha makul seviyelere indirilmişse de hala geleneksel postalara nazaran oldukça pahalıya geliyordu. Bir kıyaslama yapılırsa, o yıllarda geleneksel mektup usulü postaların fiyatlarına bakıldığında, telgrafın bariz bir biçimde çok daha pahalı bir iletişim şekli olduğu ortaya çıkıyordu. Bir kere mektup usulünde bir kağıda kaç sözcük yazıldığına hiçbir önemi yoktu. Postaneler yalnızca mektubun ağırlığıyla ilgilileniyorlardı. 1862, 1863, 1864 ve 1865 yıllarında taşımacılığa dayanan geleneksel posta tarifesi, 3 dirheme (yaklaşık 10gr) kadarki adi bir mektup için elli saatlik bir mesafede 1 kuruş; yüz saate kadar 3 kuruş ve beş yüz saate kadar her yüz saate 2'şer kuruş zamlı 11 kuruştur. 3 dirhemden daha ağır bir mektup gönderilmek istenirse bu sefer de dirhem başına yarım tarife zam yapılıyordu.²⁵³

1866 yılında tarifede küçük bir değişiklik yapıldı. Bu sefer, 3 dirheme kadar adi mektuplar için taban tarife altmış saatte 2 kuruşa çıkarıldı. Yüz yirmi saatlik bir mesafede 4 kuruş; iki yüz saate kadar 6 kuruş ve daha uzun mesafelerde artık 9 kuruş alınacaktı. 3 dirhemi geçen postalarda dirhem başına yarım tarife usulü korunmuştu.²⁵⁴ O yıllarda idare Trabzon İstanbul arasını tam 100 saat olarak

²⁵¹ Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1284H./1867 "Merkez-i vilayet olan nefis-i Trabzon'dan dahil-i vilayette bulunan telgrafhaneler ile sa'ir vilayet merkezlerine keşide olunan telgraflar yirmi kelimededen bir kelime fazla olduğu halde on kelime itibar olunarak bunun için yirmi kelimenin nisf ücreti ve bu itibar ile kelimeler tezayüd eyledikçe her on kelime için ber-vech-i tahrir yirmi kelime ücretinin nisfi zamm ve ahz olunur" bkz. Salname-i Vilayet-i Trabzon, 1286H./1869, s. 69 ve Salname-i Vilayet-i Trabzon, 1289H./1872, s. 89

²⁵² "Merkez-i vilayet olan nefis-i Trabzon'dan dahil-i vilayette bulunan telgrafhaneler ile sa'ir vilayet merkezlerine keşide olunan telgraflar yirmi kelimededen bir kelime fazla olduğu halde on kelime itibar olunarak bunun için yirmi kelimenin nisf ücreti ve bu itibar ile kelimeler tezayüd eyledikçe her on kelime için ber-vech-i tahrir yirmi kelime ücretinin nisfi zamm ve ahz olunur" bkz. Salname-i Vilayet-i Trabzon, 1286H./1869, s. 69 ve Salname-i Vilayet-i Trabzon, 1289H./1872, s. 89

²⁵³ "Üç dirheme kadar âdî bir mektubdan elli saate kadar bir ve yüz saate kadar üç ve yüzden beş yüze kadar beher yüz saatde ikişer guruş zammile nihayet on bir guruş ve üç dirhemi tecavüzünde berher dirhem için nisf ücret zamm olunur." Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1279H./1862, s. 127-129 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1280H./1863, s. 144 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1281H./1864, s. 145-147 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1282H./1865, s. 137-139

²⁵⁴ "Üç dirheme kadar âdî bir mektubdan altmış saate kadar iki ve yüz yirmi saate kadar dört ve iki yüz saate değin altı ve bundan ziyade mesafe için dokuz guruş ve üç dirhemi tecavüzünde beher dirhem için nisf ücret zamm olunur", Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1283H./1866, s. 141-143

belirlemiştir.²⁵⁵ Öyleyse Trabzonlular Meclis-i Vâlâ'ya telgraf çekmek yerine bir mektup göndermeye karar verselerdi sadece 4 kuruş ödeyeceklerdi.

Görüldüğü üzere telgraf sıradan bir mektuba kıyasla yetmiş beş kat daha pahalı bir iletişim yolu. Buna karşın Avrupa'da ise halk için çok daha ulaşılabilir bir teknolojiydi. Örneğin Britanya'da, 1870'lerin başında İngiliz telgraf şirketleri kamulaştırılana kadar tüm elektrikli telgraf hizmetlerini çoğunlukla özel işletmeler sağladığı için şirketler arası rekabet sayesinde fiyatlar kamu yararına sürekli düşme eğilimindeydi. Orada da ücretler mesafe üzerinden hesaplanıyordu ama telgraf ağları çok daha gelişmiş bir yapıda olduğu için fiyatlar Osmanlı sınırlarındaki gibi telgrafhane bulunan iki kente göre değil de mil üzerinden mesafeyle belirtiliyordu. 1850'lerin ortasından 1861 başına kadar tarife yirmi sözcük başına 50 millik mesafede 1 şilin 6 pens iken o yıl Londra içinde hizmet veren *London Provincial Telegraph Company* şubelerinde telgraf hizmeti almak isteyen herhangi bir İngiliz, yirmi sözcük için 6 penslik sabit bir tarifeden faydalanabiliyordu. Bu fiyatlarla rekabet edemeyeceğini düşünen iki şirket, *Electric Telegraph Company* ve *Magnetic Telegraph Company* de fiyatlarını düşürmek zorunda kalmıştı. 1862'de 25 millik bir mesafe için şirketler yirmi sözcük başına yalnızca 1 şilin almaya başladılar. İki sene sonra tarife sabit tutuldu ama mesafe iki katına çıktı. 300 millik bir mesafeye gönderilen standart bir telgrafta yirmi sözcük başına sadece 3 şilin alınmaya başlandı (Williams, 1881, s. 3-4).

Böylece telgraf çok daha yaygın bir bayındırlık haline geldi. O yıllarda Londra'da mesafeye bakılmaksızın ön ödemeli pullarla telgraf hizmetleri sağlayan şirketler bile kurulmuştu. *The UK Telegraph Company*'nin getirdiği bu sistemle yurt içi telgraf tarifeleri her yerde 1 şiline sabitlemişti. Bu noktada, her ne kadar bu tarz kampanyaların ülke içi işlem hacmini arttırdığı görülse de uzun vadede İngiliz telgraf şirketlerini zarar ettirdiğini ve telgraf hizmetlerinde zaman zaman aksamalara yol açtığını da belirtmek gerekir (Fava-Verde, 2018, s. 286-288).

²⁵⁵ Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1281H./1864, s. 145 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1282H./1865, s. 137 ve Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1283H./1866, s. 141

Ancak her halükarda Britanya'da telgraf halk için Osmanlı tarifelerinden çok daha ucuz ve ulaşılabilirdi.

Şimdi bu ikisini karşılaştırmak için o zamanların kur değerleri üzerinden basit bir hesaplama yapmak yerinde olacaktır. O yıllarda Osmanlılar halen altın ve gümüşe endeksli çift metalli bir para sistemi kullanıyorlardı. Para piyasalarındaki hareketlilik ve Osmanlı madeni paralarında yaşanan sık tağşişler sebebiyle kuruşun sterlin karşısında sabit bir kur değerinin varlığından söz etmek mümkün değildi. Ancak 1860'lardan 1870'lerin sonuna kadar 1 sterlin 110 gümüş kuruş sabiti kabul ediliyordu (Pamuk, 2003, s. 191).

İstanbul ve Anadolu'yu gezmek isteyenler için 1875 ve 1877 yıllarında hazırlanan iki rehberde bakıldığında 40 para 1 kuruş, 1 lira 100 kuruş ve 1 sterlin 110 kuruş denkliğinin halen korunduğu görülüyordu. O yıllarda sarraflar, Osmanlı topraklarına gelen bir gezgine 1 İngiliz altın sterlini karşılığında 20 kuruşluk 5 buçuk gümüş mecdiye ve 1 kuruş veriyorlardı. 1 şilin karşılığı 6 kuruştur. Çift metalli sistem olduğu için 100 kuruşluk altın mecdiye 18 şilin 2 pens ediyordu. Kısacası 1 sterlin tam olarak 110 kuruşa denk gelmeseydi de artık öyle kabul edilmişti. Hesapta 100 kuruş 18 şilin demektir.²⁵⁶

Yukarıda bahsedildiği üzere Posta ve Telgraf Nezareti, Trabzon İstanbul arası mesafeyi 100 saat olarak belirlemişti. Bir saat yaklaşık 3 millik bir mesafeyi ifade ettiği için Trabzon İstanbul arası iletişim tam 300 mil üzerinden hesaplanabilir. Bir İngiliz, Londra'da bu mesafe için 3 şilin yani 16 buçuk kuruş öderken Trabzon'da bir Türk 35 kuruş ödemek zorundaydı.²⁵⁷ Yani o yıllarda Osmanlı telgraf ücretleri İngilizlerinkinden iki katından daha fazla pahalıydı.

Fiyatlar bu kadar yüksekken telgrafı kullanacak insanların gerektiğinde iletişimi sürdürebilecek kadar paraları olması gerekiyordu. Hal böyle olunca o yıllarda bir kentte yaşayan mustariplerin meramı için maddi durumu iyi bir muteberin telgraf çekmesi çok daha sürdürülebilirdi. Diğer taraftan, Anadolu'dan İstanbul'a bir

²⁵⁶ Bkz. *A Handbook for Travellers in Constantinople and Turkey in Asia*, 1875, s. 27-28 ve *A Handbook for Travellers in Constantinople and Turkey in Asia*, 1878, s. 21-22

²⁵⁷ *Salname-i Vilayet-i Trabzon*, 1286H./1869, s. 69 ve *Salname-i Vilayet-i Trabzon*, 1289H./1872, s. 89 ve (Williams, 1881) ve (Fava-Verde, 2018)'den hesap yapılarak.

“zadenin” çektiği telgraf muhtemelen herhangi bir “oğlunun” gönderdiği telgraftan çok daha fazla ciddiye alınır diye düşünülüyor olmalıydı. Böylece ekonomik saiklerle Anadolu’da muteberler önderliğinde bir çeşit telgraf kolektivizmi oluşmuştu. Peki bunca masrafa ve kesin olmayan cevaplara rağmen insanları telgraf kullanımına iten temel etmen ne idi?

Bir kere telgrafın iletişimde yarattığı hız ve insanlara sağladığı özgürlük, halk için oldukça ilgi çekici olmalıydı. Çünkü 1866’da Rumeli’den gönderilen mektuplar İstanbul’a pazar gelip pazartesi çıkıyordu. Anadolu’dan ise salı gelip çarşamba gidiyordu.²⁵⁸ Yani Anadolu’dan gelen bir mektubun İstanbul’da ilgili yerlere ulaşip incelenmesi ve gerekli cevabın geri Anadolu’ya gönderilmesi en iyi ihtimalle iki haftalık bir işti. Üstelik bu sırada mektupların kaybolması ya da kötü amaçla ele geçirilmesi ihtimali de vardı. Telgraf ise insanlara bir kaza, sancak ya da vilayette, yerel idareyi yani taşradaki devlet temsilcilerini es geçerek doğrudan İstanbul’a ulaşabilme imkanı sağlıyordu.

Telgrafın iletişimde sağladığı hız ve halka verdiği özgürlüğün ilgi çekici olmasının yanı sıra tüm inşa süresince telgraf üzerinde yapılan propaganda ve tanıtım faaliyetlerinin de insanların bu teknolojiyle bütünleşebilmesinde ve zamanın ruhunu kavrayabilmesinde payı olduğu söylenebilir.²⁵⁹ Propagandanın boyutu sadece hatların inşasıyla sınırlı kalmamıştı. Osmanlı Devleti’nde telgraf üzerinde gerçekleştirilen her türlü yenilik, resmi basının yanında özel gazetelerde de vurgulanmaya devam ediyordu. Örneğin devletin 1865’teki konferansa davet edildiği ve buna katılacağı da gazetelerde haber edilmişti.²⁶⁰

Diğer taraftan gazetelerde telgrafın kamu yararı ilkesi üzerinden bir anlatı benimseniyor ve telgrafın halk tarafından daha fazla kullanılabilmesinin alt yapısının hazırlandığı anlatılıyordu. Mesela mesleği “Umumun menafii için her nevi havadisden bahs ider gazetedir” olan -yani doğruca kamu yararına yönelik haber yapmak olan- *Hakayıkü’l-Vekayî*’nin 6 Kanunuevvel 1288H. (18 Aralık 1871) tarihli nüshasında Osmanlı telgrafhanelerinin nasıl modernleştirildiği ve

²⁵⁸ Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1283H./1866, s. 137

²⁵⁹ Bkz. “2.2. Teşvik ve Propaganda”

²⁶⁰ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, n. 108, 13 Şubat 1280R./25 Şubat 1865

ithal edilen yeni makineler ve istihdam edilen binlerce memurlarla imparatorluk telgrafhanelerinin kamu yararına nasıl iyileştirildiği anlatılıyordu. Kodları bir memurun bir yandan çözerken diğer yandan hızlı hızlı bir kağıda yazmak zorunda olduğu demode Morse makinelerine nazaran kendinden yazıcılı tam otomatik Hughes makinelerinin (Beauchamp, 2008, s. 79) 1869 yılında sadece 12 adetken artık tüm hatlarda kullanılmak üzere satın alımların yapıldığı; telgrafhanelerde istihdam edilen binlerce memurla artık Türkçe, Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Almanca (Avusturya) iletişim yapılabildiği anlatılıyordu. O yıl Osmanlı sınırları içinde yarım milyona yakın telgraf çekilmişti.²⁶¹ Telgraf kullanımını artırıyordu. Posta ve Telgraf Nezareti'nde gerçekleştirilen bürokratik ve idari değişimlerle gelirin artacağı ve fiyatların ucuzlama eğiliminde olacağı temenni ediliyordu.²⁶²

Halkı bilgilendirme amacıyla kaleme alınan bu tarz makalelerin doğrudan doğruya bir propaganda amacı taşıdığı ve toplumda telgrafın kamu yararına bir gelişme olduğu fikrini yeşerttiği ortadaydı. Ancak, telgrafa dair gerçekleştirilen en yoğun tanıtım ve propaganda faaliyetleri belki de hiç de böyle bir amaç gütmeyişi halde gazetelerdeki dahili ve harici rutin haber köşeleri aracılığıyla yapılıyordu. Ajansların gazetelere gerek yurt içi gerekse de yurt dışından düştüğü haberlerin telgrafla sağlanması ve bunun ilgili köşelerde mutlaka belirtilmesi, telgrafın bir gazetede en çok bahsinin geçtiği kısımlardı. Avrupa'da Reuters, Havas ve Wolff haber ajansları, Kırım Savaşı'ndan beri telgrafı tüm dünyadan haber almak ve

²⁶¹ "Hüğ makinesi gayet mükemmel olub muhabereyi kemâl-i sürat ile icra ider. 1869 senesinde memâlik-i mahrûse hatlarında istimal olunmak üzere 1014 kita Mors makinesi ve yalnız 12 kita Hüğ maninesi mevcut idiyse de tarih-i mezbûrdan sonra mezkûr Hüğ takımından pek çok mübayaa olunarak istimâl olunduğu iddia olursa ca'izdir. Yine sene-i mezbûrda gerek büyük ve gerek küçük bi'l-cümle telgraf me'murları 2507 nefere baliğ olmuştur ki bunlardan yüz otuz ikisi büyük me'murlar ile idare-i merkeziyye me'murîni ve bin dokuz yüz doksan ikisi bi'l-cümle telgraf merkezleri me'murları ve 1483'ü dahi kavas ve çavuş gibi hademeden ibaret bulunmuştur ve bu me'murîn vasıtasıyla gerek muhabere-i Türkîye ve gerek Fransızca ve İngilizce ve İtalyanca ve Nemçece'den ibaret olan muhabere-i ecnebiyye icra olunmuştur. 1869 senesinde dahil-i memleketde keşide olunan telgrafnamelerin mikdarı 476342 ve memalik-i ecnebiyyeye keşide olunan telgrafnameler dahi 194978 adede baliğ olub dahil-i memleketde keşide olunan mezkûr aded telgrafnamelerden 288936 adedinin ücreti ahz ve istifa kılınmış ve 187406 adedi tesviye-i umur-ı devlet zımmında olduğundan meccanen keşide kılınmıştır." Hakâyikü'l-Vekayî, n. 438, 6 Kanunuevvel 1288R./18 Aralık 1871, s. 3

²⁶² "Posta ve Telgrafların idaresi ıslah ve ikmâl olundukca feva'id-i kesîrenin husûlü te'min kılınur. Binaenaleyh bunlardan hazine-i devletce temenni idilmesinden sarf-ı nazar olunarak hasılat-ı vakı'anın bunları ıslaha sarf idilmesi daha merci tutulmak gerekdir. Çünkü şimdilik ihtibar olunacak fedakârlıkların ilerüde semeresi görüleceği aşikârdır." Hakâyikü'l-Vekayî, n. 438, 6 Kanunuevvel 1288R./18 Aralık 1871, s. 3

haberi servis etmek için etkin bir şekilde kullanıyorlardı. 1856, 1859 ve 1870'te yaptıkları üç anlaşmayla tüm dünyada haber ve borsa verisine ulaşma ve bunları aralarında paylaşma konusunda bir "kartel" oluşturmuşlardı. 1910'da Osmanlı Telgraf Ajansı kurulana kadar da habercilikte tekeldiler. Gazeteler pek çok haberde yurt dışı gazete ve ajanslarından faydalanıyor, Dahiliye ve Hariciye köşelerinde kullanıyorlardı (Koloğlu, 2015, s. 92 ve Uçan, 2019, s. 136).

Sonuç itibarıyla telgrafın "merkeziyetçi idarenin vazgeçilmez teknik vasıtalarından biri" olarak tanımlanan telgrafın her zaman bu amaca hizmet ettiğini söylemek doğru bir yaklaşım değildir.²⁶³ Tüm Tanzimat ve Islahat süreçleri boyunca halkın bu teknolojiyi kullanma amacı yaşadıkları adaletsizlikler karşısında seslerini duyurmak, memleketlerinde yaşanan sorunları görünür kılmak olmuştur. Halkın, 1864'ten sonraki süreçte, taşranın artan idari ve hukuki icra gücü karşısında reaktif bir enstrümana dönüşmüştür.

Bu bağlamda taşrada yerel yönetim memurları telgrafın böyle bir etki yaratacağını muhtemelen kestirememişlerdi. Kendi mıntıklarında kurdukları düzenle meselelerin üzerini hızlıca örtebildikleri için bu sistemin hiçbir zaman zarar görmeyeceğini düşünüyor olmalıydı. Ancak telgraf sayesinde yıllardır süregelen konfor alanları birden yerle bir olmaya başlamıştı. Çünkü telgraf sayesinde insanlar bir kaza, sancak ya da vilayette, yerel idareyi, yani taşradaki devlet temsilcilerini es geçerek doğrudan İstanbul'a ulaşabiliyorlardı. Muhatap olunan tek kişi telgrafhanedeki memurdu. Böylece geleneksel iletişim yordamlarının zaman dezavantajı ortadan kalkıyor; hükümet konaklarından başlayan hiyerarşi atlanabiliyordu. İstanbul'dan taşraya atanan telgraf memurları, birbirleriyle organik bağı olan mülki idare memurları ve meclis azalarına nazaran halk için daha ulaşılabilir kimselerdi. Dolayısıyla rejimi kontrol etmek isteyen II. Abdülhamid dönemiyle telgraf politikasında radikal değişiklikler gerçekleştirilmiş ve taşra idaresinde *jurnalle* birlikte yeni bir yönetim düzeni kurulmuştur. Bu yönetim düzeninde ise telgrafhane ve burada görev yapan telgraf memurları ön plana çıkacaktır.

²⁶³ Merkeziyetçi argümanını savunan seçilmiş literatür için bkz. Findley, 1980, s. 233-234 ve Mardin, 1990, s. 53 ve Hanioğlu, 2008, s. 125 ve Georgeon, 2012, s. 203, Ortaylı, 2008, s. 429

4. BÖLÜM

ANADOLU'DA YENİ BİR YÖNETİŞİM DÜZENİ

İzmit'e yakınlaşmıştık. Antik zamanların Nikomedyası. Yorgun atlarımız yaklaştıklarını anlamış görünüyordular. Hızlarını arttırdılar. Kısa bir zaman içinde şehre vardık. Polis şefine bir İngiliz seyyahın İzmit'e geleceğini haber vermek ve hiçbir otel olmayan bu şehirde geceyi geçirebileceğim bir yer ayarlamasını rica etmek için bir ulak gönderdim. Şehrin girişinde bir zaptiye yani jandarma beni karşıladı. Önümüze düşerek bizi bir Yunan'ın evine kadar götürdü. Burada Avrupai tarzda döşenmiş iki temiz oda buldum. Zaptiye, başka bir emrimin olup olmadığını sorduktan sonra paşaya sağ salım vardığımı bildireceğini söyleyerek odadan ayrıldı. Ertesi gün İzmit'teki telgraf dairesi şefi, Fransızca konuşabilen bir Ermeni, ziyaretime geldi. Ona Konstantinopolis'ten İzmit'teki Hristiyan ileri gelenlere vermek için aldığım tanıtım mektubunu gösterdiğimde ise birden dili çözüldü. Telaşla, ona göre, bir Ermeni'nin Türklerin kötü yönetimi nedeniyle son zamanlarda yaşadığı bir mağduriyeti anlatmaya başladı. Anlaşılan adamın biri bir Türk'ten borç almış ve teminat olarak da karısının küpelerini ve gerdanlığını vermiş. Anlaşma, bilgi kaynağım oradayken yapılmış. "Ama şimdi", diye devam etti, "sadede geelim; Türk öldü. Ermeni ölen adamın mirasçılara borcunu ödedikten sonra karısının gerdanlığını ve küpelerini istedi. Türk'ün ailesi bunları vermek istemedi. Ermeni kadıya başvurdu. Kadı adaleti sağlamadı. Çünkü bir Hristiyan'ın sözüne karşı bir Türk'ün ifadesi yeterliydi ve bu gibi durumlarda Ermeni'nin ifadesinin hiçbir değeri yoktu." "Ancak", diye ekledi konuşmacı, "Konstantinopolis'teki yetkililere bir telgraf çektim, hemen adaletin sağlanması için bir emir geldi (Burnaby, 1877, s. 70-71).

1877'de Üsküdar'dan Erzurum'a kadar Anadolu'yu boydan boya at sırtında gezen İngiliz istihbarat subayı Fred Burnaby (d. 1842-ö. 1885), İzmit'e girer girmez karşılaştığı bir telgraf müdürüyle yaşadığı kısa bir anekdotu anılarında bu sözlerle kaleme almıştı. Hiç şüphesiz Burnaby'nin çizdiği bu portre, herhangi bir telgraf müdürünün küçük bir Anadolu kentinde nasıl da büyük bir hüviyete büründüğünü gösteriyordu. Telgraf müdürü, bir kente gelen üst düzey yabancı bir subayı ilk karşılayanlardan biri oluveriyor; mülki idarenin amirlerinden önce doğruca onunla iletişime geçerek adeta küçük bir kentin büyük adamı oluyordu. Üstelik II. Abdülhamid döneminin başında, *Kanun-ı Esasi*'nin tüm bu mülki idareye getirdiği *hürriyet* içerisinde, kendisini övgüyle "adaleti getiren kişi" olarak konumlandırabiliyordu. Peki bu münferit bir örnek miydi? Yoksa telgrafhaneler ve telgraf memurları denildiğinde Anadolu'da farklı bir yönetim düzeni mi hasıl olmuştu?

Her şeyden önce Anadolu'da telgrafın yarımadanın yönetiminde iki temel etkisi vardı. İlki telgrafın işlevsel, diğeri ise mekansal etkisiydi. Telgrafın işlevsel etkisi, yukarıda bahsedilen toplum telgraf bütünleşmesinin yani 1860'ların ortasından itibaren Anadolu'da halkın yerel idare karşısındaki dilek veya şikayetlerini merkeze telgraf sayesinde iletebilmesinin yarattığı bir sonuçtu.²⁶⁴ Telgraf memurları, halk ile yerel idarecilere nazaran çok daha yakın ilişkiler kurabildikleri için bir anlamda halkın sesini duyurmasına yardımcı olmuşlar; kitlelerin merkezle irtibatını sağlayan birer araçlara dönüşmüşlerdi. Böylece bu insanlar, Anadolu'da toplum telgraf bütünleşmesinin belki de beklenmeyen bir yan etkisi olarak, tıpkı Burnaby'nin anılarında yazdığı gibi maaş aldıkları ve yapmak zorunda oldukları bir işi lütuf gibi sunmaya başlamışlardı.

Oysaki memleketlerine telgraf gelsin diye masrafları üstlenen de günün sonunda memurların maaşlarını ödeyen de Anadolu'daki halktı. Halk zaten sesini duyurabilmek için telgraf gelsin istiyor; telgrafı da bu amaçla kullanıyordu. İnsanların görünürlük kaygısıyla telgrafa sarılma motivasyonu sayesinde II. Abdülhamid saltanatının başına kadar telgrafhaneler yerel idareden sanki bağımsız birer merkezlere dönüşebilmişti. Böylece telgrafın mekansal etkisi de kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Anadolu'da telgrafhaneler etrafında yeni bir dünya oluşmaya başlamıştı. Telgrafhane tüccar için en önemli ihtiyaçlardan biri olmuştu. Hatta bir yerde telgrafhane inşa edilecekse ve devlet ödenek ayıramıyorsa masrafları karşılamak için kendileri başvuruyordu. Bu toplumsal iştirakin II. Abdülhamid döneminde de devam ettiği anlamına geliyordu.²⁶⁵ Çünkü ucuzlayan hizmetten faydalanacak olanlar yine kendileriydi. İsimleri Anadolu'daki herhangi bir telgrafhanedeki *esami* (isimler) defterinde kayıtlı olan veya mahalli meclise

²⁶⁴ Bkz. 3.1. Telgraf ve Halkın Görünürlük Kaygısı

²⁶⁵ Mesela Silifke'den iki saat mesafede bulunan Taşucu iskelesine kadar bir hat çekilsin diye burada da tüccar masrafları üstlenmişti. Bkz. BOA. DH. MKT. 1557-42 (11 Teşrin-i Evvel 1304R./23 Ekim 1888). Polathane'de (günümüzde Trabzon'a bağlı Akçaabat) tüccar bir telgrafhane yapılanaya kadar kira bedelini karşılamayı kendisi teklif etmişti. Para nakit olarak toplanmıştı. BOA. DH. MKT. 2455-63 (14 Şubat 1316R./27 Şubat 1901)

tüccar olduğuna dair belge ibraz ettiren yabancı, Hayriye ya da gayrimüslim Avrupa tüccarı²⁶⁶ bu hizmetten faydalanabiliyordu.²⁶⁷

II. Abdülhamid döneminde telgrafın devlet idaresindeki konumunu biraz da telgrafın yaygınlaşması belirledi. Sultan telgrafı artık kamu yararına bir teknoloji olmaktan çıkardı. *Jurnal* ile toplumu rejim yararına belli bir alanda konsolide etme aracı olarak kullanmaya çalışacaktı. Bu yüzden halkın görünürlük kaygısı için başvurduğu bir araç olan telgraf, sarayın rejim kaygısı için kısıtlanacaktı. Telgrafın kısıtlanması, halkın görünürlüğünün azaltılması, bütün bunlar eşyanın tabiatı gereği rejim açısından tam tersi bir etki yaratacaktı. Çünkü rejimin telgraf kullanımını belli bir alana yönlendirmesi halkın da o istikamette yol alacağı anlamına gelmiyordu. II. Abdülhamid döneminde telgrafın otoriteye hizmet ettiği argümanındaki en büyük tezat budur. Bu açıdan telgrafı devlet-toplum ilişkileri kapsamında İstanbul'dan Anadolu'ya doğru değil de taşradan İstanbul'a doğru incelemek daha doğru bir yaklaşımdır. Bu yöntem sonucunda II. Abdülhamid'in telgraf politikalarının Anadolu'daki toplumsal yapıyla örtüşmediği, Anadolu'da hasıl olan yönetişimin bu politikalar sonucunda tabandan ilerleyen ve dolaylı bir adem-i merkezîyet yarattığı görülecektir.

²⁶⁶ Bilindiği üzere "Avrupa tüccarları", yüzyılın başından itibaren imtiyazlı gayrimüslim Osmanlı tüccarlarıydı. Daha önce ikili anlaşmalarla Osmanlı sınırlarında imtiyazlı bir şekilde düşük gümrük tarifelerinden faydalanarak kar elde eden "müstemen" yani izin belgesi verilmiş yabancı tüccarlar ve Osmanlı tebaasından olduğu halde Avrupa himayesine girerek aynı hukuktan faydalanmak isteyen gayrimüslim "beratlı tüccarlar" karşısında devletin verdiği bir reaksiyondur. Devlet rekabeti dengelemek, gayrimüslim tüccarın tebaa değiştirerek ülkeden servet çıkışını engellemek için böyle bir adım atmıştı. Bu yeni usulde bir "Avrupa tüccarı" elindeki belgeler sayesinde bir çeşit özel yetkili tüccar statüsünde sayılıyor ve pek çok vergiden muaf tutuluyordu. Bunlara tercümanlar için ödenmesi gereken ücretler, cizye ve bazı gümrük vergileri de dahildiAvrupa tüccarı için bkz. (Kütükoğlu, 2018, s. 371-373) ve (Bağış, 1998, s. 57-62)

²⁶⁷ "Telgrafhane müdiri nezdinde isim ve şöhreti malum olan sarraf ve beratlı hayriye ve düvel-i ecnebiye tüccarı telgrafhanede mevcut olan esamî defterine ol emrde iki imza vaz' iderek bu imzanın birisi defterden kat' olunub telgraf müdiri tarafından altına işaret ve imza olunarak kendüsüne ita ile her vakit telgraf mektubu göndermek diler ise ol varakayı imzasıyla beraber ya vekili veyahûd bir adamı vasıtasıyla telgrafhaneye gönderecektir." *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 349. Aynı nizamnamenin bir sonraki maddesinde "isim ve şöhreti telgraf müdiri nezdinde ma'lûm olmiyan sarraf ve beratlı hayriye ve Avrupa tüccarıyla sa'ir her sınıf tüccarın isim ve şöhret ve imzaları Hazine-i Hassa ve Ticaret Nezaret-i Celileleri ve ecnebi bulunanların sefaret veya konsolosları tarafından vize ve tasdik olunacaktır ve da'ima muhabere idecek olanlar ve istek idenler altıncı maddede beyan olduğu vechle vaz'-i imza usulünü icraya me'zûn olacaktır ve taşralarda dahi meclis-i memleket taraflarından bir kere tasdik-i imza usulü icra itdirilecektir." Bkz. *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 349

4.1. TELGRAF MEMURLARI VE TELGRAFHANELER

Telgrafı Anadolu'dan İstanbul'a doğru incelemenin en verimli yolu, önce iletişimin icra edileceği sistemin nasıl tasarlandığını anlamaktan geçer. Bunun için nizamnameler, resmi mevzuatı göstermeleri bakımından bütüncül bir veri sunar. Osmanlı Devleti'nde, bayındırlığın hemen her alanında olduğu gibi telgrafa dair tüm esas ve usuller de nizamnameler üzerinden belirlenmişti. Bu nizamnamelerde yer alan fasıl ve maddeler, belli bir mevzuat formuna getirilerek önce ilgili nezaretlere dağıtılıyor sonra da devletin resmi yayın organı *Takvim-i Vekâyî* ile halka duyuruluyordu. Devletin bu anlamında ilk telgraf nizamnamesi, 24 Ekim 1859 tarihli mevzuat da aynı şekilde *Takvim-i Vekâyî*'de yayımlanmıştı. (Ahmed Lütfî Efendi, 1984, 158).

İlk telgraf nizamnamesinden bu yana Osmanlı telgrafhaneleri ve buralarda çalışacak memurların görev ve yetki alanları madde madde belirlenmişti. Yıllar içinde bu maddeler üzerinde çok az değişiklik gerçekleştirildi. Yapısal ve işlevsel bütünlüğü her zaman korundu. Örneğin Osmanlı topraklarındaki telgrafhanelerin mesailer, buralara atanacak memurların eğitim şekli, memur ve müdürlerin görev ve yetkileri gibi konuları içeren pek çok madde saklanmıştı.²⁶⁸ Ancak sırf nizamnamelerde geçen maddelerden hareketle Anadolu'daki telgrafçılığı anlamak elbette mümkün değildir. Devletin kurmaya çalıştığı sistem, Anadolu'nun kendine has dinamikleriyle birlikte incelendiğinde, aslında birbirinden ne kadar kopuk; ne kadar uzak olduğu ortaya çıkacaktır.

Eğer devletin resmi mevzuatı dikkate alınırsa, XIX. yüzyılda bir Anadolu kentinde herhangi bir telgrafhaneye girip de telgraf çekmek isteyen bir kişinin karşılaşacağı tablo, alışlagelmişin dışında, kendine has birtakım kuralları olsa da tipik bir devlet dairesiydi. Telgrafhanelerin çalışma gün ve saatleri, memurların mesailer, her şey önceden belliydi. Üstelik telgraf çekmek isteyen, örneğin bir tüccar, bunlara

²⁶⁸ Nizamnamenin altıncı fasıl yirmi birinci maddesi "Telgraf odalarının vakt-i küşâdî beyanındadır". Bkz. *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 352. Sekizinci fasıl otuz yedi ila kırk dokuzuncu maddeler arasındaki hükümler ise "telgraf merkezlerinde bulunan muhabere memurlarının vazife-i hizmetlerine dairdir." Bkz. *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 355-357. Bu nizamnameye ek olarak telgraf ve posta memurlarının emekliliği 23 Mayıs 1876 tarihli "telgraf ve posta memur-i umumiyesinin taka'üd nizamnamesi'nde" mevzuata alınmıştı. Bkz. *Düstûr*, Tertib I, Cild III, s. 554-562.

özel olarak dikkat etmek zorunda da değildi. Zira Osmanlı telgrafhanelerinde mesai saatleri çok uzundu. Mevzuata göre, bir telgrafhane nisan başından haziran sonuna kadar sabah 10 ile gece 4 arasında, temmuz başından eylül sonuna kadar sabah 11 ile gece 5 arasında, teşrin-i evvel başından kanun-ı evvel sonuna kadar sabah saat 1 ile gece 6 arasında ve kanun-ı sanî başından mart sonuna kadar da sabah 2'den gece saat 7'ye kadar açık olacaktı.²⁶⁹ Yani resmi mevzuata göre telgrafhanelerde en az on sekiz saat civarında uzun ve disiplinli bir mesai söz konusuydu.²⁷⁰

Aslında mevsimi baz alan bu çeşit bir mesai uygulaması, devlet dairelerinde zaten gelenekselleşmiş bir uygulamaydı. Ancak Babıali'deki nezaretlere bağlı odalar da dahil olmak üzere, Ramazan aylarının oruç tutanlara getirdiği hantallıkla gündelik işler sürekli aksadığı için hayatı kolaylaştıracak ara düzenlemelerin yapıldığı da oluyordu (Findley, 1980, s. 191-192 ve Yüksel, 2014, s. 31). Bu bile mevzuatla pratik arasındaki benzer bir kopukluğun başka sahalarda da yaşandığının bir kanıtıydı. Telgrafhaneler özelinde ilginç olan bir diğer konu ise Osmanlı telgrafhanelerinin çalışma şeklinin oldukça seküler bir şekilde tasarlanmış olmasıydı. Anadolu veya Rumeli'de, herhangi bir telgrafhane, cuma ve pazar günlerinde, mübarek gece ve kandillerde, bayramlarda veya gayrimüslim Osmanlıların kutsal yortu günlerinde asla kapatılmayacaktı.²⁷¹

Oysaki Osmanlı toplumu, devlet dairelerinde resmi tatil uygulanmasına da yabancı değildi. Mesela 1836'da perşembe günleri hafta tatili yapılmıştı (Akyıldız, 2018, s. 51). 1842'de Müslüman memurlar Perşembe tatilini namaz bahanesiyle cumaya kadar uzatıp sistemi suistimal edince hafta tatili cuma gününe kaydırılmış; Islahat Fermanı'ndan sonra buna bir de pazar tatili eklenmişti (Findley, 1980, s. 192). Telgrafhaneler ise bütün bunlardan ayrı tutulmuştu. Bir kimsenin telgraf memuru olabilmesi ya da telgrafhaneyi kullanabilmesi için dini

²⁶⁹ *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 352

²⁷⁰ Mesai saatlerine mevsim değişiklikleri, güneşin doğuşu ve günlerin uzunluğuna göre bir yıl içerisinde dört kere ayarlama yapılıyordu. Elbette mart ayı ile başlayan Rumi takvim (Unat, 1988, 159-160) ve her yeni günün güneşin batışıyla birlikte saatlerin 12'ye ayarlanmasıyla başlayan *alaturka saat* (Wishnitzer, 2015, s. 32-33) referans alınıyordu. Bkz. *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 352

²⁷¹ "...Cuma ve Pazar ve leyalî-i mübareke ve ıyd-i şeriflerde veyahûd yortu günlerinde ta'dil olunmayub âdî günlerin usûlüne hael gelmeyüb hergün işleyecektir." *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 352

inanç veya etnik köken ayrımı gözetilmediği düşünülürse,²⁷² ilgili maddede hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için kutsal gün ve haftalarda telgrafhanelerin kapatılmayacağını görmek hiç de şaşırtıcı değildi. Bu kararın arkasındaki gerçek sebep, iletişimde süreklilik sağlamak olmalıydı.

Bu sürekliliği sağlayacak olanlar da memurlardı. Çünkü bir telgrafhanede tıpkı iletişimin sağlanmasından olduğu gibi tesisin sevk ve idaresinden de orada istihdam edilen müdür ve altındaki memurlar sorumluydu. Bu da nizamnamelerde kesin hükümlerle belirtilen maddelerin uygulanıp uygulanmamasının Anadolu'ya atanan *muhabere memurlarının* inisiyatifinde olduğu anlamına geliyordu. Kısacası, devletin memurların görev ve sorumluluk bilincine güvenmekten başka yapacağı pek bir şey yoktu. Bürokratik olarak Osmanlı topraklarındaki bütün telgrafhaneler ve işe alınan memurlar Babıali'deki Telgraf İdaresi'ne bağlıydılar. Bir telgrafhanede çalışan *muhabere memurları* telgraf merkezlerindeki müdürlerinin, onlar da bölge müfettiş veya müfettiş muavinlerinin astlarıydılar.²⁷³ Telgraf İdaresi, Eylül 1871'de, bayındırlığın geleneksel kanadı, posta teşkilatı ile birleştirilip artık Posta ve Telgraf Nezareti adıyla çalışmaya başladıktan sonra bile bu mekanizma olduğu gibi korunmuştu (Yazıcı, 1992, 339-340; Tanrıkut, 1984, s. 205; Demir, 2005, s. 33). Peki gerçekten de Osmanlı telgrafhaneleri bu kadar disiplinli miydi? Devletin güvene dayanmak zorunda olan sistemi çalışabiliyor muydu? Muhtemelen her zaman değildi.

Hacca gitmek için yollara düşen bir Şii olan İranlı Mirza Muhammed Farahanî'nin 1885 yazında Trabzon telgrafhanesinde şahit oldukları, Anadolu'da nizamnamelerden çok farklı bir dünya kurulduğuna dair oldukça ilginç gözlemler içeriyordu:

Tesadüf eseri, bu şehirdeki telgrafhaneye gitmiş buldum. Evvela, telgrafhanedeki bütün memurlar Trabzon'un yerlileriydi. Sonra hepsi aşırı derecede içki içiyorlardı ve ben onları sarhoş ve sersemlemiş bir vaziyette buldum (Farâhâni, 1990, s. 101).

²⁷² Bkz. ilk telgraf nizamnamesi, *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 351-352

²⁷³ *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 352

Trabzon'daki telgrafçıların disiplinsizliği yaşam şartları sebebiyle gelen mesleki bir dezenformasyon muydu yoksa sistemdeki aksaklıktan mı faydalanıyorlardı bilinmez ama sarhoş telgrafçılarla ilgili çok fazla olay yaşanıyordu. Mesela 1895 Ocağı'nda, Sivas'ın önceki posta ve telgraf müdürü Ahmed Reşid Bey, bir gün sarhoş sarhoş Galata Köprüsü'nden İstanbul'a doğru yürürken "nasıl olduysa" Kadıköy Vapur İskelesi'nden denize düşmüştü. Talihsiz adamı, Piri Paşa İskelesi (Hasköy İskelesi) sandalcılarından Rizeli Osman ile arabacı esnafı Ahmed Ağa adlı iki kişi kurtarıp liman dairesine bırakmıştı. Doğal olarak bu işe polise de dahil oldu.²⁷⁴ Ancak bu olay öyle gülüp geçilecek kadar sıradan bir sarhoşluk anısı değildi. Diyarbakır'dan Sivas'a gönderilen "beş yüz liralık bir emanetin" yolda hasar görmesinin faturası posta ve telgraf müdürü Ahmed Reşid Bey'e kesilmiş ve kendisi görevden alınmıştı. Ahmed Reşid Bey, Şura-yı Devlet İstinaf Mahkemesi'ndeki davası için İstanbul'daydı.²⁷⁵ Bu durumda sarhoş gezdiği için polisin ona keseceği ceza içinde bulunduğu durumdan muhtemelen çok daha hafif olmalıydı.

Öte yandan bu olay, II. Abdülhamid devrinde memurları kontrol altına almak, İstanbul'da veya taşrada onları sistemle bağlı kılmak için uygulanan yöntemlerden biri olan "nişanla taltifat" ya da ödüllendirme politikasının pek de işe yaramadığını gösteren örneklerden biridir.²⁷⁶ Çünkü Ahmed Reşid Bey, henüz iki sene önce üstün hizmetlerinden dolayı Trabzon Telgraf Müfettişi Galliard (Fransız, Katolik) ile üçüncü dereceden mecidiye nişanıyla ödüllendirilmiş bir telgrafçıydı.²⁷⁷

Telgrafçıların alkolle imtihanı meselesi her zaman bu örnekte olduğu gibi yaşanan münferit bir talihsizliğe dayanmıyordu. Bu aslında II. Abdülhamid

²⁷⁴ BOA. Y. PRK. ASK. 102-56 (9 Kanun-ı sani 1310R./21 Ocak 1895)

²⁷⁵ BOA. ŞD. 2964-39 (2 Mayıs 1310R./14 Mayıs 1894) ve BOA. ŞD. 2965-39 (20 Haziran 1310R./2 Temmuz 1894)

²⁷⁶ II. Abdülhamid devrinde memurlara verilen nişanlar onları sembolik olarak doğruca sultana bağlıyordu. Çünkü nişan doğrudan sultanın yazabileceği, onun "inayetiyle" tevcih edilebilecek bir ödüldü. Otoriteyi sağlamlaştırmak ve kontrolü daima elde tutmak için merkez bürokratlarına, merkezde ya da taşradaki askeri ve sivil memurlara, yabancı sefirlere hatta onların eşlerine ve çocuklarına sürekli nişan ve madalya veriliyordu (Georgeon, 2012, s. 212).

²⁷⁷ BOA. DH. MKT. 1776-19 (18 Teşrin-i evvel 1306R./30 Aralık 1892). Galliard daha önce bir de dördüncü rütbeden Mecidî nişanı almıştı. Bkz. BOA. DH. MKT. 1795-5 (12 Kanun-ı Evvel 1306R./24 Aralık 1890)

devrinin Anadolu'da iş verilen memurlar üzerindeki denetim ve idare sorunlarından kaynaklanıyordu. Denetimin hiyerarşiye bırakılması sistemi bir yerde zayıf kılıyor ve idareyi tamamen şikayetle ayakta kalmaya mecbur bırakıyordu. Tüm sistem şikayete dayanınca da haliyle herhangi bir iddianın doğru olup olmadığını ispatlamak kadar bir iftiradan aklanmak da oldukça vakit alıyordu. Üstelik yargı sürecinin sonunda adaletin tam olarak sağlanıp sağlanmadığı da şüpheliydi. Mesela kendi mıntikasındaki telgraf müdür ve memurlarını denetlesin, merkezdeki nezareti temsil etsin diye İstanbul'dan Anadolu'daki bir telgraf bölgesinin en tepesine atanan bir müfettiş muavini de görevi sırasında alkol aldığı ve işlerini aksattığı gerekçesiyle şikayet edilmişti. İddialara göre Konya Vilayeti'nin Telgraf ve Posta müfettiş muavini İzzet Bey alkole o kadar düşküdü ki göreve geldiği günden beri neredeyse her gün içki içiyor; parasını da idare edemediği için herkese borçlanıyordu. En son tamamen sarhoş bir şekilde Antalya'ya gelip sorun çıkarınca mutasarrıf onu vilayete şikayet etmişti. Sonra da o zamanların Konya Valisi Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa (d. 1851-ö. 1914) ki kendisi Hamidiye rejiminin son sadrazamıydı (Ahmad, 2014, s. 16)- 4 Kasım 1900 tarihli şifreli bir şikayet telgrafıyla muavini doğruca Dahiliyeye ihbar etmişti.²⁷⁸ Bakıldığında bu çok ciddi bir ithamdı. Nitekim muavin hemen görevden alındı. Ancak tam yedi ay süren bir dava sonucunda beraat ederek görevine geri dönmüştü. Bu sefer de şikayeti yapan taraf olan Antalya telgraf müdürü ile yeni bir dava süreci başlamıştı.²⁷⁹

Örnekler çoğaltılabilir ama Farahanî'nin anılarına geri dönülecek olursa, burada tek mesele sarhoş telgraf memurları değildi. Trabzon'da gördüklerinden sonra Farahanî'nin bir süre hayatı sorguladığı anlaşılıyordu. Telgrafın geçmişinden bahsediyor, o dönemde telgrafın mucidinin gerçekte kim olduğuna dair popüler tartışmalara referans veriyor, Osmanlıların bu teknolojiyle ilk kez ne zaman tanıştıklarını bile anlatıyordu.²⁸⁰ Ancak telgraf memurlarının disiplinsizliğine şahit olduktan sonra son derece yerinde bir çıkarım yapmıştı:

²⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 253-54 (22 Teşrin-i evvel 1316R./4 Kasım 1900)

²⁷⁹ BOA. DH. MKT. 2491-137 (19 Mayıs 1317R./1 Haziran 1901)

²⁸⁰ Farahanî, Fransız mucit Claude Chappe'nin (d. 1763-ö. 1805) 1790'larda temelde bazı işaretlerin bazı anlamları ifade ettiği, tamamen mekanik, semafor veya *havaî* telgrafından

Bu konuşmada iki amacım vardır. İlki, bir telgrafhanedeki memurlar, o yörenin insanlarından atanmamalıdır. Çünkü bölge halkından bir telgrafçı aynı yöredeki bazı insanların arkadaşı, tanıdığı veya akrabasıdır. Doğal olarak arkadaşları veya yakınlarıyla ilgili şeyleri gizlice onlara aktaracaktır veya tam tersi, birilerinin düşmanıdır da... Doğal olarak cesur ve becerikli görünmek uğruna birilerine zarar verecek bir şeylerden bahsedecektir. Böylece telgraf memurlarının birilerine duyduğu kinlerinden dolayı pek çok şey gizli kalacak; pek çok şey de açığa çıkacaktır (Farâhâni, 1990, s. 102).

Farahanî'nin yöreden bir memurun herhangi bir telgrafın içeriğini ifşa edilebilecek olmasından duyduğu kaygı aslında oldukça insancıl bir kaygıydı. Fakat telgraf iletişimde yasalar, en başından beri gerek İstanbul'da gerekse de Anadolu veya Rumeli'deki telgraf memurlarının ifşa suçu işlerse cezalandırılacakları konusunda açık hükümler içeriyordu. Bir telgrafnamenin içeriğini ifşa eden memurlar 1 ila 25 mecdiye altına kadar ceza alacaklar; bir aydan bir seneye kadar da hapis yatacaklardı. Üstelik bir daha asla telgrafhanelerde çalışamayacaklardı.²⁸¹ Yani cezalar oldukça caydırıcı görünüyordu; ama endişeler de yersiz değildi.

Şura-yı Devlet'e ifşa suçuyla ilgili Anadolu'dan sayısız şikayet gönderiliyordu.²⁸² Bunların bir kısmı gerçekten de yapılan bir usulsüzlüğü ya da Anadolu'daki sorunları açığa çıkarıyor; bir kısmı ise tamamen tıpkı İranlı hacının kaygılandığı gibi yerel idare mensupları ile telgraf memurları arasındaki hasımlığa dayanıyordu. Ancak en nihayetinde bu sistemin yarattığı bir sorundu ve günün sonunda davalarla uğraşması gereken İstanbul'daki makamlardı.

Örneğin Biga'nın eski kaymakamı Osman Nuri Efendi, Aralık 1888'de kazanın telgraf ve posta memuru Aziz Efendi'yi bazı "fitnecileri" kışkırttığı ve "telgrafın esrarını ifşa ettiği" iddiasıyla Şura-yı Devlet'e şikayet etmişti. Dahiliye dairesinde yapılan tahkikat bir seneden fazla sürmüştü. Sonunda iddialar delillendirilemediği için asılsız addedildi ve telgraf memuru, Osman Nuri Efendi'ye karşı yargı yolu

(Gerspach, 1861, s. 8-9) ve Osmanlıların bu teknolojiyle ilk defa 1840'larda tanıştıklarından (Hamlin, 1878, s. 185-187) haberdardı (Farâhâni, 1990, s. 102).

²⁸¹ *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 351. Keza telgraf memurları yetiştirilirken de makine başında şahit oldukları iletişimin içeriğini asla ifşa etmemeleri üzerinde eğitiliyorlardı. Özellikle öğrenciler, Anadolu'da yine buldukları yerin mahalli meclislerinde yemin ediyorlar; aldıkları eğitim sonunda yapılan bir dizi sınav sonucunda başarılı olurlarsa da Osmanlı sınırlarında ihtiyaç duyulan herhangi bir mahale telgraf memuru olarak atanıyorlardı. Bkz. *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 357 ve Ata, 2011, s. 285-286

²⁸² Bu konuda vaka örneklerine yakın okuma yapan bir çalışma için bkz. Yüksel, 2014

başlattı²⁸³ (Yüksel, 2014, s. 386-387). Keza aynı sene Van'da da benzer bir şekilde merkez sancak telgrafhanesinin müdürü Mehmed Efendi'ye karşı yapılan iddiaların yapılan kovuşturma sonucu asılsız olduğu ortaya çıkmıştı²⁸⁴ (Yüksel, 2014, s. 382). Ancak on sene sonra yine Van'da merkez muhabere memuru Yusuf Ziya Efendi'nin ifşa suçu işlemesiyle başka yere yere nakledilmesine karar verilmişti.²⁸⁵

Denetimden kaynaklanan tek sorun ifşa konusuyla ilgili değildi. Bir telgrafhanedeki teknik işleyiş de bundan nasibini alıyordu. Hiyerarşide bir müfettiş veya müdür yozlaşmışsa, astlarından da aksini beklemek doğru olamazdı. Çünkü telgraf müdürleri, sorumluluğu altındaki bölgelerde oldukça geniş bir görev ve yetki alanına sahiptiler. Öyle ki telgraf müdürlerini küçük yerin büyük adamları oluyorlardı. Müdürler yalnızca iletişimin sağlanmasından değil; telgrafhanenin düzenli ve güvenli bir şekilde işlemesinden de sorumluydular. Bunun için de nöbet sistemi uygulanıyordu. Müdürler, altlarındaki memurlara nöbet tutturuyorlar, onlar da telgraf makinesi, pil, fincan ve kadeh gibi makine ve elektrik elemanlarının temiz ve çalışır olduğundan emin oluyorlardı. Hatta bu nöbet her gün tutulmak zorundaydı. Bir telgraf memuru nöbet sırası geldiğinde önce telgrafhaneyi şöyle bir teftiş edecek; sonra gerek görürse telgraf makinesinin her bir kundağındaki civataları tek tek sökerek aleti özenle temizleyecekti. Bunu yaparken makineye asla zarar vermemeliydi. Eğer bir makinede arıza tespit ederse bunu derhal müdürüne bildirmeliydi. Müdür de işin içinden çıkamazsa o zaman alet varsa taşradaki yoksa İstanbul'daki *makineci* denilen teknisyenlere gönderilecekti.²⁸⁶

1860'ların sonuna doğru giderek daha da gelişen ve karmaşık bir hal alan kendinden yazıcılı Hughes ve Siemens AG makinelerinin de (Beauchamp, 2008, s. 79 ve Tezkaçar Özçelik, 2016, s. 76-76) yavaş yavaş Anadolu telgrafhanelerine

²⁸³ İlgili tahkikatın evrak sirküleri için bkz. BOA. ŞD. 1548-2 (24 Teşrin-i sani 1304R./6 Aralık 1888) ve iddiaların asılsızlığı kararı için bkz. BOA. DH. MKT. 1598-3 (12 Şubat 1304R./24 Şubat 1889).

²⁸⁴ BOA. DH. MKT. 1631-10 (11 Haziran 1305R./23 Haziran 1889)

²⁸⁵ BOA. BEO. 971-72770 (18 Haziran 1313R./30 Haziran 1897)

²⁸⁶ *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 355-356

gönderilmeye başlandığı da düşünülürse²⁸⁷ bu muhtemelen hiçbir telgraf memurunun yapmak istemeyeceği bir görev olmalıydı.²⁸⁸

Kulağa son derece absürt gelen bu talimatın Anadolu'nun hemen her telgrafhanesinde, istisnasız her gün ne kadar uygulandığı elbette büyük bir soru işaretiydi.²⁸⁹ Ancak nöbet sistemi Anadolu telgrafhanelerinde yaygın olarak görülüyordu. Buradaki sorun, yerel idarenin merkezden atanan telgraf memurlarına zaman zaman çok katı davranmasıydı. Şüphesiz bu da telgraf iletişimde verimliliği ortadan kaldırıyor, taşra ile Babıali arasında infial yaratıyordu. Örneğin Eylül 1888'de Anadolu telgraflarının en güneyi Halep'te, telgraf memurları bir gün bir gece nöbet tuttuktan sonra ertesi gün istirahat etmeleri gerekirken Suriye'de vilayet idaresince yol yapımında çalıştırılmaya zorlanmışlardı.²⁹⁰ Oysaki 1881'de tüm vilayetlere gönderilen bir genelgeye göre yol yapımında o anda bir meslek ya da tarımla uğraşmayan, boşta duran insanlar çalıştırılabilirdi (Çetin, 2017, s. 107-108). Doğal olarak memurlar, kendi görev ve yetki alanlarının dışında olmasının yanında göreve atanmadan önce akıllarına bile gelmeyecek bu dayatmadan şikayetçi olmuşlardı. Telgraf ve Posta Nezareti ise benzer bir şikayetin Diyarbakır memurlarından da geldiğini Dahiliyeye bildirmişti.²⁹¹

Bütün bunlar Anadolu'daki işleyişin pek de nizamnamelerdeki gibi olmadığını kanıtlarıydı. Devlet, taşra telgrafhanelerinde denetimi burada çalışan memurların

²⁸⁷ "Hüğ makinesi gayet mükemmel olub muhabereyi kemâl-i sürat ile icra ider. 1869 senesinde memâlik-i mahrûse hatlarında istimal olunmak üzere 1014 kıta Mors makinesi ve yalnız 12 kıta Hüğ maninesi mevcut idiyse de tarih-i mezbûrdan sonra mezkûr Hüğ takımından pek çok mübayaa olunarak istimâl olunduğu iddia olursa ca'izdir." Bkz. Hakâyıkü'l-Vekayî, n. 438, 6 Kanunuevvel 1288R./18 Aralık 1871, s. 3

²⁸⁸ Galler asıllı Amerikan mucit David Edward Hughes (d. 1830-ö. 1900), 1859 yılında, cihaza gelen elektromanyetik sinyallerin yarattığı titreşimi dönen bir baskı çarkıyla kağıt şeritlere yazdırabilmeyi başarmıştı. Bu makinenin bazı varyasyonlarında, Morse kodlarını gönderip almaya yarayan klasik bir sondası (mesaj gönderirken veya alırken telgraf memurunun el yordamıyla hareket ettirdiği alıcı-verici kolu) dahi yoktu. Piyano tuşlarına benzer bir klavyeyle idare edilen bir daktilosu bulunuyordu. Telgrafnamelere yapıştirılan ince şeritler işte bu makinelerden çıkıyordu. Bkz. United States Patent Office No. 14,917 (1859) "Improvement in Telegraphs (1859)"

²⁸⁹ Bu tip maddelerin 1859 tarihli ilk telgraf nizamnamesinde yer aldığı ve bu kadar erken bir tarihte, bilgi birikiminin bu kadar az olduğu bir teknoloji için oldukça hassas davranılmaya özen gösterildiğini hatırlatmakta fayda vardır. Ancak tam da bu noktada, Anadolu'daki dinamiklerin merkezden belirlenen mevzuattan ne kadar uzak olduğu ortaya çıkıyordu.

²⁹⁰ BOA. DH. MKT. 1541-107 (31 Ağustos 1304R./12 Eylül 1888)

²⁹¹ BOA. DH. MKT. 1541-107 (31 Ağustos 1304R./12 Eylül 1888)

hiyerarşik düzenine emanet ettiği için aslında verimli bir denetimden söz etmek mümkün değildi. Müdürler veya memurlardan biri bile yozlaşmışsa ya da yerel idarecilerle karşı karşıya gelmişlerse, bu durum bütün telgrafhaneyi etkileyebiliyordu. Bu eksiklik Osmanlı telgrafhanelerinde sürekli sorunlara yol açıyordu. Örneğin Kasım 1900'de, Gerede telgraf çavuşu Ali Rıza Efendi, Çerkeş'te on beş senedir telgraf memurluğu yapan Hakkı Efendi'yi görevi kötüye kullanmakla suçlamış; buna karşın Kastamonu baş müdürü Sami Efendi memurunu koruyarak çavuşu azletmişti. Çavuş, ihbarına karşılık hiçbir şey yapılmadığını kendisi Çerkeş'te ailesi Gerede'de ayrı ve perişan düştüklerini anlatan bir arzuhalle yardım istemişti. Devletin Çerkeş'te olan bitenden bu arzuhal olmasaydı muhtemelen haberi olmayacaktı. Çünkü arzuhal geldikten sonra Telgraf ve Posta Nezareti'ne konuyla ilgili bir tahkikat yapmalarını emretmişti.²⁹² Ancak bu yaşananlar, iletişim kurularak adalet sağlandığı anlamına gelmiyor; bilakis, merkezi bir idare için araçsallaştırılan telgraf teşkilatının denetiminin hiyerarşiye bırakılmasıyla yaşanan adem-i merkeziyetçi yapıyı görünür kılıyordu.

Aslında bu tip problemler yalnızca telgraf veya Anadolu için geçerli değildi. Hiyerarşinin olduğu her yerde Babıali'nin denetim zafiyeti açıkça görülüyor; özellikle uzak taşrada keyfi uygulamalar ve göz yummalar artıyordu. Örneğin *Tıbbiyeli* Osmanlı hekimi Bulgar Yosif Lyubenov (d. 1846-ö. 1909), 1877'de askeri hekim olarak İstanbul'dan kalkıp Yemen'e göreve gittiğinde Osmanlı askerinin içinde bulunduğu zor şartları anlatırken iaşe dağıtımını sırasında "en üstteki şeften onbaşıya kadar herkes çalışıyordu; rütbeye göre, özellikle de benim zamanımda iaşeden sorumlu askeri görevliler, ayrıca tabur ve alay kalemleri bu işe bulaşıyorlardı. Velhasıl kelâm, efendi hademenin çaldığını görüyor, ancak bunu önemsemeyerek göz yumuyordu. Bizlere de büyük miktarda iaşe ayrılıyor olsa da bunu alıncaya kadar yarıya düşüyordu, çünkü iaşe görevlisi çalışıyor, katip çalışıyor, vekilharç çalışıyor, hamal çalışıyordu. Müfettiş geldiğinde ona da bir pay veriliyor ve her şeyin nizami olduğu ortaya çıkıyordu." diyerek denetimsizliğin

²⁹² BOA. DH. MKT. 2428-72 (4 Teşrin-i sani 1216R./17 Kasım 1900)

yolsuzluğu normalleştirdiği bir düzenin varlığını ortaya koyuyordu (Lyubenov, 2020, s. 95).

Peki bu düzende memurlar nasıl yetiştiriliyor; atamaları nasıl yapılıyordu? İşte bütün sorunların kökeninde biraz da bu yatıyordu. Bir kere, Anadolu telgrafhanelerinde çalışacak memurların sistemli bir eğitimden geçtiğini söylemek asla mümkün değildir. Çünkü, telgrafçı olmak isteyen Osmanlılar gerçek bir eğitim kurumuna kavuşmadan önce, sahada yani telgrafhanelerde yetiştiriliyorlardı. Osmanlı Devleti'nin ilk telgraf okulu *Fünûn-ı Telgrafiye Mektebi* ise 1861 yılında açılmıştı (Ergin, 1977, s. 621-622). Bu da ilk telgrafın çekildiği tarihten İstanbul'daki okul açılana kadarki geçen altı sene boyunca öğrencilerin sistematik bir müfredatla yetiştirilmediği anlamına geliyordu. Bu eğitim metodu aslında oldukça problemliydi. Yüzyılın ortasında, neredeyse bütün dünyada telgraf siyasi, sosyal ve ekonomik hayatın artık vazgeçilmez bir parçası olmuşken Osmanlıların çok da bir şey bilmedikleri bir alanda çağı yakalamak zorunda kalmaları onları böylesi bir yöntemle sürüklemişti. İlk zamanlar öğrencileri yabancı teknisyenler eğittiği için bir eğitim standardı da sağlanamıyordu. (Lewis, 2018, s. 23-24).

Bir telgrafhaneye “yaşı 18'den 30'a kadar iyi okur ve yazar, geçmişinde herhangi bir suç ve töhmet olmadığına dair iki muteberin imzasının olduğu bir şahadetname ibraz eden tüm Osmanlılar” *telgraf şakirdi* olmak için başvurabiliyorlardı. Yani gönüllülük esası vardı. Telgrafhanelerde merkez başına eğitim alacak öğrenci mevcudu başlarda İstanbul için on iki iken Anadolu ve Rumeli'de bu sayı ikiyi geçemeyecekti. İlk yıllarda makineler Fransızca ile çalıştığı için bu amaçla istihdam edilecek memurlar İstanbul telgrafhanesinde yetiştirileceklerdi. Bunların da sayısı altıyı geçemiyordu.²⁹³

Bu vesileyle insanlar telgrafçı olmak için doğal olarak en yakındaki telgrafhanelere başvurduklarından eğitimleri sonunda atamaları da çoğunlukla yine kendi memleketlerine yapılıyordu. Muhtemelen bunun bir sebebi de Anadolu telgrafa kavuşurken masrafların önemli bir kısmının yöre halkı tarafından karşılanmış olmasıydı. Buna dair somut bir delil olmasa da memleketlerinde

²⁹³ *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 357. Ayrıca Bkz. Ata, 2011, s. 285-286

yapılan bir telgraf hattı ve telgrafhane için hem emeğini hem de parasını ortaya koyan bir halkın bu işte istihdam edilmesi son derece kabul edilebilir bir şeydi. Üstelik sadece bir anlığına yukarıda anlatılan idare ve denetim sorunları görmezden gelinirse, bu yöntemin Anadolu insanını kendi memleketlerindeki telgrafhanelere doğrudan entegre eden bir eğitim sistemi olduğu bile düşünülebilir. Nitekim teorik verimliliği tartışmaya açık olsa da mümkün olabilecek en kısa sürede bir telgraf memuru yetiştirip işe koymayı amaç edinen bu eğitim sistemi, *Fünûn-ı Telgrafiye Mektebi* açıldıktan sonra da aynen korunmuştu. Örneğin eğitimlerini Trabzon ve Tirebolu telgraf merkezlerinde alan Rasim ve Hacı Şükrü Efendiler ki ikisi de Trabzonlulardı, vilayetteki ihtiyaçtan dolayı 2 Kasım 1892'de aylık 500 kuruş maaşla yine buraya telgraf memuru olarak atanmışlardı.²⁹⁴

Bu iyi bir paraydı. Trabzon'da yaşayan bir memur için o dönemlerde oldukça hayati bir öneme sahip olmalıydı. Çünkü göreve atanır atanmaz karşılaştıkları tablo herhangi bir Osmanlı için oldukça yıpratıcıydı. O yıllar Hamidiye rejiminin biriken dış borçlarla ekonomik iktidarını tamamen kaybettiği, ekonomik istikrarın çok düştüğü yıllardı. *Duyun-ı Umumiye* ile *Reji İdaresi* Osmanlı borçları üzerinden üretim kanallarını tekeline alarak mutlak bir faydacılıkla hem İstanbul'a hem de taşraya büyük bir baskı kuruyordu. Özellikle Trabzon ve Samsun gibi Karadeniz'in en önemli tütün ve liman şehirlerinde, üreten halk kaçakçılıkla gelir elde etmeye çalıştıkça *Reji* bu insanlar üzerindeki baskılarını silahlı kolcularla arttırmıştı. Buna rağmen 1896 yılında Osmanlı tütün emekçileri 10 milyon kilodan fazla kaçak tütün satmayı başarabilmişti. Üstelik bu idarenin kaçakçılıkla mücadelesi sonunda elde edilen en iyimser rakamdı (Nacar, 2019, s. 26).

Elbette şirket devletin gerekli önlemi almamasından şikayet ediyordu. İnisiyatif elinde olduğu için tütün ekimini ruhsata bağlamış ve yarım dönümden küçük tarlalarda ekimi yasaklamıştı (Dığıroğlu, 2014, s. 237). Osmanlı Maliyesi ise karşı hamle olarak, ilk önce Eylül 1895'te izinsiz ekilen olgunlaşmış tütünün sonra Aralık 1895'te de ham ve olgunlaşmamış tütünün sökülemeyeceğini ilan etti.

²⁹⁴ BOA. İ. PT. 1-28/3 (12 Eylül 1308R./24 Eylül 1892) ve BOA. DH. MKT. 2018-122/1 (21 Teşrin-i evvel 1308R./2 Kasım 1892) ve BOA. BEO. 100-7446 (21 Teşrin-i evvel 1308R./2 Kasım 1892)

Böylece bir anlamda halkı korumaya çalışmıştı. Ancak en nihayetinde Trabzon'da *Reji* ile devlet arasındaki mücadeleden zarar gören halk olmuştu (Quataert, 2017, s. 60-61).

Buna bir de 2 Ekim 1895'te Van'ın eski valisi Bahri Paşa'ya Trabzon'da iki Ermeni tarafından ateş edilmesi sonucunda paşa ve yanındaki kumandan ile posta ve telgraf müdürü İzzet Bey'in yaralanması da eklenince kentte asayiş tamamen yerle bir olmuştu. Birkaç gün içinde Trabzon'da çok şiddetli olaylar yaşandı. Çıkan çatışmalar sonucunda bazı çetecilerin yanında olaylara karışan çoğu Ermeni 225'ten fazla Osmanlı vatandaşı da hayatını kaybetti. Vilayette olağanüstü hal ilan edildikten sonra kurulan Divan-ı Harb'de çok sayıda Ermeni kökenli Osmanlı yargılanarak hapse atıldı.²⁹⁵

O yıllar Anadolu'da Ermeni olaylarının gündemden hiç düşmediği, toplumsal huzurdan asla bahsedilemeyecek yıllardı. Trabzon'da yaşananlar Sason ve Zeytûn'da yaşananlarla birlikte en tehlikelilerinden biriydi.²⁹⁶ Ertesi sene Van olayları çıkmış; birkaç ay sonra da Rusya'dan kaçak yollarla İstanbul'a Rusya'dan gelen üç Ermeni çeteci önderliğinde Osmanlı Bankası'na dinamitle saldırmışlardı.²⁹⁷ Her köşe başında bir insan ölüyor; korku toplumu fethediyordu. Ermeni çetecilerin tamamen borçlar hukukuyla alacaklı devletlere çalışan bir kuruma saldırmalarının bir amacı da Batının, özellikle de Britanya'nın dikkatini çekmek olmalıydı (Biol, 2009, s. 291-292).

Bu amaçta kısmen başarılı da oldular. O yıllarda Britanya'da basın ana gündem maddesini ya İstanbul'dan ya da Anadolu'dan telgrafla gelen/geldiği iddia edilen haberler belirliyordu. Mesela 2 Eylül 1896 tarihli *the Daily News*'in sürmanşeti "Sultan ve Katliamlar – Suç Ortaklığına Dair Yeni Kanıtlar – Katledilen Kadınlar ve Çocuklar – Öldürülen Türk Askerleri – Küçük Asya'da Bildirilen Ayaklanmalar

²⁹⁵ 1895 Trabzon olaylarını İngiliz basınına yansımaları üzerinden değerlendiren bir çalışma için bkz. Başkaya, 2017, s. 176-188

²⁹⁶ Bkz. dipnot 148 ve (McCarthy, 2021, s. 72).

²⁹⁷ II. Abdülhamid'in Mabeyn eski baş katibi Tahsin Paşa (d. 1859-ö. 1908), Rusya'dan gelen bu üç Ermeni'nin yanında İstanbul'da Singer Fabrikası'nda çalışan Jores adında Belçikalı bir "anarşistin" daha olduğunu hatta bombayı Belçikalının yaptığını kaydeder (Tahsin Paşa, 1931, s. 113)

– Ermeni Direnişi” idi.²⁹⁸ Keza Londra merkezli bir haftalık politika dergisi olan *the Speaker*’da yayımlanan “Hell Let Loose” (~Bir Kıyamet Koptu) başlıklı bir makalede ise Ermenilerin Yedi Kule’deki okul ve kilise saldırısıyla Galata’daki Osmanlı Bankası saldırısı ele almıştı. Ancak dergide yaşananlar bir kahramanlık temasıyla anlatılıyor, Rusya’dan gelen Ermeniler tarafından organize edildiği de saklanmayan hareketi yapan Ermeni çetecilerden “devrimci” olarak bahsediliyordu.²⁹⁹

Tansiyonu indirmek için genel af planlarını da kapsayan ayrıntılı bir ıslahat planı yapılmasına karar verildi.³⁰⁰ *The Times*, bu gelişmeyi olumlu karşılarsa da Hamidiye rejiminin “baskı” ve “katliama” devam edeceğinden de endişeliydi.³⁰¹ Sarayın tansiyonu düşürme çabasıyla aldığı kararların telgrafla Britanya’ya servis edilmesi bir yana dursun, İstanbul’daki Britanya Sefareti de telgrafı Anadolu’daki İngiliz misyonlarını Ermeni olaylarının bu sonraki safhasına hazırlamak için etkili bir şekilde kullanmasını iyi bildi. O sıralar İstanbul’un Britanya Büyükelçisi Philip Currie (d. 1834-ö. 1906), her şeyin fitilinin ateşlendiği Trabzon’da mukim Britanya konsolosu Longworth’e, tutukluların genel afı serbest bırakılacağını anında haber verdi.³⁰²

İki gün sonra Longworth Trabzon’dan gönderdiği başka bir şifreli telgrafla Currie’ye on yedi “siyasi” Ermeni mahkumun on dördünün genel afı salındığını bildiriyordu. Geri kalan üçü ise idam cezasına çarptırılmıştı. Konsolosun yazdıklarına göre Trabzon Valisi Kadri Paşa (d. 1843-ö. 1903) af kararından önce alınan bu idam kararının İstanbul makamlarınca henüz onanmadığı için mahkumların idam edilip edilmemesi konusunda oldukça kararsız kalmıştı. İstanbul’a bir telgraf çekerek bu üç kişinin salınıp salınmayacağını öğrenmek istiyordu. Zira bayram yanaşıyordu. Konsolosun yazdıklarından anlaşıldığına

²⁹⁸ *The Daily News*, 2 Eylül 1896, s. 5.

²⁹⁹ *The Speaker*, 12 Eylül 1896, s. 271-272.

³⁰⁰ II. Abdülhamid’in çıkardığı Aralık 1896 tarihli genel affı ve *Vilâyet-i Sitte* ıslahatı için bkz. Demir Görür, 2022, s. 285-318 ve Demir Görür, 2020

³⁰¹ *The Times*, 26 Eylül 1896, s. 5

³⁰² “Siz ekselanslarının geçen ayın 23’ünde çektiği ve şu şekilde yazan telgrafı aldım: “Ölüm cezasına çarptırılanlar ve kötü şöhretli fitneciler hariç Ermeni tutuklulara af çıkarıldı. Rapor telgrafla yeniden gönderilsin” Bkz. TNA. FO 195/1993 No.4 “Longworth’ten Currie’ye, Trabzon, 3 Ocak 1897” ayrıca İngiliz konsolosluk belgeleri ve Longworth’ün yazışmalarından Trabzon’u inceleyen bir çalışma için bkz. Halaçoğlu, 2003, s. 881-910

göre, vali bayramda ortalığın bir kez daha karışmasından oldukça çekince duymaktaydı. Üstelik salıverilmesi gündeme gelen bu kişilerden biri olan “Armenag Kasparian”, Bahri Paşa’ya kurşun sakanların arasındaydı.³⁰³

Şüphesiz bütün bu yaşananlar II. Abdülhamid devrinde birazdan anlatılacak sansür, “muzır neşriyat” engeli ve telgrafın Hamidiye rejiminde merkezi otoriteye hizmet ettiği genel kanısı gibi pek çok meseleyi yeniden düşünmeye sevk ediyordu.³⁰⁴ Ancak bunlara değinmeden önce Trabzon’da Bahri Paşa’nın vurulmasından İstanbul’da bombaların patlamasına; II. Abdülhamid’in genel af ilan edip vilayette suikasti tertip edenlerin dahi salıverilmesine kadar geçen üç sene içerisinde yaşanan bütün bu gündemin, kendi memleketlerinde 500’er kuruş maaşla göreve yeni atanan iki telgraf müdürünün şahit olduğu olaylar olduğunu da unutmamak gerekir. Üstelik çıkan olaylar sonucunda sivil halktan birbirini öldüren ya da hapse atılan insanlar, onların da hemşerileriydiler.

Elbette o zamanlar Osmanlı Devleti’nde iş bulmaya çalışan herhangi bir Anadolu’nun karşılaştığı tek zorluk siyasi olaylar değildi. Bazen de insanların hayatları istedikleri gibi gitmeyebiliyordu. 1894 mart ayı başında Dahiliyeye “İskilip Telgrafhanesi şakirdi Hakkı kulları” imzasıyla gelen uzunca bir arzuhalde anlaşıldığına göre telgraf memuru olmaya çalışan sıradan, fakir bir Anadolu genci olan Hakkı, en az bir sene boyunca İskilip telgrafhanesinde eğitim aldıktan sonra sınavlarını geçmiş ve iş bulma umuduyla İstanbul’a gelmişti. Ancak sekiz dokuz ay boyunca umduğunu bulamamıştı.³⁰⁵ Kaleminden, “öteden beri ailecek fakir olduklarından bu kadar uzun süren işsizlik sebebiyle artık sefil bir duruma düştükleri” anlaşılıyor ve çekinerek devletten iş istiyordu.³⁰⁶ Dahiliye arzuhali

³⁰³ TNA. FO 195/1993 No.4 “Longworth’ten Currie’ye, Trabzon, 3 Ocak 1897”

³⁰⁴ Bkz. 4.2.

³⁰⁵ “Kulları Kastamonu Vilayeti dahilinde İskilip kazası ahalisinden olub birkaç seneler mahalli telgrafhanesinde vuku-ı mülazemet-i çakeranem hasebiyle usûl-ı muhabere-i telgrafiyeye kesb-i istinas etmiş ve Kastamonu Vilayeti baş müdiri nezdinde bi’l-ımtihan ispat-i kifâyet iderek bir kıta-i inhaya müstashiben bir me’muriyet istihsali zımında sekiz dokuz ay mukaddem İstanbul’a gelmişdim.” Bkz. BOA. A. MKT. MHM. 214-22/1 (24 Şubat 1309R./8 Mart 1894)

³⁰⁶ “Sekiz dokuz ay mukaddem İstanbul’a geldim. Bu ana kadar mesruriyetim mümkün olmadığından ve esasen ailece ötedenberü fakir halimiz bulunduğundan bu derece imtidarı iden müddet-i be’s ve intizarım artık ricâl-i sefaletе münkalib olmuş ve bunun tarif-i tamı şefkat-i insaniye şıbh-i kerimesinin dayanamayacağı bir raddede bulunmuşdur. Kalb-i kerim-i devletlerinin te’essür-yâb ve iğdar olmasundan ihtirazın şu kadarlık izah idebilürüm ki dört sabahdan berü def-

değerlendirmiş ve müşkül durumda olduğuna kanaat getirilen İskilipli Hakkı'nın uygun bir yerde işe başlaması için Posta ve Telgraf Nezareti ile yazışmalara başlamıştı.³⁰⁷

Diğer taraftan yıllar içinde mevzuatlarda yer alan çoğu hükmün Anadolu'da uygulama alanı bulamaması şöyle dursun; telgraf memurlarının başına buyruk davranışları da Anadolu'da pek çok sorunu beraberinde getiriyordu. Örneğin 1874 baharında, o zamanlar Hüdavendigâr'a bağlı bir kaza olan Yenişehir'de (günümüzde Bursa'ya bağlı bir ilçe) yaşananlar buna dair en çarpıcı örneklerden biridir. Yenişehir'de Rüstem adında İran kökenli bir kişi, sahibi olduğu evin selamlık³⁰⁸ kısmını bölge telgraf memuru Sezai Efendi'ye kiraya verir. Sezai Efendi, burada bir süre ikamet ettikten sonra daireyi telgrafhaneye dönüştürür. Aradan biraz zaman geçer. İddiaya göre bir gün dairede yangın çıkar. Ev hasar görür. Mal sahibi doğal olarak bundan kiracısını yani telgraf memurunu suçlar. Sezai Efendi'nin sorgulanmasını, zararının karşılanmasını ister.³⁰⁹

Buraya kadar her şey hukukun doğal akışındadır. Ancak telgraf memurunun ifadeleri soruşturmayı oldukça karmaşık bir hale sokacaktır. Memur suçlamaları kabul etmez. Rüstem'in Osmanlı tebaasına olaydan sonra dahil olduğunu, dolayısıyla usulen hatalı yürütülen bu soruşturmada hiçbir sorumluluk almayacağını söyler. Aynı şekilde Rüstem de memurun iddialarını kabul etmeyince mesele tamamen başka bir tarafa çekilerek tahkikat uzar.³¹⁰ Böylece Sezai Efendi hasardan doğacak masrafları bir memur maaşıyla karşılayamayacağı için zaman kazanmaya çalışmıştır.

Babialı ise meseleyi bütün yönleriyle araştırmak zorundadır. İlk başta, her zaman olduğu gibi burada da yargılamayı yerel mahkemeye bırakır. Rüstem'in gerçekten *Mecidiye Tezkiresi* alıp almadığını yani Osmanlı sınırlarında ikametine ve tebaa değiştirmesine izin verilip verilmediğini, eğer tezkireyi aldıysa kira akdinin bundan

i cer idebilecek bir lokma-i zahireye dest-res olmadım..." BOA. A. MKT. MHM. 214-22/1 (24 Şubat 1309R./8 Mart 1894)

³⁰⁷ BOA. A. MKT. MHM. 214-22/3 (24 Şubat 1309R./8 Mart 1894)

³⁰⁸ Büyük konakların misafir ağırlandığı ve yalnızca erkeklerin alındığı oda veya salonlara selamlık denirdi. Buradan, Rüstem'in mülkünün görece büyük ev olduğu düşünülebilir.

³⁰⁹ BOA. HR. MKT. 822-98/3 (14 Şubat 1289R./26 Şubat 1874)

³¹⁰ BOA. HR. MKT. 822-98/1 (14 Muharrem 1291H./3 Mart 1874)

önce mi sonra mı yapıldığını, İran'dan Osmanlı Devleti'ne iltica edenlerin mülki ve adli durumlarında ne gibi usuller uygulandığını öğrenmek ister. Çünkü bütün bu soruların cevabı tahkikatın seyrini etkileyecektir. Ancak aradan üç ay geçmesine rağmen vilayetten hiçbir cevap gelmez. Hariciye, tahkikatın bir an evvel tamamlanması için yeni bir telgraf trafiği başlatır.³¹¹

Burada taraflar arasındaki anlaşmazlığın hukukun başka alanlarına çekilerek çözümsüz bırakılmasından çok daha önemli bir konu varsa o da Anadolu'da herhangi bir telgraf memurunun kendi ikameti için kiraladığı bir daireyi telgrafhaneye dönüştürme cesareti gösterebilmesiydi. Oysa Yenişehir'den geçen telgraf hattının yapımına 1863 Aralık ayında Bursa ile Bilecik arasını birleştirmek için başlanmış,³¹² 1864 Şubat ortasına kadar da bütün hat tamamlanıp hizmete açılmıştı.³¹³ Aradan geçen onca yıldan sonra Yenişehir'deki tesisin artık ihtiyaçları karşılayamadığı varsayılsa bile bir memurun böylesi bir eyleme tek başına kalkışması mümkün olmamalıydı. Bunun kararı yerel mercilerin Dahiliye ile Nafia nezaretleri ve Telgraf İdaresi ile yapılan yazışmalardan sonra verilebilirdi. Devlet, herhangi bir Osmanlı'nın sahibi olduğu bir binayı telgrafhaneye çevirmeye karar vermişse bile nezaretler nezdinde bunun bir açıklaması olmalıydı.

Mesela İstanbul'daki yabancı devlet sefirlerinin 1857 Ağustos'unda yazın tadını Tarabya ve Büyükdere'de çıkarırken telgraftan uzak kalmak istememeleri Babiali'ye göre gayet geçerli bir sebepti. Devleti, daha çok sefaretler tarafından kullanılan Beyoğlu telgrafhanesini sefirlerin talebi üzerine yazları kapatarak Tarabya taraflarında kiralanacak yeni bir binaya taşınmasına karar vermişti.³¹⁴

³¹¹ BOA. HR. MKT. 833-50/3 (24 Rebiyülevvel 1291H./11 Mayıs 1874) ve BOA. HR. MKT. 831-78 (24 Rebiyülevvel 1291H./11 Mayıs 1874)

³¹² BOA. A. MKT. MHM. 285-55 (19 Cemaziyelahir 1280H./ 1 Aralık 1863)

³¹³ BOA. MVL. 860/29 (6 Şubat 1279R./18 Şubat 1864)

³¹⁴ "Beyoğlu'nda kâ'in telgrafhane düvel-i mütehabbe sefaretlerinin umûr-ı tahririyelerini icra itmekte bulunduğundan sefaretin ekserisi ise mevsim-i sayfde Büyükdere ve Tarabya'da bulduklarından mezkûr hanenin muvakkaten tadiliyle Tarabya'da bir hane isticarı ile telgraf mahali ittihaz kılınması iltimas olunmuş olub süfera-yı mumaileyhin tesri'-i muhaberât zımmında müracaat eyledikleri böyle uzak bir mahalin suret-i mütevakkir ile terk olunarak kendülerine yakın yerde bir telgrafhane tedarik ve ittihazı ezher-cihet muceb-i teshilât olacağına mebni ber-minvâl-i muharrer icabının serian icrası husuna himmet eylemeniz seyyakında tezkire" BOA. HR. MKT. 200-15 (16 Zilhicce 1273H./7 Ağustos 1857)

Şüphesiz bu kararın Kırım Savaşı sonrası dönemin politik atmosferi gereği Avrupa'ya hoş görünme kaygısıyla alındığı ortadaydı. Ancak sonuçta yazışmalar yapılmış ve devlet bunda hiçbir beis görmemişti.

Anadolu'da ise hem hattın hem de telgrafhanelerin inşa masraflarının en başından beri halk tarafından karşılanması bilinmeyen bir şey değildi. Kiralama yoluna genellikle yeni bir telgrafhane inşa edilene kadar geçici bir çözüm olarak başvuruluyordu.³¹⁵ Yani bu bir kesimi hoş tutmak için yapılan bir tercihten daha çok teknik bir zorunluluktaki. Ne var ki aradan geçen otuz beş yıldan sonra bile Anadolu'da çok bir şey değişmedi. II. Abdülhamid döneminde telgrafa kavuşmuş pek çok Anadolu kazasında yeni bir telgrafhane inşa edilememiş; kiralama yoluna gidilmişti. Temelde bunun sebebi olarak akıllara devletin telgraflaşma politikasını hızlandırması ve iletişim bir an evvel başlasın diye daha pratik bir yol olarak kiralama usulünü tercih etmesi gelse de örnekler incelendiğinde bu yolun Babıali'nin Anadolu için yeterli ödenek ayırmadaki öngörüsüzlüğü sebebiyle ve günü kurtarmak amacıyla atılan adımlardan öteye gidemediği görülüyordu.

Örneğin Mazgird'e (günümüzde Tunceli'ye bağlı bir ilçe) telgraf geldikten sonra, kaza merkezindeki bir bina aylık 40 kuruş ücretle kiralanmıştı. Kabul etmek gerekir ki bu oldukça uygun bir fiyattı. Ancak binanın tutulduğu 3 Kasım 1884'ten 22 Aralık 1887'ye kadar ne bir telgrafhane inşa edilmiş ne de bu sırada biriken üç senelik kira borcu ödenmişti. Hal böyle olunca yerel idare Babıali'ye başvurmak zorunda kaldı. Babıali ise o yıllarda Mekke'de yeni bir telgrafhane inşa etmiş; hatta buraya ayrılan ödenekten aylık 333 kuruş civarında bir para dahi arttırabilmişti. Yani Mekke'nin bir aylık tasarrufu, Anadolu'daki Mazgird'in sekiz-dokuz aylık kirasına denk geliyordu. Böylece Dahiliye Mekke için ayrılan paradan artanını buraya aktararak borcun kapatılmasına karar verdi.³¹⁶ Aynı şekilde Karadeniz Ereğlisi'nde de bir telgrafhane yapılanaya kadar kira yoluna gidilmiş ve

³¹⁵ Bkz. 2.1. Toplumsal İştirak

³¹⁶ "Mazgird'de telgrafhane olmadığına mebni şehri 40 guruş bedel ile üç yüz senesi teşrin-i evvelinin yirmi altısından itibaren isticar olunan hanenin tarih-i mezkûrundan teraküm iden bedel-i isticarının Mekke-i Mükerrime'de müceddeden inşa olunan telgrafhaneden tasarruf idilen şehri üçyüz otuz üç guruşdan tesviyesine me'zûniyet itası hakkında Telgraf ve Posta Nezaret-i Aliyyesi'nin meb'ûs-ı tezkire-i melfufuyla beraber takdim kılınmış olmağla icra-yı icabı..." BOA. DH. MKT. 1467-110/1 (22 Teşrin-i sani 1303R./4 Aralık 1887)

burada da Eylül 1891'e kadar biriken kiralar ödenmemişti. Babıali Kastamonu Vilayeti ile irtibata geçmeye çalışsa da hiç bir cevap alamamıştı.³¹⁷

Şüphesiz tüm bu örneklerden devletin ciddi bir plan ve öngörü zafiyeti yaşadığı anlaşılıyordu. Sorunların halledilebilmesi için taşrayla iletişim kurulması, ardından da yeni bir program yapılması gerekiyordu. Dolayısıyla tüm bu otorite zafiyeti, özellikle olağanüstü durumlarla birleşince adeta idari ve mali bir krize dönüyordu. 1886 yazında, Meğri'de (Fethiye) çıkan büyük bir yangın, II. Abdülhamid döneminde Anadolu'daki plansızlığın çok kolay bir biçimde idari bir kaosa dönüşebileceğini gözler önüne seren olağanüstü hallerden biriydi. Bir marangozhanede çıkan yangın bir türlü kontrol altına alınamayınca kazanın çok büyük bir kısmı harabeye dönmüştü. Bir rapora göre insanların evleri, dükkanları, devlet daireleri ve aralarında telgrafhanenin de olduğu elli bina yanıp kül olmuştu. Yangına zamanında müdahale edilemediği için çıkan kargaşada asayiş tamamen ortadan kalkmıştı. Halk öfkelenmiş ve tüm bu yaşananlardan yerel idareyi sorumlu tutmuştu. Birkaç kişi, yangına "karantina memuru sebep olmuş!" dedikodusuyla kaymakam Mahmud Beyi öldürmeye bile kalkışmıştı. Devlet, adeta bir isyana dönüşmek üzere olan bu kargaşayı durdurmak için Rodos'tan asker sevk etmek zorunda kalmıştı.³¹⁸ Olaylar kontrol altına alındıktan bir süre sonra yanan telgrafhane yerine sağlam kalan binalardan biri, yenisi inşa edilene kadar aylık 190 kuruşa kiralandı.³¹⁹

Yörede yaşanan talihsiz bir olay sonucunda idarenin böyle bir karar alması son derece kabul edilebilir bir şeydi. Sonuçta iletişimin aksamaması gerekiyordu. Ancak tam da bu noktada hem Meğri halkının hem de İstanbul'un yıllardır yerel idare tarafından kandırıldığı ortaya çıktı. Meğri'den geçen telgraf hattı, Milas ve Bodrum kazalarını da kapsayacak bir projeyle 1879 ortasında tamamlanmıştı. Bu hat, telgraflaşma seferberliği sırasında değil de II. Abdülhamid döneminde yapılan modern hatlardan biriydi. Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi buradaki masrafları da halk üstlenmişti. Hatta 93 Harbi sırasında henüz yeni

³¹⁷ BOA. DH. MKT. 1911-45 (1 Kanunusani 1307R./13 Ocak 1892) ve BOA. DH. MKT. 1869-107 (10 Kanunusani 1307R./22 Ocak 1892)

³¹⁸ BOA. DH. MKT. 1354/88 (28 Haziran 1302R./10 Temmuz 1886)

³¹⁹ BOA. DH. MKT. 1395/102 (15 Kanunusani 1303R./27 Ocak 1887)

sultan olmuş II. Abdülhamid'in Dahiliye nazırlarından Ahmed Hamdi Paşa (d. 1826- ö. 1884) ki o sıralar Aydın valisiydi- Şura-yı Devlet'e 9 Mayıs 1879 tarihinde bir telgraf göndermişti. Hattın ve telgrafhanenin inşasında gereken tüm saha masraflarının halktan toplanacağını garanti altına aldığına dair bir haber veriyordu.³²⁰

Aradan biraz zaman geçti. Halktan para toplandı, inşaat tamamlandı. En son Meğri de yandı. Yangından sonra iş yeni bir telgrafhane yapılmasına ve bu arada kiralanan binanın masraflarının ödenmesine geldi. İşte tam da bu sırada Meğrili halktan daha önce toplanan paranın aslında hiçbir zaman kazanın telgraflaşması için harcanmadığı ortaya çıktı. Halkın memlekete telgraf gelsin diye kamu yararına yerel idareye bağışladığı bütün para, yerel idarecilerin hizmetine mahsus yeni bir hükümet konağının inşası için harcanmıştı.³²¹ Bu yolsuzluk, Aydın telgraf baş müdürlüğü masraflar için vilayetten para talep edince ortaya çıkmıştı. Vilayet sandığında para kalmadığından Posta ve Telgraf Nezareti'ne masrafların telgrafhaneden elde edilen gelirden karşılanması için başvuruda bulunmuşlardı. Elbette Posta ve Telgraf Nezareti bunu reddetti. Babıali'deki tüm birimler gibi Posta ve Telgraf Nezareti de Anadolu'da halkın yaşadığı bir mağduriyeti yine yerel idareye havale etmişti.³²²

Ahmed Hamdi Paşa, II. Abdülhamid tahta çıktığında Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi reisi idi. Daha önce yine Aydın, Suriye ve Tuna valiliklerinde bulunmuştu. II. Abdülhamid onu Kasım 1877'de Dahiliye Nazırı yaptıktan iki sene sonra da sadrazamlığa getirmişti. Aslında sultanın yakın adamlarındandı. Ancak

³²⁰ "Telgrafname numero 981, An İzmir İlâ Deraliyye, rûz, saat 6, dakika 30: Şura-yı Devlet Riyaseti'ne, 29 Kanun-ı sâni sene 94 tarihli telgrafname-i âlîlerine cevabdır. Milas ve Bodrum ve Meğri kazalarına temdid olunacak telgraf hatlarıçûn yalnız telgrafhane inşasıyla ve direk ve rekziye mesarifi taht-ı ta'ahhüde alınmış olmasına bina'en tel ve makine ve levâzımat-ı sa'ire mesarifinin dahi ahali tarafından tesviyesi kabil olamayacağı bu kere Menteşe'den ba-mazbata bildirilmişdi. Evvelen ve ahiren işar kılıldığı vechle oralara telgraf hattı temdidi tahtü'l-zimmetde olduğundan sür'at-i icra-yı icabı mütemennadır. Fî 26 Nisan sene 95, Ahmed Hamdi" BOA. ŞD. 1378-23/9 (26 Nisan 1295R./8 Mayıs 1879)

³²¹ BOA. DH. MKT. 1395/102 (15 Kanunusani 1303R./27 Ocak 1887)

³²² "... baş müdiriyet-i merkûmeden varid olan tahriratda evvelce iane-i cem olunan akça hükümet konağına sarf idilüb şimdi bir para mevcut olmadığından muvakkat telgrafhane icaresinin badema Telgraf ve Posta varidatından tesviye olunmasına kaza-i mezbur meclis idaresince karar virilmiş ve mezkûrü'l mikdar icare bi'z-zarur virilmekte bulunmuş olduğundan bahsle..." BOA. DH. MKT. 1415/97/2 (14 Nisan 1303R./26 Nisan 1887)

azledildikten sonra, Şubat 1878'de, tekrar Aydın'a vali oldu (Mehmed Süreyya, 1996, s. 590-591). Yani Menteşe yöresinde sıklıkla atama ve azil yapıyordu. Meğri'de de aynısı olmuştu. Yangından sorumlu tutulan mutasarrıf Şemseddin Efendi görevden alınmış yerine Resülayn mutasarrıfı atanmıştı.³²³

Unutulmamalıdır ki bu dönemde yapılan sık atama ve aziller Anadolu'nun hemen her yerinde görülen bir şeydi. Bakıldığında 1874'ten 1879'a kadar Aydın, Hüdavendigar, Edirne ve Kastamonu gibi yerlerde yaşayan halk, üç vali tarafından yönetilmişti. Şüphesiz bu durum Anadolu'da yerel idarecilerin tam anlamıyla görevlerine başlayıp çalışmaya fırsat bulamadan tayin oldukları anlamına geliyordu. Bu da yarımada idare alanında gerçekleştirilmek istenen reformların yerleşmesini neredeyse imkansız kılıyordu. Üstelik bu dönem II. Abdülhamid'in valileri üzerinde tam bir kontrole haiz olmadığı bir dönemdi (Kırmızı, 2007, s. 66-68). Ancak aradan geçen on yıllık bir zamandan sonra Anadolu'da yaşanan bu gibi öngörüsüzlüklerin hiçbir bahanesi olamazdı.

Sonuç olarak Anadolu'nun farklı yörelerinde telgraf memurlarının disiplinsizliği ve devletin telgrafhanelere bir nafıa olarak yaklaşımındaki öngörüsüzlüğü, hepsi birden II. Abdülhamid devrinde Anadolu'da ciddi bir yönetim probleminin varlığına işaret ediyordu. Memurların alkol ve disiplin sorunu, resmi mevzuatın taşrada uygulanamaması, devletin taşra idaresindeki aksaklıkları, hepsi birden II. Abdülhamid döneminde devletin telgraf politikasında ciddi bir soruna işaret ediyordu. Günün sonunda idari istikrarsızlığın ve denetim boşluğunun faturasını ödeyen ise yine Anadolu'daki halk oluyordu. Öyleyse bu bilanço, Anadolu'da II. Abdülhamid devri telgraf politikasını bir kez daha düşünmeye sevk ediyordu.

³²³ BOA. DH. MKT. 1362-10 (16 Ağustos 102R./28 Ağustos 1886) ve BOA. DH. MKT. 1366-85 (8 Eylül 1302R./20 Eylül 1886)

4.2. HAMİDİYE REJİMİNDE TELGRAFI ANADOLU'DAN OKUMAK

“Vatan şairi” Namık Kemal’in (d. 1840-ö. 1888) Ocak 1873’te *İbret*’te medeniyet kavramını tartıştığı bir manzumede şöyle bir hiciv yer alır:

Medeniyet vapurlar şimendüferler husûle getirmiş; ikametine bir kulübe ve maişetine iki dönüm toprak kâfi olan bir ademin üç yüz saatlik yere gitmeğe ve beş on gün denizler içinde kalmağa ne ihtiyacı olabilir? Medeniyet telgrafı icat eylemiş; yanı başındaki odada geçen ahvali bilmeyen bi-çâreye göre Amerika’nın vukuatını öğrenmeğe çalışmakta ne mâna vardır? Keza ve keza... (Namık Kemal, 1288R./1873, s. 1)

Namık Kemal bu yazısında aslında medeniyet kavramı içerisinde teknolojiyi ilerleme ile bir tutuyor; karşı duran zihniyeti ve halka biçilen payeyi satirik bir dille eleştiriyordu. Ancak yazının yayımlandığı tarihten tam on üç yıl sonra, Hamidiye rejiminin tam ortasında, Anadolu’da yaşanan örneklere bakıldığında aslında tüm bu teknolojik *terakki* içerisinde bırakın halkı, sarayın bile Anadolu telgrafhanelerinde olan bitenden pek de bir haberi olmadığı anlaşılıyordu. Bursa’da telgraf memurları başına buyruk davranıyor; Fethiye’de halkın parası telgrafhaneye değil de hükümetin konağına harcanıyordu. Anadolu’da bu tarz sorunların ortaya çıkmasındaki sebeplerden biri biraz da II. Abdülhamid devrinde devletin telgrafa yaklaşımıydı. Bu dönemde devletin telgraf politikasında benimsediği düstur, kamu yararına hem devletin hem de halkın faydalanacağı bir hizmet olan telgraf iletişiminin artık sadece rejimin gereksinimlerine göre tasarlanmaya çalışılmasıydı. Bu da telgraf kullanımına doğrudan bir devlet müdahalesi getirilerek gerçekleştirilecekti. Bu fikrin olgunlaşmasını sağlayan temel gerekçe, telgraf iletişiminin İstanbul’da çok büyük bir iş yükü oluşturduğuna dair Babıali ve bağlı nezaretlerdeki yüksek rütbeli memurlarda uzun zamandır var olan genel kanaatti.

Aslında, II. Abdülhamid’in ricali, Meclis-i Mebusan’ın kısa sürecek ilk döneminden itibaren telgraf kullanımının yoğunluğundan rahatsızlığını dile getiriyordu. 24 Nisan 1877’de, Meclis-i Mebusan’ın yirminci oturumunda beşinci devresinin ana gündem maddesi, Anadolu ve Rumeli’nin tüm idari taksimatını ve yönetim biçimini bir kez daha yapılandıracak “Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi’nin” hayata geçirilmesi idi. Bu nizamname kapsamında taşra idare meclislerinin görev ve yetki alanları görüşülüyor ve neyin daha verimli olacağını tartışması yapılıyordu.

O sırada mebuslar arasında hararetli bir tartışma çıktı. Mebuslar birbiri ardına valiler ve vilayet meclisleri üzerine söz alırken Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi ikinci reisi İbrahim Paşa (ö. 1889)³²⁴ tartışmayı başka bir noktaya çekmişti:

...birisi meclis-i umumi-i vilayet ve diğeri Meclis-i Mebusan olmak üzere ahalinin iki büyük meclisi vardır ve devlet ahaliye öyle bir hürriyet vermiştir ki en küçük memurundan en büyüğüne varıncaya kadar cümlesinden şikayete herkesin hakkı vardır...

İbrahim Paşa'nın bu açıklamalarından sonra bir mebus³²⁵ söz alarak:

Paşa hazretleri devlet tarafından cevap veriyorlar. Halbuki devlet ve ahali, ikisi birdir, ayrı değildir. Valilerin mecliste bulunması işlere sekte veriyor. Bunlar icra memurlarıdır. Mecliste bir takım evrak ve telgraf kendilerini işgal ediyor, diye cevap vermişti.³²⁶

Şüphesiz bu tartışmada en az yerel idarecilerin yetki alanı kadar önemli olan bir konu varsa o da şikayet hakkı ve telgraf iletişimiyle ortaya çıkan evrak yükünün bir çeşit "meşguliyet" olarak algılanmasıydı. Halkın talebi bir yana, hükümetin taşradaki memurlarından yine aynı hükümetin diğer makamlarına gönderilen telgraflar dahi idare memurları tarafından bir yük olarak görülüyordu. Mebuslar, bu hararetli tartışmanın *Kanun-ı Esasî*'nin Osmanlı halkına tanıdığı şikayet ve matbuat hakkına³²⁷ mugayir bir zemin yarattığının farkındalar mıydı bilinmez ama bu anlayışın II. Abdülhamid döneminin en başından itibaren meclis sıralarına kadar sirayet etmesi bile gelecekte devletin telgraf politikalarının nereye yönlendirileceği konusunda çok büyük bir ipucu veriyordu.

Böylelikle, zaman içinde, Hamidiye rejiminin benimsediği telgraf politikası yalnızca "mevadd-ı mühimme ve müsta'celenin" yani önemli ve yüksek öncelikli konuların telgrafla gönderilmesi gibi bir kontrol sistemine dönüştü. 1880'lere gelindiğinde Dahiliye Nezareti hem Babıali'deki diğer nezaret ve daireleri hem de

³²⁴ II. Abdülhamid'in sadrazamı ve Şura-yı Devlet reisi İbrahim Edhem Paşa (d. 1818- ö. 1893) değildir. İbrahim Edhem Paşa, II. Abdülhamid tarafından Midhat Paşa azledildikten sonra Şubat 1877 ila Ocak 1878 yılları arasında bir yıl sadrazamlık yapmıştı (Mehmed Memduh Paşa, 2019, s. 95-96).

³²⁵ Zabıt ceridesinde mebusun adı geçmemektedir.

³²⁶ Bkz. Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi ve ilgili tartışma için bkz. Us, 1939, s. 165

³²⁷ "Madde 12: Matbuat, kanun dairesinde serbesttir ve Madde 14: Tebaa-i Osmaniye'den bir veya birkaç kişinin gerek şahıslara gerek umuma müteallik olan kavanin ve nizamata muhalif gördükleri bir maddeden dolayı işin merciine arzuhal verdikleri gibi meclis-i umumiye dahi müddeî sıfatıyla imzalı arzuhal vermeğe ve memurun e'âlinden iştikâye selahiyetleri vardır." (Gözübüyük & Kili, 1982, s. 28)

Anadolu ve Rumeli vilayetlerindeki yerel idare birimlerini bu konuda uyarmaya başladı. Telgraf kullanımıyla ilgili yapılan tüm uyarılarda “mühimlik” ve “müsta’cellik” kavramlarına özenle vurgu yapılıyor, II. Abdülhamid idaresi, Dahiliye ile Posta ve Telgraf nezaretlerini kullanarak taşrada telgraf iletişimini sadece idari ve ekonomik kaygıları gözeticek bir formüle göre yeniden dizayn ediyordu.³²⁸

Bu düzenleme sadece telgraf iletişimine değil; iletişimin içeriğini kontrol etmeye yönelik de bir adımdır. Uygulamadaki yansımasıyla ilgili en önemli delillerden biri 21 Temmuz 1886 tarihli bir tebligattır. Bu tebligat Anadolu, Rumeli ve Kuzey Afrika’daki toplam otuz yedi Osmanlı yerel makamına postayla gönderilmişti.³²⁹ Yapı itibarıyla bir çeşit *tamim* yani genelge formatındaydı. Dahiliye Nezareti, Diyarbakır’dan gelen evrak yoğunluğunu gerekçe göstererek vilayet makamlarını “gereksiz yere” telgraf kullanıp da hatları meşgul etmemeleri konusunda uyarıyordu. Şöyle ki Diyarbakır’da bazı kimseler bir telgrafın aslını valiye, suretini ise müddeiumumiye göndermişlerdi. Oradan da gerek görülen diğer makamlara aynı metin bir kez daha telgrafla gönderilince, her bir telgrafname bir asıl ve bir suret olmak üzere en az sekiz kez daha gönderilmişti. Bunun bir daha yaşanmaması için yerel makamlar uyarılıyordu. Ancak tebligatta Diyarbakır’dan yerel makama gönderilen ilk telgraf için “yerel idare memurları aleyhinde gayri resmi telgraflar” ifadesinin geçmesi doğrudan içeriğe dair bir müdahale idi. Çünkü halkın parasını ödeyerek çektiği gayri resmi telgrafı yerel makam merkeze resmi telgraf olarak ücretsiz gönderemeyecekti.³³⁰

Böylece bu genelgeyle yeni bir telgraf politikası başlamış oldu. Sırf bu genelgeye bakılırsa, Babıali’nin taşra idaresinde telgraf verimliliğini arttırmayı amaçladığı gibi bir yorum yapılabilir. Ancak bu tek başına hatalı olacaktır. İş uygulamaya geldiğinde asıl amacın böyle olmadığı gibi hükümetin bu yolda son derece

³²⁸ Tanrıkut, s. 615-616’da bürokratik tarafı mevzuat üzerinden ele alır. Çavuşoğlu, s. 47’de “saraya doğrudan kimlerin ulaşabileceği” ekseninde değerlendirir.

³²⁹ Anadolu’da Kastamonu, Hüdavendigâr (Kocaeli-Bursa), Aydın, Konya, Erzurum, Diyarbakır, Anada, Sivas, Ma’mûretü’l-aziz (Elazığ), Ankara, Van, Trabzon, Bitlis, Hakkari, Dersim (Tunceli), Karesi (Balıkesir), Seddü’l-bahir ve Erbaa Kazasına gönderilmişti. Bkz. BOA. DH. MKT. 1433-116 (9 Temmuz 1303R./21 Temmuz 1886)

³³⁰ BOA. DH. MKT. 1433-116 (9 Temmuz 1303R./21 Temmuz 1886)

başarısız olduğu görülecektir. Zira genelgeden tam bir sene sonra, Kasım 1887’de, yine Dahiliye Nezareti’nden Maliye, Adliye, Evkaf, Defter-i Hakani ve Maarif Nezaretlerine başka bir tebligat daha gönderilmişti. Nezaretler veya vilayetlerin, telgraf kullanmayı gerektirecek kadar önemli bir yazışma gerçekleştireceklerse, o zaman çekecekleri telgrafın elli sözcüğü aşamayacağı gibi bir kural getirildi.³³¹

Burada ilginç olan bir başka konu, aynı belgeden Dahiliyenin böylesi bir karar almasındaki bir diğer motivasyonunun tüccar telgrafları olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlı telgrafhanelerinde 1859 tarihli ilk resmi mevzuattan bu yana tüccarların telgrafları resmi telgraflardan sonra geliyordu. Yani halk kitlelerinin genel haberleşmesinden önce Osmanlı topraklarında ticaret yapan bir tüccarın önceliği vardı.³³² Bu ayrıcalıktan faydalanmasını iyi bilen tüccarlar da telgrafı hem ticari işlerinde hem de ticarete yaşadıkları sorunlar karşısında Babialî’deki makamlarla iletişime geçmek için kullanmaktan geri durmuyordu. Bu durum 1860’lardan beri vardı. Mesela o yıllarda Bonal adlı bir Fransız tüccar, Bergos’tan (Lüleburgaz) sadarete çektiği bir telgrafta kentteki adam kayırma ve yolsuzluktan dolayı kârın azaldığından şikayetçi olmuştu.³³³ Aynı yıllar, İzmir’de yaşayan Emin Efendi adlı bir başka tüccar, mültezim Hacı Mustafa Efendi ile olan davası için İstanbul’a gitmemiş; bir telgrafla kendisi yerine bir adamını göndererek işini görmüştü.³³⁴ II. Abdülhamid döneminde de Anadolu tüccarları telgrafla merkeze şikayet göndermeye devam etti. Sadece şikayet konularında aktörler ve bazen de kurumlar değişmişti. Mesela Teke’de kereste tüccarları, nezaretten gelen maliye denetçilerini kontrata tabi kerestelerin kesimine ve satışına izin vermediği için şikayet etmişlerdi.³³⁵ Samsun’da da tütün çiftçilerinden Yanni, sattığı tütüne

³³¹ "... posta ile yazılmasında mülken ve mesalihan bir gûne mazarrat olmıyan mevadd-ı gayri müsta'celenin telgrafa tahmil idilmemesi ve hakikaten salim ve müsta'cel mevadd-ı mu'tenahanın dahi nihayet elli kelime ile ifade idilmesi sarahat-ı muharrer olduğu halde yine ekser mevadd-ı âdfiye telgrafa hasır idilmekde Bkz. BOA. DH. MKT. 1460-85 (22 Teşrin-i evvel 1303R./3 Kasım 1887)

³³² *Düstûr*, Tertib I, Cild II, s. 348

³³³ BOA. MVL. 1012-34 (7 Zilhicce 1281H./3 Mayıs 1865).

³³⁴ BOA. MVL. 1046-110/1 (13 Kanunuevvel 1282R./25 Aralık 1866)

³³⁵ BOA. İ. HUS. 9-58 (16 Şubat 1308R./28 Şubat 1893)

Reji memurları el koyunca yerel makamlara başvurmuş ama bir sonuç alamamıştı. O da telgrafla yardım istiyordu.³³⁶

Dahiliye, Hazinesinin telgraf iletişiminden elde ettiği gelirin çok büyük bir kısmının tüccar telgrafları sayesinde oluştuğunu beyan ediyor ve öncelik her zaman resmi yazışmalarda olduğu için bunu suistimal eden memurlardan tüccara bir türlü sıra gelemediğinden yakınıyordu. Devlet, alınan bu kararlar, “gereksiz” gördüğü telgraf kullanımının önüne geçmek için suistimal eden vilayet memurlarından iki katı ücret alınmasına karar vermişti.³³⁷

İstanbul’da böylesi bir telgraf yasaması hayata geçirildikten sonra bunun Anadolu’ya yansması elbette kolay olmadı. Vilayetlerin rutin işleri sıklıkla sekteye uğradı. Daha önce resmi telgraflarla halledilen pek çok sıradan iş artık eski zamanların mektubuyla yapılmak zorundaydı. Van’da vilayet meclis idaresi baş katibi Ömer Efendi, terfi talebini resmi bir telgraf göndererek istediği için uyarı almıştı; çünkü bir memurun terfi talebi “kişisel” bir istektir.³³⁸ Bolu’da da mutasarrıflık dairesinden Göynük kaymakamlığı ve mal müdürlüğüne çekilen telgraflar yine aynı şekilde mevzuat dışı kabul edilince ücreti telgrafa imza atanlardan kesilmişti.³³⁹ Fakat Anadolu’da neyin “mühim ve müsta’cel” neyin “gereksiz” olduğuna dair ciddi bir kafa karışıklığı da vardı. Ereğli’de (o zamanlar Bolu’ya bağlı) Naib Rifat Efendi çektiği resmi telgrafların ücreti önemli ve mühim olmadığı gerekçesiyle kendisinden talep edilince itiraz etmişti. Bir ay sonra itirazının kabul edilmediğine dair bir yazı aldı.³⁴⁰

Daha önce gayri resmi telgraflar, resmi sınıfında gönderildiği için ve hatlar meşgul edildiği için tüccara sıra gelmediğinden yakınan örnekler çoğaltılabilir. Ancak

³³⁶ BOA. BEO. 47-3503 (28 Temmuz 1308R./9 Ağustos 1892)

³³⁷ “...esas varidat olan tüccar telgrafnameleri te’hir iderek Hazine-i Celile hasar-ı küllîye uğramakda bulunduğu da’ir Haleb Vilayeti Posta ve Telgraf baş müdiriyetinden işarından bahsle âdîyenin telgrafla hasrından ise posta ile yazılması ve keşidesinde ısrar olunur ise redd ve yine ısrar vukûi halinde kararname-i mezkûr mucebince telgrafın mürselinden iki kat ücreti istifa olunmak lazım geleceği malum olarak ana göre hareket edilmesinde icab idenlere tebliği Telgraf ve Posta Nezaret-i Aliyesi’nin bu kere dahi ba-tezkire işar olunmasına...” BOA. DH. MKT. 1460-85 (22 Teşrin-i evvel 1303R./3 Kasım 1887)

³³⁸ BOA. DH. MKT. 1636-53 (28 Haziran 1305R./3 Temmuz 1889)

³³⁹ BOA. DH. MKT. 863-10/2 (1 Haziran 1320R./14 Haziran 1904)

³⁴⁰ BOA. DH. MKT. 1722-14 (21 Nisan 1306R./3 Mayıs 1890) ve BOA. DH. MKT. 1722-14 (22 Mayıs 1306R./3 Haziran 1890)

Meclis-i Mebusan'daki tartışmadan itibaren aradan geçen onca yılda II. Abdülhamid idaresinin telgrafın "gereksiz" kullanımını öne sürerek iletişimi belli bir istikamette yönlendirme politikasında bir değişiklik olmamıştı. Aynı şekilde vilayetler de alınan kararlara uymamaya, hususi konuların resmi telgraflarla gönderilmesinden doğan cezayı bir türlü ödememeye devam ediyorlardı.³⁴¹ Bunun üzerine Posta ve Telgraf Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne bir rapor daha gönderdi. Raporda meseleyle ilgili yeni bir çözüm önerisi ortaya atılıyor, taşradaki hükümet memurları veya fırka kumandanlarının çektiği telgrafların, telgraf memurlarınca değerlendirildikten sonra gerektiğinde memurlara ceza toplamaları için yetki verilmesi öneriliyordu. Böylece telgraf memurları sadece Posta ve Telgraf Nezareti'ne bağlı sıradan memurlar değil; adeta Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi adına cürüm toplayan memurlar haline gelecekti.³⁴²

II. Abdülhamid döneminde Şura-yı Devlet örgütü, Mülkiye, Maliye ve Tanzimat daireleri ile her bir dairenin yetki alanına giren yargı işlerine bakan Bidayet (birinci derece), İstinaf ve Temyiz mahkemelerinden oluşuyordu. Tüm bu birimler doğrudan doğruya Şura-yı Devlet reisine bağlı çalışıyorlardı (Findley, 1980, s. 248). Dolayısıyla Anadolu'da telgraf memurlarına böyle bir ceza toplama yetkisi verilirse yarımadanın dört bir yanındaki telgraf müdür ve memurları, resmiyette olmasa da usulen Şura-yı Devlet'in yargı kanadına bağlanmış olacaklardı.

Şüphesiz bu durum, Anadolu telgrafhanelerinde telgraf memurlarının yetki alanlarını hiç olmadığı kadar genişletecek; memurlar taşra idaresinin diğer mensuplarıyla karşı karşıya geleceklerdi. Bir telgraf memurunun taşranın mülki ve askeri idare mensuplarına ceza kesebilmesi veya bu cezayı tahsil edebilmesi, onları bürokratik hiyerarşinin en üst sıralarına taşıyacaktı. Sultana en yakın devlet adamlarından Dahiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa, muhtemelen bu sebeple, Posta ve Telgraf Nezareti'nin bu tasarısını kabul etmedi. Bunun yerine vilayetlerden çekilen telgrafların usule uygun olup olmadığının eskiden olduğu

³⁴¹ Mesela nezaretlere gönderilen başka bir uyarı ve ardından yapılan ıslahatlar için bkz. BOA. BEO. 56-4176 ve lefleri (5 Ağustos 1307R./17 Ağustos 1891). Burada da Selanik telgrafhanesinde çalışan bir memurun hatların ıslahı için önerileri ve ücretlerini ödemeyen makamlar üzerine Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi'nin yapılan bir karar oturumu yer almaktadır. Bkz. Aynı yer lef 3..

³⁴² BOA. HR. TH. 254-52 (1 Ağustos 1316R./14 Ağustos 1900)

gibi İstanbul'da telgrafın çekilmiş olduğu makamlar tarafından belirlenmesine karar vermişti.³⁴³ Ancak bu sefer de başka türlü bir sorun ortaya çıkıyordu. Çünkü bu uygulamada denetim en son, yani telgrafın gönderilmesinden sonra yapılacaktı. Böyle bir durumda “mevadd-ı mühimme ve müsta'celeyle hasır edilemeyen” bir telgraf zaten ilgili yere gönderilmiş; hatlar çoktan meşgul edilmiş olacaktı. Hal böyle olunca devletin yeni ve “verimli” telgraf politikası, aslında pek de “gereksiz telgraf kullanımını” engellemek amacıyla bağdaşmıyor, bir tezat oluşturuyordu. Çünkü Babıali'deki makamlar bir de bu telgrafların mevzuata uyup uymadığını kontrol etmekle uğraşıyorlardı. O zaman Dahiliye Nezareti'nin ya “telgrafın gereksiz kullanımıyla” ilgili öyle olmazsa olmaz bir sorunu yoktu ya da amacı telgraf üzerindeki kontrol ve denetim yetkisini taşrada değil saray etrafında tutmaktı.

Anadolu'da vilayet makamlarından gönderilen telgrafların Babıali'deki makamlarca “gereksiz” bulunarak taşraya ceza kesilmesine dair Bitlis'teki bir uygulama ise tam da bu amacı göstermesi açısından oldukça yerinde bir örnektir. Şöyle ki, Bitlis'te mahalli idare meclisi içerisinde bir birim olan maarif muhasebe odasından Babıali'deki Maarif-i Umumiye Nezareti'ne gönderilen bazı telgraflar nezaret tarafından “gereksiz yere uzun” bulunduğu için telgrafı gönderen kısım memurlarına ceza kesilmesine karar verilmişti.³⁴⁴ Gereksiz görülen bu telgrafların içeriği ise daha çok Bitlis'teki okulların işleyişiyle ilgiliydi. Vilayetteki maarif muhasebecisi, 1 ve 8 Kasım 1898'de şehirdeki kız öğrencilerin gittiği *inas rüştiyesinin*³⁴⁵ personel maaşları ve okulun kirasının bir an evvel ödenmesiyle

³⁴³ “Telgraf muhaberatının mevadd-ı mühimme ve müsta'celeyle hasırla ibaratının mümkün mertebe kasrı hakkındaki kararı te'bidan vukubulan tebligatın te'siri görülmediği ve bazı memurlara tazmin itdirilen ücretlerde ba'is-i intibah olamadığından bahs ile vilayet makamlarından ve fırka kumandanlıklarından hilâf-ı tebennîye yazılan telgrafnamelerin ücretleri tazmin itdirilmek üzere telgraf memurlarına me'zuniyet virilmesi lüzûmuna da'ir Telgraf ve Posta Nezaret-i Aliyyesi'nden tevarüd iden tezkire üzerine li-eclî'l-istizân bu gibi telgrafnamelerin mahiyet ve ehemmiyeti keşide bulunduğu makamat tarafından tayin ve takdir olunarak o yolda ücretlerinin tahsisi icab idenlerin makam-ı samî-i sadaret-penahîye işarı münasib olacağı Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden ita olunan mazbatada ifade kılındığı...” BOA. HR. TH. 245-52 (1 Ağustos 1316R./14 Ağustos 1900)

³⁴⁴ BOA. MF. MKT. 424-23 (2 Teşrin-i sani 1314R./14 Kasım 1898)

³⁴⁵ İnas Rüşdiyeleri ve II. Abdülhamid devri eğitim politikaları üzerinde ileri okuma için bkz. Ergin, 1977 ve Kodoman, 1999 ve Somel, 2000, s. 223-238 ve Somel, 2010 ve Davison, 2020, s. 665-683

ilgili iki arzuhal telgrafı çekmişti.³⁴⁶ Aslında bu yerel bir makamın İstanbul ile kamu yararı için gerçekleştirdiği bir haberleşmeydi. Ancak bu telgraflardaki konular işleme alındıktan sonra “tekrar gönderilmesi lüzumsuz” denilerek parası maarif muhasebecisine ceza olarak kesilmişti.³⁴⁷

Bu dönemde taşrada herhangi bir okulun işleri önce vilayet meclislerdeki maarif oda veya dairelerinde veya varsa vilayet maarif meclislerinde görüşülüyordu. Sonra vilayet meclisi nihai bir karar almak veya alınan bir kararı merkeze bildirmek için mutlaka Babıali'deki ilgili birimlerle irtibat halinde olmak zorundaydı (Somel, 2010, s. 127-128). Dolayısıyla telgraf haberleşmesi bir sirküler şeklinde yapılıyordu. Ayrıca, yanıt alınmayan bir sirkülerde ya da yanıt gelene kadar geçen sürede yeni bir durum ya da talep ortaya çıkarsa bunun bir önceki sirkülere referans verilerek iletişim kurulması gayet olağan bir durumdu. Öte yandan bu meclislerin aslında merkezin taşradaki bir çeşit yansımaları olduğunu da unutmamak gerekir. Bu makamlar, devletin taşra yönetiminden bağımsız düşünülemez. Hal böyle olunca, alınan bu kararlar, devletin telgrafın iletişimde sağladığı hızdan ve yerel idare makamlarının merkezden haber alma tasarrufundan, bazı alanlarda açık bir şekilde feragat ettiği anlaşılıyordu.

Peki II. Abdülhamid döneminde böylesi bir telgraf politikası benimsenmesindeki amaç ne olabilirdi? Telgrafın taşra idaresinde kurumsal işleyişteki faydaları ortadayken neden bazı konularda bundan feragat ediliyordu? Aslında bunun cevabı, II. Abdülhamid idaresinin önceliklerinde saklıydı. Hamidiye rejimi, Anadolu'da telgraftan elde edeceği faydaları taşra idaresinin kurumsal yapısından daha çok bu kurumsal yapıyı oluşturan memurlar ve halk kitleleri üzerinde bir çeşit kontrol mekanizması kurmak için istediği tarafa yönlendiriyordu. İşte bu noktada da *jurnal*, ihbar ve sansür devreye giriyor; sağlayıcısı telgraf, uygulayıcısı da yerel makamlar oluyordu. Dolayısıyla, devletin telgraf politikasında hatların meşgul edilmemesi kaygısıyla kullanımına kısıtlama

³⁴⁶ BOA. MF. MKT. 427-31/1 (21 Teşrin-i evvel 1314R./

³⁴⁷ “20 ve 27 Teşrin-i evvel see 214 tariflü telgraf-nâmelerin mu'ameleleri der-dest-i icra olunmağla te'kid-i havadis olub lüzumsuz yazılmış olduğundan işbu telgraf-nâme icretinin muhasebe me'murundan tahsisi menû-tı ferman-ı samîleridir. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlehünemrindir. Fî 9 Teşrin-i sani 1314” BOA. MF. MKT. 427-31/2 (14 Teşrin-i sani 1314R./26 Kasım 1898)

getirilmesinin *jurnal* ve sansür *istibdadı*yla aynı döneme denk gelmesi tesadüf değildi.

1906'da Selanik'e sürülmeden önce *Tercüman-ı Hakikat* ve *İkdam* gibi gazetelerde yazıları yayımlanan Gazeteci Mustafa Asım (Çalikoğlu, d. 1874-ö. 1969), "Ömrümün ilk otuz yılından fazlasını Abdülhamid istibdatı altında geçirmiş olduğuma çok yanarım" diye başladığı anılarında bu düzenini şu sözlerle ifade ediyordu:

Hele o kitaplardan³⁴⁸ insan haklarının ne olduğunu öğrenmek, bir de bizim zindanlı, zincirli hayatımıza bakmak, benim ve benim gibilerin dimağlarımızda isyan tohumları filizlendiriyordu. Abdülhamid'in vehmine dokunacak o türlü kitap ve gazeteleri bulmak da kolay bir iş değildi. Çünkü onlar Avrupa'da neşrolunur olunmaz listesi bizim elçiliklerden gelir ve "Memalik-i Şahane"ye sokulmamaları her tarafa sıkı emirler verilirdi. O zamanın resmi dilinde "kütüb-i muzır, evrak-ı muzır" denilen hür eserleri tedarik için yabancı dillerde kitap satan mağazalardan çoğuna gitmeye korkardım. Çünkü onların da içlerinde ya onların bizlerden ya bizim de onlardan acaba hafiye mi diye korkudan dükkanlarına giremediklerimiz, aradığımızı söyleyemediklerimiz vardı (Çalikoğlu, 2021, s. 9-10).

Bu açıklamalar İstanbul'da ikamet eden eğitimli bir gazetecinin dönemin atmosferinden sosyal hayatında ne kadar etkilendiğinin tipik bir yansımasıydı. Basın ve yayın hayatına getirilen engel ve sansürün İstanbul'da sosyal bir "korku ortamı" yarattığı, bir gazetecinin yıllar sonra kaleme aldığı anılarında dahi aynı tepkiyle yer alıyordu. *İstibdad*'ın basına yaptığı darbe ve toplumda yarattığı hafiye korkusu, ileride *Jön Türklerin*, Hamidiye rejiminin otokratik yapısına karşı *İttihat ve Terakki* ekseninde konsolide olmalarını sağlayacak en önemli motivasyonlardan biri olacak; Şerif Mardin'in yakıştırmasıyla bir nevi "kolektif bir nevroza" dönüşecekti (Mardin, 1996, s. 30). Ancak bundan önce matbuat üzerindeki *istibdad*ın ne olduğu ve bunun Anadolu'da telgrafla ilişkisini anlamak gerekmektedir.

Meseleye İstanbul penceresinden bakıldığında II. Abdülhamid idaresinin, iç ve dış basını kontrol altında tutmak için mevcut nezaretlere ek olarak yeni bürokratik birimler kurduğu görülür. Mesela 1885'te Hariciye Nezareti'ne bağlı bir daire olarak kurulan "Matbuat-ı Ecnebiye Müdiriyeti"nin varlık amacı, Osmanlı

³⁴⁸ "Kendisi on bir yaşındayken babasının ona öğretmeye başladığı Fransızca neşriyattan"

toprakları dışında basılan ve “zararlı” addedilen Türkçe ve yabancı dildeki neşriyatın sınırlardan girmesini engellemektir (İskit, 1943, s. 70-71). Bu neşriyat ülkeye dışardan geleceği için sadece Hariciye değil; doğal olarak Ticaret ile Posta ve Telgraf Nezaretleri de bir o kadar sorumluydular. Posta ile gelebilecek her türlü basın yayın unsuru gümrüklerden veya postanelerden geçeceği için vilayetlerdeki postane ve telgrafhaneler ile rüsumat daireleri de birer denetleme ofisi gibi çalışacaklardı. Bundan üç yıl sonra şubatta ilan edilen yeni bir matbuat nizamnamesiyle de basılacak her türlü neşriyatın matbaalara gönderilmeden önce Maarif Nezareti’nce kontrol edilmesine karar verildi. Bu uygulama gazetelere kapatma, mesul müdürlere para ya da daha kötüsü sürgün gibi cezalar getirdiği için zaman içinde yayınlar henüz teftişe gönderilmeden otosansüre uğramaya başlamıştı (Yosmaoğlu, 2003, 23-25). 1890'lara gelindiğinde sansürün boyutu *Takvim-i Vekâyî* ve resmi mevzuatın yayımlandığı *Düstûr*'a kadar ulaşacaktı (Findley, 2010, s. 159-160).

Üstelik basın yayın hayatındaki tek baskı sadece dışardan gelecek “zararlı” neşriyatın kısıtlanmasıyla sınırlı kalmamıştı. II. Abdülhamid’in hem iç hem de dış basında rejim aleyhtarı yazılardan çekincesi, onu haber ajanslarına ve gazetelere sübvansiyon ödemeleri yapmaya da sevk ediyordu (Topuz, 2003, s. 61-64). Gazeteler de bundan faydalanmasını bildiler. Sansür ve *istibdat*ın bütün karanlık tarafı ekonomik saikler ve kapatılmak ya da hapse atılmak kaygısı için içine girince günün sonunda görmezden gelinebiliyordu. Sübvansiyon ya da hibe işinde sabit bir fiyat tarifesi de yoktu. Gazetelerin sahipleri veya mesul müdürleri, Yıldız’a gönderdikleri arzuhaller üzerinden hibe talep edebiliyorlar; hatta diğer gazetelere daha yüksek paralar verildiği için devletle pazarlığa bile tutuşabiliyorlardı. 1893 Mayıs’ında *Sabah* gazetesinin Kayserili mesul müdürü Mihran Efendi, *Tercüman-ı Hakikat*, *Tarik*, ve *Saadet* gibi gazetelere yüksek paralar verilirken, bunca masrafın içinde neden kendi gazetesinin hibesinin 1000 kuruşta kaldığını sorguluyor ve 1500 kuruşa çıkartılsın diye pazarlık yapıyordu. Şüphesiz bu tablo, II. Abdülhamid’ döneminde Osmanlı basınının *istibdat* ile simbiyotik bir bağ kurduğunu da göstermektedir (Boyar, 2006, s. 429-430).

Öyleyse II. Abdülhamid döneminde yasakların da cürümlerin de tek bir istikameti yoktu. II. Abdülhamid'in iktidarının yararına olduğu sürece her şey mübahtı. İstanbul'da yaratılan yönetim bu şekilde işlerken meseleye Anadolu'dan bakıldığında görünen tablo ise devletin yön değiştiren telgraf politikasının üç temel alana odaklanmış olduğunu gösteriyordu. Bunlardan ilki "zararlı" addedilen basın yayın unsurlarının Osmanlı topraklarına Anadolu sınırlarından girmesine veya Anadolu'dan yurt dışına hükümet aleyhinde haber çıkmasına engel olmak için yerel birimler ile Yıldız Sarayı arasında doğrudan ve kesintisiz bir kanal açmak; ikincisi *jurnal* ve ihbar ağı ya da daha anlaşılır bir ifadeyle muhbirlik ile halk kitlelerini kontrol altında tutmak ve sonuncusu da -ikincisiyle açık bir biçimde bağlantılı olarak- hafiye teşkilatı ve zaptiyeyi organize etmekte.

İlk olarak rejimin Osmanlı topraklarına Anadolu'dan giriş yapacak "zararlı" neşriyatı engelleme çabalarına bakıldığında sistemin Anadolu'daki posta ve telgrafhanelere gelen veya buralardan gönderilen zarfların açılarak mahalinde denetlenmesi, gerekirse el konulması ve ardından bunun merkeze ihbar edilmesi üzerine kurulduğu anlaşılıyordu. Burada devletin teftiş mekanizması sadece Osmanlı halkının iletişimini kapsamıyor; Anadolu'da yabancı devletlerin konsolosluklarına Avrupa'dan gönderilen postalar veya ajanslara konsolosluklar aracılığıyla servis edilen tele-grafik haberler de işin içine giriyordu. Örneğin, Dahiliye ile Posta ve Telgraf nezaretlerine bir sansür memuru tarafından gönderilen şifreli bir ihbara göre *Agence de Constantinople*³⁴⁹ ve *Oriental* telgraf ajansları bir şekilde telgraf sansürünü atlayarak haber servis edebilmeyi başarmıştı.³⁵⁰ Bunun üzerine Hariciye Nazırı Kürt Said Paşa (d. 1834- ö. 1907) 18 Kasım 1889 tarihinde "telgraf sansürlüğünün teftiş ve muayenesinden" geçirilerek ajansların servis ettiği haberler ve bunlara abone olanların kaydedilip saraya bildirilmesi, gerekirse mahalinde ceza uygulanması yönünde Anadolu ve Rumeli vilayetlerinin uyarılması için Dahiliyeye bir mütalaa vermişti. Dahiliye ise bunun sadece telgrafla sınırlı kalmadığını, mektuplaşmanın da etkili bir şekilde

³⁴⁹ *Agence de Constantinople* yeni kurulan bir haber ajansıydı. Henüz birkaç ay önce, Havas ve Babialı arasındaki görüşmelerden sonra 21 Mayıs 1889'da kurulmuştu (Uçan, 2020, s. 758).

³⁵⁰ BOA. DH. MKT. 1676-35 (11 Teşrin-i sani 1305R./23 Kasım 1889)

kullanıldığını yazıyor; bunun sorumluluğunu da nezaret bünyesinde kurulan ecnebi neşriyat sansür dairelerine yükleyerek mesuliyeti üzerinden atıyordu.³⁵¹

Bu örnek, bütün mesaisini basın ve yayını kontrol altına almaya harcayan bir rejim açısından, ortaya çıkan iş yükü sorununun işleyişi nasıl durdurduğunun da bir kanıtıydı. Öte yandan Anadolu vilayetlerindeki makamlarının sansür teftişi ya da “zararlı neşriyatın” giriş ve çıkışının engellenmesi konusundaki iş tanımı daha çok denetlemek, haber vermek ve gerekirse mahalinde el koymak gibi sınırları daha belli bir sorumluluk olduğu için bunu hayata geçirmeleri yerine göre bazen çok daha kolay olabiliyor; bazen de neyin doğru neyin yanlış olduğunun anlaşamadığı garip bir çıkmaza varıyordu.

Eğer ki vilayet makamları iyi bir istihbarat ağı kurup da bunu iyi kullanabilmeyi başarabiliyorlarsa rejimin tam da istediği oluyordu. Örneğin Trabzon limanından Rus posta vapurlarıyla Batum’a servis edilen ve içeriğinin ne olduğu yazmayan “zararlı evrak”, Vali Kadri Paşa’nın gönderdiği bir şifreli telgrafa göre, o gün Batum Şehbenderliğine bağlı jandarma makamlarıyla hızlıca irtibata geçilmesiyle limanda alıkonulmuş ve postayı almaya gelenler de tutuklanmıştı.³⁵² Osmanlı Devleti’nin 93 Harbi sonrası Batum’u Ruslar’a teslim etmesiyle kurulan Batum Şehbenderliği, aslında bir entegrasyon kurumuydu. Ancak bölgedeki yoğun Osmanlı nüfusu sebebiyle Anadolu’yla, özellikle Trabzon Vilayeti ile organik bir bağ kurabiliyordu. (Turan, 2023, s. 68-69). Görülüyor ki Kadri Paşa bunu iyi değerlendirmişti.

Keza Ankara’da da vilayet meclisine bağlı maarif müdürlüğü, yerel bağlantılarından aldığı bir ihbarla İngiliz konsolosluğuna her bir gazeteden üç dört ayrı nüsha ve birkaç kitap gelince ne yapılacağını bilememiş, hemen Maarif Nezareti’ne telgraf çekerek ne yapılması gerektiğine dair bir talimatname yazılmasını istemişti.³⁵³ Ancak bu durum her yer için geçerli değildi.

³⁵¹ BOA. HR. HMŞ. İŞO. 173-30 (19 Teşrin-i sani 1305R./31 Kasım 1889)

³⁵² BOA. Y. PRK. UM. 37-57 (8 Mart 1313R./20 Mart 1897)

³⁵³ BOA. MF. MKT. 511-37 (7 Haziran 1316R./20 Haziran 1900)

Anadolu'da telgraf, Yıldız tarafından bir yerde muhbirlik istikametinde araçsallaştırıldığı için rejimin taşrada yetkin kıldığı daire ve kısım memurları üzerinde infial yaratacak iddialar varsa, bu durumda otorite anlamında çok büyük bir boşluk açılmış oluyordu. Buna dair en tartışmalı olaylardan biri İzmir'de yaşandı. 6 Şubat 1890 Perşembe günü Aydın Vilayeti'ne "Süleyman" imzasıyla bir ihbar mektubu gönderildi. "İzmir'de mütevattın Ermenilerin bazılarının şu aralık halleri büsbütün nazar-ı dikkat celb idiyor" sözleriyle başlayan bu uzun ihbar mektubunda, İzmir'de yaşayan Ermeni Osmanlı halkına karşı, "İzmir Ermeni Cemiyeti" üyelerinin "halkı kıskırtıcı" bir takım propaganda faaliyetlerinde bulunduğu bahsediliyordu. İzmir'de "zararlı" neşriyatı engellemek ve bunu merkeze ihbar etmekle görevli bütün memurların aslında tam tersi bir amaca hizmet eden "Ermeni Cemiyeti" üyesi oldukları ve bunun üzerini örtecek gizli bir yapı kurdukları iddia ediliyordu.³⁵⁴

İddialara göre Londra, Paris ve Marsilya'da Ermenice yazılan gazeteler posta vapurlarıyla İzmir'e gönderiliyor; Telgraf ve Posta baş müdürü Aram Efendi bunları bir adamına aldirtıyor ve el altından Sivas ve Yozgat gibi Ermeni nüfus yoğunluğu olan kentlere gönderiyordu. Eğer kitap gibi ağır olabilecek bir yasak yayın gönderilmişse de bunlar bazı özel eşya sandıkları içine gizleniyordu. Dolayısıyla şimdi sıra teftiştEydi. Sandıklar teftiş için gümrük dairesine gönderildiği zaman, bu sefer de vilayetin mesalih-i ecnebiye (vilayet dış işler) müdürü Armenak Efendi devreye giriyordu. Eğer bu gizli işler tesadüfen orada olan birinin dikkatini çekmişse o kişi hemen alıkonuluyordu.³⁵⁵

Tipik bir hafiye ihbarı olan bu arzuhal, tam bir hafta sonra incelensin diye Dahiliyeye sevk edildi.³⁵⁶ Tahkikatın sonunda ne olduğu tam olarak bilinmese de özellikle hakkında gümrük teftişinde usulsüzlük ve bu usulsüzlüğe şahit olanları cebren alıkoyma gibi oldukça ciddi iddialar bildirilen Armenak Efendi'nin

³⁵⁴ BOA. A. MKT. MHM. 500-30/2 (25 Kanun-ı sanî 1305R./6 Şubat 1890)

³⁵⁵ BOA. A. MKT. MHM. 500-30/2 (25 Kanun-ı sanî 1305R./6 Şubat 1890)

³⁵⁶ BOA. A. MKT. MHM. 500-30/3 (31 Kanun-ı sanî 1305R./12 Şubat 1890)

görevden alınmadığı anlaşılıyordu. Memur, Aydın'daki görevine devam etmiş, hatta bir buçuk sene sonra maaşına zam bile istemişti.³⁵⁷

Bütün bunlar gösteriyor ki Abdülhamid döneminde telgraf, kamu yararına bir iletişim yordamı olarak yaygınlaştırılmaya değil; tam tersi rejim yararına kontrol edilmeye çalışılan bir teknolojiydi. 1860'lardan itibaren halkın telgrafı merkeze ulaşmak için bir araç olarak kullanması bir realiteydi ve uzun yıllar boyunca bunun toplumda yarattığı beklenti artık devlet tarafından bastırılmaya, geri itilmeye çalışılmıştı. Çünkü Hamidiye döneminde rejimi korumanın en önemli yollarından birinin telgrafı kontrol etmekten geçtiği düşünülüyordu. Ancak rejimin bu politika için teşkil ettiği kurumsal yapının imparatorluğun genelinde ve bu çalışma özelinde Anadolu'daki aksaklıkları düşünülduğünde, bu politikada başarısız olduğu görülür. Zira telgrafı kontrol etmek demek taşrada halkı ve askeri de kontrol etmek anlamına gelmiyordu.

4.3. REJİMİN SONUNDA TELGRAF

Hürriyet hareketinin lideri Resneli Niyazi Bey (d. 1873-ö. 1913), *23 Temmuz 1908 Devrimi*'nin ertesi gününü şöyle anlatır:

Sabah vakti fi 11 Temmuz sene 324, Resne'de bir ıyd-ı kübra-yı millet vardı. Herkes beşûş, vakur ve ağlanıyor. Alınlarında bir lema'-i memnuniyet ve mesadet parıldıyordu. Herkes hür ve artık hür ve serbest olmuş idi. Bir taraftan Cemiyet'ten gelen telgrafname, elektrik süratiyle dört bir tarafa yayılmış idi. Bunda 10 Temmuz'da Manastır'da ilan-ı hürriyet merasiminin pek müdebdeb ve müşaşa olarak icra idildiği ve o gün akşamüzeri 10:11 temmuzda zat-ı şahanenin Kanun-ı Esasîyi kabul ile tatbik-i ahkâmını emr eylediği hikâye idiliyordu. (Ahmed Niyazi, 1326R./1910, s. 230).

Hamidiye rejimi ne kadar telgrafla özdeşleştirilmişse *1908 Devrimi* de bir o kadar telgrafla sembolize edilmektedir.³⁵⁸ Rumeli'den Yıldız'a gönderilen telgraflar artık *istibdadın* sona erdiğini, hürriyetin *ilan* edildiğini bildirmişti. II. Abdülhamid'in hürriyeti *iade* ettiği karar, memleketin dört bir yanına, yine telgrafla duyurulmuştu. Hatta Abdurrahman Şeref'in (d. 1853- ö. 1925) aktardıklarına göre Sadrazam

³⁵⁷ BOA. BEO. 109-8113 (7 Teşri-i sanî 1305R./19 Kasım 1890)

³⁵⁸ Bkz. Davison, 1990, s. 156 "Telgraf ne verebildiyse, aynı zamanda elinden alabileceği de ortaya çıktı. II. Abdülhamid'in imparatorluğu üzerindeki hakimiyeti büyük ölçüde desteklenmişti. Otokrat gibi hüküm sürdü. Ancak 1908'de telgraf yoluyla yayılan devrimle karşı karşıya kaldı ve pes etmek zorunda kaldı."

Avlonyalı Ferid Paşa, görevden azledilmeden hemen önce kendisini ziyarete gelenlerin önüne Rumeli'den gelen bu telgraf yığınlarını fırlatarak; "halin perişanlığına bakın!" diye çaresizce hayıflanmıştı (Abdurrahman Şeref, 1339/1921, s. 349).

O sıralar Anadolu'daki durum da çok farklı değildi. Hüdavendigâr Valisi Mehmed Tefrik Bey (Biren, d. 1867-ö. 1956) 24 Temmuz sabahı tam da yazları sıklıkla ziyaret ettiği Mudanya'daki deniz hamamına gitmek için kapıdan çıkacağı sırada, bir gün önce hürriyetin ilan edildiğini bildiren bir telgraf mektubu eline tutuşturulunca, "Gözlerime inanamıyorum! Sultan Hamid'in meşrutiyeti *iade* etmesine hiç ihtimal vermediğim gibi böyle bir ta'mim gönderen Said Paşa'nın aklını kaybetmiş olduğunu kabule de imkan veremiyordum." demişti (Biren, 2006, s. 483-484). Dönemin tanıklarının aktardıklarından, hürriyetin ilanı konusunda telgrafın bir şok etkisi yarattığı anlaşılmaktadır. Rumeli'den gönderilen telgrafların adeta bir "milat" gibi algılandığı açıktır. Görüldüğü üzere hürriyet denildiğinde sanki bu telgraflardan bir öncesi ve bir de sonrası vardır.

Oysaki 1908 eylemleri bir anda başlamamıştı. Ordu, 1902 ve 1903'te Bulgar milliyetçilerinin Rumeli'de başlattığı isyanları bastırdıktan bir süre sonra devletin yörede asayişini hala sağlayamaması, tam altı yıl boyunca halk tabanında ilerleyen ve pek de sürpriz olmayan bir iç savaşa yol açtı. Şüphesiz II. Abdülhamid'in Rumeli'de sağlayamadığı asayiş, halkı *İttihatçılarla* birleştirebilecek bir zemin oluşturmuştu (Ünal, 1998, s. 136). 9 Haziran 1908'te Britanya Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nicholas'ın Reval'deki (Tallinn) mülakatından sonra Manastır'da halk ve asker dağa çıkana kadar *İttihatçıların* telgrafı bu yolda organize olmak için etkili bir şekilde kullandıkları biliniyordu (Ahmad, 1968, s. 19-20).

Rumeli'deki hareketlenme nasıl telgrafla organize edilmişse Yıldız da bütün bunlardan hafiyelerin saraya çektiği telgraflar sayesinde haberdar oluyordu. Hatta bu *jurnaller* üzerine rapor vermesi için saraya çağrılan Selanik Merkez Kumandanı Yarbay Nazım Bey, 11 Haziran'da Enver (d. 1881-ö. 1922) ve İsmail Hakkı Canbolat (d. 1923-ö. 1926) Beylerin yardımıyla fedai Mustafa Necip Bey (d. 1879-ö. 1913) tarafından kurşunlanmış ama bir şekilde hayatta kalmıştı.

(Akbayar, Çavaş, Demirel, Öztuncay, & Tunçay, 2017, s. 14-15). Bütün bunlar bir ay içindeki askeri ve sivil istihbarat faaliyetleriydi.

23 Temmuz'a kadar, Rumeli'de halkı askerle hürriyet tabanında birleştiren ortak sorunlarda bölgenin etnik ve dini saiklerle siyasi taksimatı meselesi öne çıkarken, Anadolu'daysa halkın hayatta kalma mücadelesi ön plandaydı. Aykut Kansu'ya göre Anadolu'da 1906'da başlayan "vergi ayaklanmaları", 1908'e giden yolda halkı *Devrim* ekseninde Rumeli'yle eşzamanlı birleştirebilen en önemli gerekçelerdendi (Kansu, 1995, s. 38). *İttihat ve Terakki Cemiyeti* de bunu kullanmasını iyi biliyordu. Cemiyet, Anadolu'da çok güçlü bir örgüt yapısına sahip olmasa da vergi ayaklanmaları gibi doğrudan mağdur edilen halk kitlelerini ilgilendiren bir idari sorunu Anadolu ile temas kurmak için kullandı. Anadolu'da halkın mustarip olduğu sorunlara dem vuran neşriyatın Anadolu'ya ulaştırılması için gayret gösterdi. Bu bir yandan cemiyetin halkın desteğini almasını sağlayacak bir yandan da Anadolu'da şubeleşmesini kolaylaştırıyordu.³⁵⁹

Oysaki, halkın bir çeşit hayatta kalma tepkisi olarak gösterdiği bu tip sivil itaatsizlikler, Anadolu'da 1880'lerden beri yaşanıyor. Bu da II. Abdülhamid döneminin sonunda *devrimi* hazırlayan ve *İttihat ve Terakki*'nin üzerinden bir çeşit yakınlık kurmaya çalıştığı gerekçelerin, Anadolu'da zaten uzun yıllardır yaşanan bir sürekliliğin sonucu olduğuna işaret etmektedir. Telgraf, bu sürekliliği okumak adına oldukça önemli veriler sunmaktadır. Ancak bu telgraflar, Anadolu'da halkın merkeze çektiği şikayet telgrafları değil; tam tersi merkezden atanan yerel idare memurlarının İstanbul'a çektikleri telgraflardır.

Saray, tıpkı Rumeli'de olduğu gibi Anadolu'daki gelişmeleri de merkezden atanan yerel idare memurlarının telgraflarıyla öğreniyordu. Bu telgrafların bir kısmı, taşrada yaşanan adli ya da askeri sorunları, ölümleri, salgın hastalık ve afetleri veya bu tip sorunlar karşısında yerel makamların aldığı kararları merkeze bildiren vukuat telgraflarıydı. Valiler, vukuat olsun ya da olmasın, belirli aralıklarla mutlaka

³⁵⁹ Bu konuda *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin Paris merkez yazışmaları önemli veriler sunmaktadır. Kudret Emiroğlu'nun yayımladığı bu yazışmalardan anlaşıldığı üzere Cemiyet Rusya'daki neşriyatı Kafkasya üzerinden Anadolu'ya sokarak "Osmanlı Türklerinin gözünü açmaya" çalışıyordu. Böylece Kanun-ı Esasi yeniden ilan olunursa bundan Kafkasya Müslümanları da fayda görebilecekti. Dr. Nazım Bey (d. 1872-ö. 1926) ve Bahaeddin Şakir Bey (d. 1874-ö. 1922) imzalı 9 Nisan 1907 tarihli tahrirat için bkz. (Emiroğlu, 2017, s. 155)

saraya rapor vermek zorundalardı. Eğer vukuat yoksa “vukuat yoktur” ve “asayiş berkemaldir” yazan kısa bir telgraf gönderiyorlar veya vilayet dahilinde kaç ölüm varsa onu haber ediyorlardı.³⁶⁰ Genelde çok ciddi olmayan, sıradan hadiseler aylık raporlanırken bölgede önemli bir asayiş sorunu ya da bir istihbarat varsa her gün vukuat telgrafı gönderildiği olabiliyordu.³⁶¹

“Babıali vukuat telgraf-nameleri müzekkereleri” adı altında saklanan bu telgraflar, merkezde taşra idaresi güçlü bir otorite kurmak isteyen II. Abdülhamid’in idare anlayışı için son derece beklenen bir iletişim politikasıydı. Ancak telgraflar incelendiğinde, özellikle Doğu Anadolu’nun mülki ve askeri idaresindeki otorite boşluğu açık bir biçimde görülmektedir. Yani sistemin merkezi bir şekilde kurulmuş olması, otoritenin de aynı güçte olacağı anlamına gelmiyordu. Örneğin 1898 Eylül ayında Erzurum ve Bitlis valilerinin birer gün arayla Dahiliyeye gönderdiği iki telgrafta da bu durumun dolaylı bir itirafı vardır. İlk telgrafta, Tutak’ta (günümüzde Ağrı’ya bağlı bir ilçe) Ermenilere saldıran Kürt aşiretlerinin bastırılmasından sonra Bayezid Ermeni murahhasının patrikhaneye çektiği bir telgrafa atıfta bulunarak, “yöredeki Ermeni halkın, Kürt aşiretlerin saldırıları tekrarlanırsa bölgeden ayrılmak zorunda kalacaklarından endişe edildiği ve bu sebeple ihtiyat birliklerinin sayısının arttırılması gerektiğinin mutasarrıflığa bildirildiği” yazılmıştı.³⁶² Ertesi gün Bitlis’ten gönderilen ikinci bir telgrafta ise bu sefer de Rusya’dan gelen Ermeni “fedailerinin” Nizamiye Süvarileri (*Dördüncü Ordu*’ya bağlı düzenli süvari birlikleri) ve Hamidiye jandarma müfrezeleri tarafından “itlaf edildiği” yazıyordu.³⁶³

³⁶⁰ Örneğin Trabzon’da vali 15 Kasım’da “dahil-i vilayetde bir gûne vuku’at-ı fevka’l-ade olmayub asayiş ber-kemâl olduğu maruzdur. Ferman” Bkz. BOA. Y. EE. KP. 4-302 (3 Teşrin-i sani 1306R./15 Kasım 1890) bildirmişti.

³⁶¹ BOA. DH. MKT. 1779-116 (29 Teşrin-i evvel 1306R./10 Kasım 1890)’da “adi meselelerin her gün değil de ayda bir toplu bir telgrafla gönderilmesine dair bir karar alınmıştı.”

³⁶² “Aşayir-i Ekrad’ın husumetinden korkulmakda ve tecavüzet tekrar ider ise ora Ermenileri’nin gideceğinden şübhe idilmemekde olduğundan icabına bakılması bildirilmeğle ve hatta ilerüde öyle bir halin vuku’nda tevellüd idecek vehamet ve mes’uliyet derecesi müstağni-i izah bulunmağla bu babda gayet mütebassirane ve mütekayyidane hareket olunarak o misüllü mugayir-i rıza-yı alf-i ahvâl vuku’una katiyyen izin virilmemesi” BOA. DH. ŞFR. 227-92 (10 Eylül 1314R./23 Eylül 1898). Birliklerin arttırılmasına dair seraskerlik arzı için BOA. Y. MTV. 182-59 (17 Eylül 1314R./29 Eylül 1898)

³⁶³ “Geçende Rusya’dan Tutak cihetine --- olub oradan Malazgird kazasına savışmış olan altmış mütecaviz Ermeni fedaisinin kısm-ı küllisi saye-i şevket-vâye-i hazret-i hilafet-penâhî sevk olunan

Görüldüğü üzere her iki telgrafta da Anadolu'da halkın yüzleşmek zorunda kaldığı asayiş, toplumsal huzur ve sınır güvenliği gibi sorunlar, rejimin kontrol ettiği Anadolu telgrafları sayesinde yine rejimin merkezden atadığı yerel idare memurları tarafından Yıldız'a gönderiliyordu. Bir tarafta Hamidiye alayları ile bir sınır ihlali engellenebilirken diğer taraftan valinin Kürt aşiretler ve Ermeni çeteler arasındaki olası bir çatışmadan sonra ortaya çıkabilecek demografik sorunların farkında olması ise yaklaşık on yıl önce, Doğu Anadolu'da Müslüman Kürt aşiretlerini silahlandırarak kurulan Hamidiye Süvari Alaylarından aslında beklenen verimin alınmadığının da bir kanıtıydı.³⁶⁴

Bilindiği gibi Hamidiye Süvari Alayları, II. Abdülhamid'in Anadolu'da çoğunluğu Kürt aşiret mensuplarını silahlandırarak Doğu sınır bölgelerinde konuşlandığı yarı askeri bir yapıydı. Sultan, düzenli bir ordu denilemeyecek bu alaylara İslami bir misyon yüklemişti. Mesela 1891'de Erzurum'daki Kürt aşiretlere masrafları sultanın şahsi ödeneği *ceyb-i hümayundan* karşılan bir *Kur'an-ı Kerim* ve alay sancağı gönderilmiş (Deringil, 2011, s. 36); ertesini yıl İstanbul'da bu düzensiz birlikleri bir nebze daha düzenli hale getirmekten başka aşiret reislerini doğrudan devletle entegre edebilmek için "Mekteb-i Aşiret" kurulmuştu. Bu okullarda aşiret reislerinin çocukları eğitim alacak ve Hamidiye Süvari Alaylarında asker olacaklardı (Hacısalihoğlu, 2007, s. 275-276 ve Rogan, 1996, s. 86).

Yerel idare ve askeri makamlardan İstanbul'a birbiri ardına çekilen telgraflar gösteriyor ki sultanın yetkilendirdiği ve taltif ettiği bu alay beyleri, Doğu'da asayişin sağlamak şöyle dursun disiplinsizlikleriyle bölgedeki iç huzursuzluğu daha da körüklüyorlardı. II. Abdülhamid'den aldıkları yetki ve silahlarla kırsalda hırsızlık, gasp ve cinayet gibi suçlar işliyorlardı. 1897 Mayıs'ında Başkale'de (Van'a bağlı bir ilçe) gayrimüslim bir tüccarın ülke dışından getirttiği 300 liralık eşyası "Hamidiye Alayı Kaimmakamı Şerif Bey ile hamileri tarafından gasp edildiği" için

Nizamiye ve Hamidiye jandarma müfrezeleri canibinden itlâf idildiği..." Bkz. BOA. DH. ŞFR. 227-67 (11 Eylül 1314R./24 Eylül 1898)

³⁶⁴ Aşiretlerin silahlandırılması vasıtasıyla Doğu Anadolu'da devlet otoritesinin ve bölgesel istikrarın sağlanmaya çalışıldığına dair yaygın görüş için bkz. Kodaman, 1987, s. 30-31. Ayrıca Findley de Hamidiye Alaylarının bir amacının Osmanlı Kürtlerinin devletle entegrasyonunu sağlamak olduğunu yazar (2010, s. 143).

tüccar malını geri istemiş ve onun adına Başkale ihtiyar heyetinden bir aza İstanbul'a telgraf çekmişti.³⁶⁵

İki ay sonra bu sefer de *Dördüncü Ordu süvari müfrezesinden* Seraskerliğe çekilen başka bir askeri vukuat telgrafında Hasananlı aşiretinden *Hamidiye Dokuzuncu Alay Binbaşısı* Acemoğlu Reşid Ağa'nın kardeşiyle birlikte Göksu'da (Erzurum Karayazı'ya bağlı bir nahiye) "katli-nüfus ve gasp-ı emval" yaptıkları şikayet edilmişti.³⁶⁶ Görüldüğü üzere bu disiplinsizlikten ordu da rahatsızdı. Hamidiye Alaylarının bölgedeki asayiş ve iç huzuru tehdit eder davranışları elbette bir son bulmadı. Ancak alayların asayiş tehdit eden eylemlerine karşı en ikonik tepki de Diyarbakır'dan gelmişti. Diyarbakır'da Milli Aşireti Reisi Mirliva İbrahim Paşa'nın nüfuzunu ve silahlı gücünü kullanarak yaptığı soygunlardan sonra Temmuz 1905'te Mehmed Ziya Bey (Ziya Gökalp, d. 1876-ö. 1924) ve arkadaşları Diyarbakır Telgrafhanesini basmışlar ve doğrudan Yıldız'la temas kurmaya çalışmışlardı. Sonucunda İbrahim Paşa ve kuvvetleri bölgeden uzaklaştırılarak Hicaz demiryolu güzergahına devriye birliği olarak atanmış ve iki sene boyunca benzer bir olay yaşanmamıştı. İki seneden sonra olaylar tekrar edince 14 Kasım 1907'de telgrafhane bir kez daha basılmış ve İstanbul'la iletişim tam on bir gün kesilmişti. Bir sorun olduğu ortaya çıktıktan sonra yapılan yargılamada ise Paşa, II. Abdülhamid tarafından affedilmişti (Emiroğlu, 2023, s. 220).

1890'ların sonundan itibaren bölgedeki resmi makamların merkeze gönderdiği bu telgraflardan iki sonuç ortaya çıkmaktadır. İlki, asayiş sorunlarının halkın farklı kesimlerini aynı anda etkilemesidir. İkincisi, devletin engelleyici önlemler almak adına attığı adımların tam tersi bir zafiyet doğurmasıdır. Bu da aslında telgrafın kullanımına rejim yararına yön vermek isteyen bir idare anlayışının aslında halkın tepkisiyle dolaylı yoldan yüzleşmesi anlamına geliyor; sultanın kurmaya çalıştığı merkezi otoritenin en başından beri ne kadar kırılğan olduğunu gösteriyordu.

1908 Devrimi'ne doğru, aradan geçen beş yılda, bölgedeki sorunlar çeşitlendi ama telgrafın rolü hiç değişmedi. Bitlis Valisi'nin binek ve damızlık hayvanlara

³⁶⁵ BOA. BEO. 953-71448 (11 Mayıs 1313R./2 Mayıs 1897)

³⁶⁶ BOA. BEO. 976-73150 (28 Haziran 1313R./10 Temmuz 1897)

getirilen *hayvanat-ı ehliye* vergisini ödemek istemedikleri için *ta'dad* (vergi sayım) memurlarına mukavemet gösteren köylülerin durduruldukları ya da bir şekilde ikna edildiklerini Dahiliyeye bildirdiği telgraflar da aslında hem merkezden atanan bir valinin devletin vergi toplamaktaki otorite sorununu itiraf ediyor hem de halkın Anadolu'da adil olmayan bir idare anlayışına karşı kalkıştığı bir sivil itaatsizlik eylemini dolaylı yoldan saraya taşımış oluyordu.³⁶⁷

Şüphesiz telgrafın bu ters etkisi, halk eylemlerini Anadolu kırsalından imparatorluk merkezine taşıyarak etki alanını arttırıyordu. Böylece, yarımada rejiminin vergi adaletsizliği ve toplumsal huzursuzluktan ortaya çıkan asayiş sorunları insanları benzer sorunlar etrafında birleştirdi. Örneğin 1903'ten itibaren Kuzey Anadolu'da reji idaresinin tütün üreticisine uyguladığı baskı, Hamidiye rejiminin adil olmayan vergi politikası ve taşra idaresindeki otorite boşluğuyla birleşince yörede toplumsal huzur kalmamıştı. O yıl Trabzon'da Ocak ve Ekim aylarının başında, İngiliz konsolosun İstanbul'daki elçiye gönderdiği iki tele-grafik raporda da vilayetteki hırsızlık ve cinayet olaylarının arttığından ve halkın tedirginliğinden bahsediliyordu. Ancak ilk raporda, her ne kadar Vali Kadri Paşa'nın yozlaşmış memurları kontrol altında tutup yetki suistimallerini engellemeye çalıştığı yazsa da Yıldız'a gönderilen asılsız ihbar telgraflarının sıklığı sebebiyle yine saraydan ataması yapılan yerel idare memurlarının cezalandırılmasında adaletin sağlanamadığı da ekleniyordu.³⁶⁸ İkinci rapordan ise işlerin daha da kötüye gittiği anlaşılıyordu. Kadri Paşa vefat etmeden hemen önce insanlar "geceleri kapıları açık uyuyabilirken şimdi evlerinin önünde bekçi köpekleri beslemek zorundaydılar". Çünkü Trabzon'da "hırsıza kilit dayanmıyordu". Çeteler kaçakçılığa yöneliyor ve hiçbir ceza almayacaklarını bildikleri için yol kesip soygun yapabiliyordu.³⁶⁹

Sivas'ta da durum bundan farklı değildi. Aynı yıl Amerikan konsolosu Milo A. Jewett'in (d. 1858-ö. 1921) raporunda *hayvanat-ı ehliye* vergisinin vilayet halkında şiddetli protestolara yol açtığı yazıyordu. Aziziye'de henüz birkaç sene

³⁶⁷ Mesela Ahlat'ta zabitan ve ta'dad memurlarına mukavemet edilince halk ikna edilebilmişti. BOA. DH. ŞFR. 314-33 (10 Eylül 1319R./23 Eylül 1903). Hizran'da da benzer bir olay yaşanmıştı. BOA. DH. ŞFR. 314-35 (15 Eylül 1319R./28 Eylül 1903)

³⁶⁸ TNA. FO 195-2136 No.5 "Longworth'ten O'Connor'a, Trabzon, 17 Ocak 1903"

³⁶⁹ TNA. FO 195-2136 No.18 "Longworth'ten O'Connor'a, Trabzon, 1 Ekim 1903"

önce akrabaları da gelsin diye İstanbul'a başvuran Kafkasya muhacirleri,³⁷⁰ şimdi "vergi kaldırılmazsa Rusya'ya geri dönmek istediklerini bildiren telgraflar gönderiyorlardı. Keza Yenihan'da da Türkler³⁷¹ eylem yaptıkları için zaptiyelerce tutuklanmıştı. Koçhisar'da halk idare memurlarına ve askerlere saldırınca redif kıtası duruma el atmak zorunda kalmıştı.³⁷²

Sonuç olarak II. Abdülhamid devrinin telgraf üzerindeki bütün baskılayıcı politikalarına rağmen Anadolu'da yaşanan toplumsal ve siyasal sorunların telgrafla transferi engellenemiyordu. Hatta rejimin taşra politikasıyla birbirinden ayırdığı halk, kimi kesimlerde hayatta kalma kimi kesimlerde de daha adil bir yaşam arayışıyla rejime karşı birleşebiliyordu. Şüphesiz bu tip sivil itaatsizlik örnekleri yalnızca Hamidiye rejiminin değil; rejimle birlikte iletişimin kontrolüne dayanan bir telgraf politikasının da çöküşüne işaret ediyordu. 23 Temmuz Devrimi kapıya dayandığında II. Abdülhamid'in telgraf rejiminin son bulması da bir o kadar çarpıcı oldu. *Devrim* özelinde bu kadar imgesel bir değeri olan telgrafa yakın bir okuma yapıldığında, telgrafın yüzyılın başından itibaren iki yönlü bir etkisi vardı denilebilir. Telgraf, Rumeli'deki *İttihatçılar* için bir örgütlenme ve muhtıra aracıyken Yıldız için olaylardan sadece an be an haber alma ve en nihayetinde devrimi kabul etme aracı olmuştur.

Bu kabul ediş, 23 Temmuz Devrimi'nden bir gün önce, Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın *İttihatçıların* kendisine ilettiği bir pusulayı telgrafla Yıldız'a göndermesiyle başladı. O gün Hıfzı Paşa aracılığıyla çekilen bu telgrafla *İttihatçılar* Pazar gününe kadar Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesini aksi taktirde daha büyük eylemlerin başlayacaklarını bildirdiler.³⁷³ Ertesi gün Manastır ve civarındaki Osmanlı birliklerinden İstanbul'a çekilen ilk telgraflar ise sabah zamanıyla (güneş doğduktan sonra) 3:00 civarında gelmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin Rumeli müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa (d. 1855-ö. 1922) halkın askerle

³⁷⁰ Kafkasya'dan gelen bu muhacirler Mayıs 1888'de Sadaret'e başvurmuş; Kürt Said Paşa'da Hariciye üzerinden o zamanların St. Petersburg Sefiri Şakir Paşa'ya (d. 1838-ö. 1899) çektiği bir telgrafla Rus makamlarıyla görüşüp gereken muamele neyse yapılmasını istemişti. BOA. HR. İD. 12-5 (30 Mayıs 1888)

³⁷¹ Raporda Türkler denildiği için bu ifade aynen kullanılmıştır.

³⁷² TNA. FO 195-2136 No.9 "Jewitt'ten O'Connor'a, Sivas, 7 Ekim 1903"

³⁷³ BOA. Y. EE. 71-63 (10 Temmuz 1324R./23 Temmuz 1908)

birlikte ellerinde bayraklarla sokaklarda yürüyüşe başladığını ve yirmi bir pare top atıldığını bildiriyordu.³⁷⁴ Aynı dakikalarda Manastır'daki diğer askeri makamlar da birbiri ardına telgraf çekerek harekâtı detaylandırıyorlardı. “İki bin civarında halk ve askerden oluşan milli bir kuvvet ellerinde harp bayrakları ve alay sancaklarıyla” Manastır'a yürüyüp ümeranın ikametgahını abluka altına almışlardı.³⁷⁵

Bu telgraflardan sonra *İttihatçıların* eylemlerine çevre mıntikalardaki yerel makamlar ve halktan gelen destek telgrafları da durmaksızın Yıldız'a akmaya devam etti.³⁷⁶ O akşam sultan, dakika dakika takip ettiği bu fiili durumdan sonra devrimi kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bu kabul ediş II. Abdülhamid'in çaresizce tahtından indirilmeyi bekleyeceği anlamına gelmiyordu. Son bir kez daha rejiminin gücünü kullanarak devrimin bütün toplumsal karakterini ve 1880'lerden beri süregelen halk hareketini boşa çıkarmaya çalıştı. Bu kez vilayetlerden gelen telgrafları kendine bağlılık yemini almak için kullanacaktı. Yani iletişimin içeriğini, kendi içinde bulunduğu durumu görünenden farklı aksettirmek için son bir kez daha yönlendirecekti:

Bütün vilayetlere Meclis-i Mebusan'ın açıldığını bildiren bir irade gönderildi. Burada memleket için “geçici bir süre tatil edilen” Kanun-ı Esasi'nin şimdi sultan tarafından *ıade* edildiği yazıyordu. Sultan devrimi kenara itiyor, “Meclis-i Mebusan'ı kendisi açarak” geleceği sahipleniyordu. Bu irade bir davet formundaydı. Dolayısıyla vilayetlerden buna bir cevap gelmesi şarttı. Cevaplar da usul gereği dua ve iradenin tekrarıyla başlar; en sonunda makamının iştiraki ve temennileriyle biterdi. İlk cevap Edirne'den geldi. Edirne Valisi Ziver Paşa (d. 1844- ö. 1917), 25 Temmuz'da vilayetin farklı kesimlerinden gelen üç teşekkür

³⁷⁴ “Deminden takdim kılınan dört numarolu telgrafa ilavedir: Manastır'da askerle ahali bayraklarla dolaşub ilan-ı maksad itdikden sonra yirmi bir pare top dahi endaht idildiği telgrafhane vasıtasıyla anlaşılmiş ve vilayetden bir güne cevab ve malumat alınamamakda bulunmuş olduğu maruzdur. Ferman” Bkz. BOA. Y. EE. 71-68 (10 Temmuz 1324R./23 Temmuz 1908) Niyazi Bey de anılarında top atışları başladığında saat üç civarıydı demektedir. (Ahmed Niyazi, 1326R./1910, s. 229-230).

³⁷⁵ BOA. Y. EE. 71-55 (10 Temmuz 1324R./23 Temmuz 1908)

³⁷⁶ BOA. Y. EE. 71-54 Müşir konağından; 55 yine Manastır'dan rûz 5:30'da; 70 Drama'dan rûz 9'da; 71 Nevrekop ahali, jandarma, kolağası ve belediye meclis azasından on altı kişinin imzasıyla rûz 2:30'da; BOA. TFR. I. SL. 192-19180 (10 Temmuz 1324R./23 Temmuz 1908) rûz 10'da Zihne'den; BOA. TFR. I. MN. 174-17357/1 (10 Temmuz 1324R./23 Temmuz 1908) rûz 12'de Kayalar'dan; /2 rûz 12'de Grebene'den

tezkiresini birbirine iliştirerek İstanbul'a gönderdi.³⁷⁷ İlkinde, Meclis-i Mebusan'ın içtimalı davet olunmasına "lütfen" ve "merhameten" müsaade buyrulduğu için sultana mahalli meclis üyeleri ve ahalinin şükranlarını bildiren elli altı imzalı bir arıza vardı.³⁷⁸ İkincisinde Ermeni milleti temsilcilerinin "tebaa-perver" sultana "sadakhatlerini" ve şükranlarını bildirdikleri otuz bir ruhbanın imzasını içeren bir metin³⁷⁹ ve sonuncusunda da Edirne Rum Cemaati'nin bir gün önceden hazır ettiği şükranları yer alıyordu.³⁸⁰

Edirne yakındı. Anadolu'dan ise telgraflar gönderiliyordu. Ankara'dan saat 6:42'de (öğlene doğru) çekilen telgraf oldukça ihtiyatlıydı. Sultanın emrinin vilayette bağlı sancak, kaza ve nahiyelere bildirilip Ankara vilayet gazetesinde ilan edileceğine dair kısa bir cevap verilmişti.³⁸¹ Yarım saat sonra bir telgraf da Trabzon'dan geldi. Bu telgrafta da Ankara'dakine benzer bir ihtiyat vardı. Ancak çok daha uzundu. Kanun-ı Esasi'de beyan olunan Meclis-i Mebusan'ın sultanın emriyle toplanacağı için II. Abdülhamid'e teşekkürler sunuluyor ve vilayete bağlı bütün sancak, kaza ve nahije ile devlet dairelerine aynen bildirilerek Trabzon'da da vilayet gazetesinde ilan edileceği yazılıyordu.³⁸² Bu şekilde o gün gece yarısına kadar Çatalca, Rodos, Sinop, Havza, Şam, Bağdat ve Beyrut'tan aynı içerikte telgraflar gelmeye devam etti. Yoğunluk o kadar fazlaydı ki bazısında hatlar meşgul olduğu için sinyaller ya karışıyor ya da saatlerce rötartlı geliyordu.³⁸³ Ancak bütün telgraflar sultanın emrinin ve davetinin alındığıyla başlıyor, sonsuz teşekkürlerle son buluyordu.³⁸⁴

Her ne kadar II. Abdülhamid'in telgrafa son müdahalesi onu bir sene daha iktidarda tutmaya yetmişse de sultanın telgraf rejimi artık çökmüştü. Yüzyılın

³⁷⁷ BOA. Y. A. HUS. 523-178/5 (12 Temmuz 1324R./25 Temmuz 1908)

³⁷⁸ BOA. Y. A. HUS. 523-178/2 (12 Temmuz 1324R./25 Temmuz 1908)

³⁷⁹ BOA. Y. A. HUS. 523-178/4 (12 Temmuz 1324R./25 Temmuz 1908)

³⁸⁰ BOA. Y. A. HUS. 523-178/6 (12 Temmuz 1324R./25 Temmuz 1908)

³⁸¹ "Cevabdır. 12 Temmuz sene 324. Evveliki emr-i işar-ı sami-i hilafet-penâhileri üzerine elviye-i mülhaka ile Ankara Sancağı kazalarına ve merkez kazasına merbut nevahî müdirlerine ve merkez daire-i belediyesine ve meclis-i idare-i vilayete tebliğ ve ezbar-ı keyfiyyet idilmiş olduğu ve bu haftaki vilayet gazetesıyla de ayruca ilan kılınacağı maruzdur, ferman. Fî 12 Temmuz sene 324, Ankara Valisi Reşid." BOA. Y. A. HUS. 523-178/10 (12 Temmuz 1324R./25 Temmuz 1908)

³⁸² BOA. Y. A. HUS. 523-178/24 (12 Temmuz 1324R./25 Temmuz 1908)

³⁸³ Mesela Trabzon'dan gelen telgraf beş saat geç gelmişti. BOA. Y. A. HUS. 523-178/24 (12 Temmuz 1324R./25 Temmuz 1908)

³⁸⁴ BOA. Y. A. HUS. 523-178/16; 18; 20; 22; 26; 28 (12 Temmuz 1324R./25 Temmuz 1908)

başından itibaren bozulan ekonominin bilançosu Anadolu'da halkın sırtına binmiş; toplumsal huzursuzluktan en büyük zararı yine halkın kendisi görmüştü. Dolayısıyla sultanın böyle bir muhaberat yöntemiyle Anadolu'ya merkezden atanan vali ve mutasarrıflardan bağlılık yemini alması asla halkın gerçek tepkisini yansıtmıyordu. Anadolu'da toplumun tüm bu süreçteki gerçek tepkisi de aslında hemen gelmedi. İnsanlar onca yıldan sonra ihtiyatlılardı. Halk, devrime tepkisini yavaş yavaş ama Anadolu'da kutlamalar tertip edildiğinde göstermeye başladı. Bursa'da büyük bir kutlama yapılmış, *İttihatçılar* meydana çıktığında halk tarafından coşkuyla karşılanmışlardı (Kaplanoğlu, 2006, s. 145). Samsun'dan 2 Ekim 1908'de gönderilen bir telgrafa göre "Kanun-ı Esasi'nin bilcümle Osmanlılara bahşeylediği salahiyet ve serbesti" dolayısıyla tütün işçileri *rejîye* karşı ayaklanmışlar ve zam istemişlerdi.³⁸⁵ Sakız'da halktan Süleyman Necmi adında bir Osmanlı, ahali adına Dahiliyeye çektiği kolektif bir telgrafta İstanbul'da olduğu gibi taşrada da kutlamalar yapılmasını talep etmişti.³⁸⁶ Seçimlerden sonra İzmir'de yaklaşık iki yüz kişi, mebuslar İstanbul'a yalnız gitmesin diye bu seferlik *mürur tezkiresi* talep edilmemesi için valiliğe baskı yapmış; vilayet de İstanbul'a bir telgraf çekerek halkın isteğini Dahiliyeye iletmişti. Elbette Dahiliye bir istisna tanıyamadı ancak halk telgrafı yeni düzene destek olmak ve bu yeni düzende kendi taleplerini ifade etmek için kullanıyordu.³⁸⁷

Bütün bu gelişmeler, 1908 ile eski rejimin telgraf politikasının çöktüğünün de bir kanıtıydı. Bundan sonra telgrafta yeni bir politika dönemi başladı. *Tanin*'de 1 Ekim 1908'de yayınlanmaya başlayan dört tefrikalık bir makalede, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı sermayeli posta ve telgrafhanelere karşı bir kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı.³⁸⁸ Devlet telgrafın mahiyetini bütünüyle değiştirmeye çalışıyordu. Telgrafla yürütülen sansür yine telgrafla yasaklanmış; İstanbul'da basın yeniden hareketlenmişti. Gazeteci Ahmet Emin (Yalman, d. 1888-ö. 1972), Cağaloğlu'ndaki matbaaya "süklüm püklüm" gelen sansür memurlarına "Gazete okumuyor musunuz? 1293 Anayasası yürürlüğe girmiştir.

³⁸⁵ BOA. DH. MKT 2636-81/1 (19 Eylül 1324R./2 Ekim 1908)

³⁸⁶ BOA. DH. MKT. 2680-98 (28 Teşrin-i Sani 1324R./10 Aralık 1908)

³⁸⁷ BOA. DH. MKT. 2679-30 (26 Teşrin-i 1324R./8 Aralık 1908)

³⁸⁸ Salih Zeki Bey ve Osmanlı topraklarındaki yabancı posta acenteleri için bkz. Demir, 2005, s. 169-185.

Gazeteler hürdür, sansür yasaktır, gazeteleri sansür etmeğe kalkışmak ağır bir suçtur!" diyerek herhalde birkaç gün önce hiçbir gazetecinin söylemeyi aklından bile geçirmeyeceği bir tepki ortaya koymuştu (Yalman, 1997, s. 70). Kanun-ı Esasi yürürlüğe girdikten hemen sonra casusluk kaldırılmış; akabinde Serhafiye Fehim Paşa (d. 1873-ö. 1908) linç edilmişti (Akıncı, 2022, s. 236). Hükümet bu sefer de "devr-i sabık" casuslarının isimlerini Divan-ı Harb'de yargılansın diye telgrafla fişlemeye başlamıştı.³⁸⁹

Halk ise *1908 Devrimi*'nin merkezi Rumeli'deki gibi hızlı olmasa da artık devrime tepki vermeye ve uyum sağlamaya başlamıştı. Telgraf artık insanlar tarafından yine halk kitlelerini yönlendirmek için kullanılıyordu. Bunun en somut yansıması bir sene sonra Girit'in Yunanistan Krallığı tarafından bir oldubitti ile ilhak edilmesinden sonra yaşandı. İmparatorluk genelinde onlarca kitlesel eylem ve protestolar yapılıyor, insanlar *Tanin* ve *İkdam* gibi gazetelere endişelerini içeren telgraflar gönderiyordu. Telgraf artık halkın gazetelerle doğrudan temas kurabilmesinde bir araç olmuştu. (Peçe, 2024, s. 37, 45).

Hepsi uzun süren Hamidiye rejiminden sonra imparatorluk genelinde çok kısa bir zamanda gözlemlenebilen değişimlerdi. Dolayısıyla *İttihat ve Terakki* iktidarıyla yeni bir telgraf yönetişiminin başladığı açıktır. Anadolu bundan Hamidiye döneminin aksine daha görünür olacak bir şekilde etkilenecekti. Gazeteciler yurt gezilerine çıkacak, Anadolu'dan gönderilen telgraflar için köşeler ayrılacaktı. Cemiyet, iktidar üzerinde tam kontrol sağladıktan sonra Meclis, Osmanlı sınırlarında basılan neşriyatın posta veya telgrafla gönderilmesini teşvik edecek indirimler dahi yapacaktı.³⁹⁰

Bu yeni telgraf politikasında halkın görünürlüğü elbette daha mümkündü. Ancak telgraf politikasının değişmiş olmasının ve halkın sosyal olarak daha görünür bir hale gelmesinin, "devr-i sabık" zamanında onları birleştirebilen sorunların ortadan kalktığı anlamına gelmediğini de belirtmek gerekir. Değişen düzende Anadolu insanının hayata bakışına dair en gerçekçi anekdotları elbette o yıllarda

³⁸⁹ BOA. DH. MUİ. 8-2/5 (18 Mart 1309R./31 Mart 1909)

³⁹⁰ Mesela 9 Mayıs 1910 tarihli bir Meclis kararıyla Osmanlı sınırlarında basılan gazete ve risalelerin nasıl gönderileceğine bir standart getirildi. Her bir paket beşer kilo olmak üzere 50 gramı için 2 para alınmasına karar verildi. BOA. İ. DUİT. 94-41 (26 Nisan 1326R./9 Mayıs 1910)

Anadolu'yu karış karış gezen gazeteci Ahmed Şerif (d. 1823-ö. 1925) verecektir. *Tanin* yazarı, Isparta'da bir köyden şu şekilde bildirir:

Bu ihtiyar dedi ki; "Hürriyet şimdiye kadar bizim işittiğimiz bir laf değildi. Fakat bize söylenen sözlerden, bazı işlerden anlıyoruz ki, bu iyi bir şeydir. Bize bu sözler pek tatlı geldi, artık her şeyin düzeleceğini, vergilerin doğruluk ve kolaylıkla toplanacağını, köydeki kanlı, katil, hırsızların terbiye edileceğini, askere giden çocuklarımızın senelerce aç, çıplak bekletilmeyerek vaktinde tezkerelerinin verileceğini, memurların istedikleri gibi iş göremeyeceklerini, her şeyin değişeceğini zannetmiştik. Fakat hala bir şey olmadı. Evvelce bazı işler daha düzgün gitmekte iken bugün bütün bütün karıştı. Devlet dairesine gitsen âmir, memur belli değil... Hükümet hâlâ bizim dertlerimize bakmıyor. —Karşıda toprak ve yıkık bir evi göstererek— şu evin kıymeti on sekiz bin kuruştur, bunun yılda yetmiş beş kuruş vergisi var. Halbuki böyle on ev bir araya gelse yine bu kadar etmez.

Yalvaç, 1 Eylül 1909 (Ahmet Şerif, 1999, s. 1)

Telgraf, Anadolu'da halkın sesini kablolarla kağıda döküyordu. 1908'den sonra ise bunu sağlayacak enstrümanlar ve teknoloji gelişti, yayıldı. Artık kablosuz ya da radyo telgraflarla mesajlar kesintisiz gönderilebiliyordu. İlk kez 1880'lerin başında Soğukçeşme'de kullanılan ve 1886'da II. Abdülhamid tarafından her yerde yasaklanan telefon, 1909'da önce devlet dairelerinde 1911'de ise tüm halka serbest bir teknoloji olacaktı (Önay, 1995, s. 123-127). İnsanlar hiç görmedikleri insanların sesini duyabileceklerdi. İletişim tarihi boyunca yüzyıllar sonra bir kez gelen bu denli büyük bir sıçrama gibi niceleri telgraftan sonraki elli yıl içerisinde bir kez daha görülecekti. Dolayısıyla Anadolu'da artık telgrafın değil radyo telgraf ve telefon iletişimin toplumsal tarihi de yerelden merkeze doğru incelenmesi gereken yeni bir saha olarak belirmektedir.

SONUÇ

Erbaa kazasına telgraf hattı temdîd idilmek üzere yirmi beş bin guruş sarfile telgrafhane inşa ve alat ve edevat-ı lâzime için de on dokuz bin guruş ita idilmiş olduğu halde hattın kûşadına henüz ibtidar olunmadığından bahsle icra-yı icabının istidası babında bazı ifadatı havî ahali vekilleri Alaaddin ve Hâlim imzalarıyla çekilen telgraf-nâmeler leffen irsal kılınmağla me'aline ve nezaret-i aliyyelerince olan malumata göre ifa-yı muktezası babında.

Dahiliye'den Telgraf ve Posta Nezareti-i Aliyyesine
Fî 15 Teşrin-i sanî sene 1310³⁹¹

1894 Kasım sonunda Dahiliye Nezareti'nden Telgraf ve Posta Nezareti'ne gönderilen bu tezkire, II. Abdülhamid döneminde dahi Anadolu'da halen devam eden telgraflaşmanın halk iştirakiyle gerçekleştirilen bir bayındırlık olduğunun kanıtıydı. Bu evrak, Anadolu'da en başından beri toplumun telgrafa dair bakış açısındaki sürekliliğe işaret ediyordu. Halbuki yaygın literatür bu gerçeği yok saymakta ya da ilgilenmemektedir. Osmanlı Devleti'nde telgraflaşma, genel anlamda bir teknoloji transferi ve “modernleşme” bağlamında değerlendirilmekle birlikte halk paydası büyük oranda görmezden gelinmektedir. Mustafa Kaçar, inşaat ve telgraf teşkilatıyla ilgilenir ve halk desteğinin bu süreçteki mahiyetine yoğunlaşmaz (Kaçar, 1986). Roderic Davison, telgrafla tamamen “modernleşme” kavramı içerisinde ve bir devlet enstrümanı olarak kullanılmasıyla ilgilenir (Davison, 1990). Keza Yakup Bektaş, “Batılı telgraf sisteminin Batılı olmayan bir çevreye gelişi” olarak betimlediği telgrafı hem sultanların iktidarını pekiştirme hem de genişletme açısından etkili bir propaganda aracı olarak tanımlar (Bektaş, 1995, s. 75).

Bütün bunlar halk iştirakine dayanan elli iki yıllık bir sürecin toplumsal yönünün ve bu sayede oluşan yönetim düzeninin gözden kaçmasına sebebiyet vermektedir. Bu açıdan bu tez çalışmasında Anadolu'da telgrafın tarihinde sürecin toplumsal ve yerel tarafı esas alınmıştır. İzlenen yöntem neticesinde dört temel sonuca varılmıştır. Bu sonuçlar Anadolu'nun bir zorunluluk sebebiyle telgrafa kavuşması; bu zorunluluğun halk nezdinde toplumsal iştiraki yaratması; toplumsal iştirakle gelişen bir sistemde halkın bu yeni iletişim yoluyla

³⁹¹ BOA. DH. MKT. 312-17 (15 Teşrin-i sani 1315R./27 Kasım 1894)

bütünleşmesi ve bu bütünleşmenin II. Abdülhamid döneminde Anadolu'da telgrafın merkezi otoritenin tesisini sağladığı argümanının tam tersi bir biçimde, uzun yıllardır var olan idari sorunları görünür kılan bir yönetim düzenine dönüşmesidir.

Anadolu'da telgraflaşma sürecinin başlangıcına bakıldığında, Britanyalı telgraf şirketlerinin Anadolu'yu sadece aşılacak bir coğrafya olarak görmeleri ve Babiali'nin mali ve teknik sorunlar sebebiyle telgraflaşmaya dar bir çerçevede yaklaşmasının halk nezdinde hiçbir farkı yoktur. Tezin birinci bölümünde resmi görüşmelerden sonraki telgraflaşma sürecinin yerelden incelenmesi gösteriyor ki; Anadolu halkı ilk hattın inşasına katılım göstermeyip sürece dahil olmasaydı her iki halde de yarımadanın çok büyük bir kısmı telgrafa kavuşamayacaktı. Yani insanlar inisiyatif alıp harekete geçerek telgraflaşmayı sürdürebilecek toplumsal bir iştirak geliştiremeselerdi Anadolu'da telgraf hatları bu kadar yaygınlaşamayacak veya çok geç gelişim gösterecekti.

Böylesi bir toplumsal iştirakin varlığı ve telgraflaşmanın buna dayandığı gerçeği ancak yerele yakın okumayla görülebilmektedir. Bu amaçla tezin ikinci bölümünde Anadolu'da toplumsal iştirakin yöntemi ortaya konulmuştur. Anadolu halkı telgraflaşma talebini yerel idareye iletmekte, yerel idare toplum ile devlet arasında aracı olmakta, devlet Avrupa'dan gerekli makine elemanlarını satın almakta ve halk da Anadolu'da hem para hem de iş gücü olarak sürece katkı vermektedir. Böylece halk, yerel idare ve devlet üçgeninde birbirini sürekli destekleyen bir mutabakat sağlanmıştır. Bu simbiyotik yapının üç temel dayanak noktası vardır. Halk telgrafı hem görünür olmakla bir tutmakta hem de bölgesel gelişimle özdeşleştirmektedir. Devlet, operasyonel gücünün olmadığı, askeri ve ekonomik gerekçelerle telgraflaşmaya mecbur olduğu bölgelerde sırtını halka dayamakta ve süreci teşvik etmektedir. Yerel idare ise halktan toplanacak kaynaklarla ilgilenmektedir.

Birbirini destekleyen bu üç dayanak noktasının dönütü ise Anadolu'da halkın görünürlük arzusuyla telgrafı araçsallaştırmasının, yerel idarelerin beklemediği bir etki olarak bu toplumsal mutabakatı yıkmasıdır. Tezin üçüncü bölümünde incelenen ve Anadolu'nun farklı yörelerinden İstanbul'a gönderilen tele-grafik

şikayet ve arzuhallerden anlaşıldığı üzere halk, telgraf sayesinde yerel idare birimlerini aşarak doğrudan İstanbul'a ulaşmış ve telgraf ilk olarak telgraflaşmayı sağlayan toplumsal mutabakatı ortadan kaldırmıştır. 1860'lardan II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarına kadar İstanbul'a gönderilen şikayetlerin yoğunluğu yerel idarecilerin karıştığı yolsuzluk, adam kayırma ve rüşvet gibi hukuki ve ekonomik meseleler üzerine olduğu anlaşılmıştır. Bu telgraflar sadece belli bir millet ve cemaatin değil; Anadolu'da toplumun bütün kesimleri tarafından gönderilen telgraflardır. Dolayısıyla halk bütüncül olarak bu sorunlar etrafında telgrafla bütünleşmiştir. Bu telgraflara yapılan yakın okumalar sayesinde, merkezden bakıldığında tespit edilemeyecek üç temel problemin varlığı ortaya konulmuştur: İlki, Tanzimat ve Islahat reformlarının Anadolu'da uygulanması konusunda büyük aksaklıklar yaşanmasıdır. İkincisi, Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi'nin Anadolu'nun yerel idare makamlarına getirdiği gücün merkezin taşra denetimini zayıflatmasıdır. Üçüncüsü de ikincisiyle yakından ilgili olarak, devletin merkezleşme politikalarının Anadolu'da geçerli olmadığına dair örneklerin fazlalığıdır.

Tezin üçüncü bölümünde, halkın telgrafı bu denli etkili kullanabilmesinin altında kolektivizmin olduğu ortaya konulmuştur. Her ne kadar tele-grafik kolektivizm, arzuhal geleneğinin bir devamı olsa da halkı telgrafta birliktelik ilkesine yönlendiren asıl etmen telgraf iletişiminin pahalılığıdır. Salnamelerden anlaşıldığına göre, 1868 yılı sonuna kadar Rumeli'de tarifeler Avrupa ile hemen hemen emsalken Anadolu telgraf tarifelerinin Posta ve Telgraf İdaresi tarafından çok pahalı tutulması, halkı toplu bir şekilde telgraf çekmeye mecbur bırakmış; bu da Anadolu'da incelenen bütün idari krizler karşısında kitlesel şikayet eylemini mümkün kılmıştır. Fiyatların Avrupa'daki en ucuz tarifeden en az 3 kat daha pahalı olduğu bu on iki yıllık süreç, Anadolu'da halkın bu teknolojiyle bütünleşebildiği, bu sayede tele-grafik tepkinin halk görünürlüğünü arttırdığı bir dönemdir.

Şikayetler sonucunda her iki aşamada da dava sonuçlarını telgraf üzerinden okumak mümkün değildir. Ancak yargı sürecinin akıbeti telgraf üzerinden okunabilir. Bunun iki sebepten kaynaklandığı ortaya çıkmıştır. İlki, İstanbul'un

davaların akıbetini Anadolu'ya havale etmesidir. Yani Anadolu'da halkın sorunları devletin merkezi tarafından zaten şikayetçi olduğu yerel idare ile çözülmeye çalışılmıştır. İkincisi de davaların sonuçlanmamasıdır. Her ikisi de merkezileşme ya da telgrafın merkezi politikaya hizmet ettiği argümanının Anadolu'da geçerli olmadığı kanıtıdır. Üstelik halkın altyapı maliyetini üstlenerek görünürlük kaygısıyla başvurduğu telgraftaki toplumsal sözleşmenin yıkıldığı anlamına gelmektedir.

Tezin dördüncü bölümünde tartışıldığı üzere, Anadolu'da halk, II. Abdülhamid dönemine böyle bir telgraf birikimiyle girmiştir. Halkın, telgrafı zaten uzun yıllardır etkin bir şekilde kullandığı ve belli bir telgraf kültürü yarattığı ortadadır. Telgrafın II. Abdülhamid tarafından rejim yararına ve mahiyet anlamında yön değiştirdiği argümanı, bu gerçeklikle bir kez daha değerlendirilmiştir. Ortaya çıkan sonuç, II. Abdülhamid'in telgraflaşmayı özellikle 93 Harbi'nden sonra askeri, siyasi ve ekonomik kaygılara göre yönlendirmesinin ve telgraf iletişimini belli bir alanda kısıtlamasının, halkın telgraf iletişimine yaklaşımı konusunda somut bir etkisi olmamıştır. Halk yine kendi ihtiyaçları doğrultusunda bu iletişimi kullanmaya devam etmiştir. Gerek üçüncü bölümde incelenen savaş sonrası muhacir iskanı sırasında ortaya çıkan problemlerin şikayet edildiği telgraflar gerekse de dördüncü bölümde Anadolu'daki asayiş sorunları ekseninde yerel makamların gönderdiği telgraflar, hepsi halkın mustarip olduğu sorunları dönemin konjonktürüne uyum sağlayarak görünür kılan telgraflardır.

II. Abdülhamid dönemi telgraf politikasının bir diğer tarafı da telgrafın rejim yararına kontrol altına alınmaya çalışılmasının halkın tüm bu telgraf birikiminin ve uyum sağlama gücünün rejim tarafından görmezden gelindiğidir. Anadolu'da telgraf memurlarının disiplinsizliği ve rejimin taşrada kurduğu sansür ve ihbar gibi kontrol mekanizmalarında tespit edilebilen aksaklıklar sadece rejimin sorunlarına işaret etmekle kalmaz; halkın dolaylı yoldan tepki verebilmesine de imkan tanır. Anadolu vilayetlerinde idari ya da askeri makamların rejim yararına karar alınabilmesi için merkeze gönderdikleri her bir telgraf, aynı zamanda devletin Anadolu'daki otorite zayıflığının birer itirafıdır. Çünkü yerel makamların kendi görev tanımlamaları içerisinde merkeze gönderdiği telgraflarda bahsi geçen

bütün konular, aslında halkın mustarip ve şikayetçi olduğu sorunlardır. Dolayısıyla merkeze doğrudan ulaşım yolları kısıtlanan bir halkın şikayetleri dolaylı yoldan iletilmiş olur. Bu da devletin merkeziyetçiliği güçlendirsın diye yönlendirdiği telgrafın ironik bir şekilde adem-i merkeziyetçi bir denetim mekanizması doğurarak en nihayetinde 1908'de rejimin sonunu hazırladığı anlamına gelmektedir. Ancak Hamidiye rejiminde taşra kurumlarındaki aksaklık telgraf üzerinden okunabilirken bunun temel sebebini yine telgrafla okuyabilmek şu an için mümkün değildir. Telgraf üzerinden, Anadolu'da pek çok adli ve idari yargı süreçlerinin bir türlü sonuçlanamaması, yerel idare makamlarının başına buyrukluğu, askeri disiplin ve asayiş sorunları ve en sonunda II. Abdülhamid dönemi telgraf politikasında kamu yararının gözetilmemesi gibi pek çok problem gözlemlenebilir. Ancak bütün bunların bilinçli bir devlet politikasıyla mı yoksa idari bir öngörüsüzlük sonucu ortaya çıkan beklenmeyen bir siyasi başarısızlığın sonucu olarak mı ortaya çıktığına dair herhangi bir yorum yapmak mümkün değildir. Buna dair şimdilik, Hamidiye rejiminin Anadolu'daki sorunlar karşısında çözüm üretmediği ve merkezi otoriteyi kuramadığı yorumu yapılabilir.

Sonuç itibariyle bu tez çalışmasında Anadolu'da telgraf teknolojilerinin başlangıcı olan 1856'dan 1908 yılına kadar geçen elli iki yıllık süreçte, telgrafın toplumsal tarihi incelenmiş; telgrafı salt devlet merkezli bir bakış açısıyla değerlendirmenin bütün bu iştirak, bütünleşme ve yönetim süreçlerinin gözden kaçırılmasına sebebiyet verdiği ortaya konulmuştur. Anadolu'da telgrafın tarihi ve sosyal etkileri, halktan ve halkın bu iletişim yordamını pratiğinden bağımsız bir şekilde incelenemez.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA, Türkiye Cumhuriyeti)

Sadaret

Divan Kalemi: BOA. A. DVN. MKL. 1-2

Mühimme Kalemi: BOA. A. MKT. MHM. 143-37; 168-26; 214-22; 247-5; 249-52; 273-71; 273-71; 285-55; 288-67; 289-91/1; 289-91/7; 292-57; 294-26; 295-21; 299-71; 300-67/1; 301-86/3; 301-86/5; 306-6/1; 309-60; 309-62; 348-44; 381-80; 391-58; 412-54/1 ve 3; 416-25; 416-73/1; 439-58; 462-96/4; 500-30/2; 500-30/3;

Nezaret ve Devair Evrakı: BOA. A. MKT. NZD. 258-7; 262-11; 358-66

Umum Vilayet Evrakı: BOA. A. MKT. UM. 559-24; 810-91; 811-95

Bab-ı Ali Evrak Odası

BOA. BEO. 47-3503; 56-4176; 93-6956; 100-7446; 109-8113; 953-71448; 971-72770; 976-73150

Dahiliye

Mektubi Kalemi: BOA. DH. MKT. 45-8; 312-17; 1335/58; 354/88; 863-10/2; 1362-10; 1366-85; 1395/102; 1401-12; 1415/97/2; 1433-116; 1460-85; 1467-110/1; 1492-82; 1510-63; 1541-9; 1541-10; 1557-42; 1598-3; 1631-10; 1636-53; 1676-35; 1681-109; 1684-36; 1695-94; 1722-14; 1776-19; 1779-116; 1795-5; 1869-107; 1911-45; 2018-122/1; 2428-72; 2491-137; 2455-63; 2636-81/1; 2679-30; 2680-48

Şifre Kalemi: BOA. DH. ŞFR. 227-67; 227-92; 253-54; 314-33; 314-35

Islahat: BOA. DH. TMIK. S. 7-11

Hariciye Nezareti

İstişare Odası: BOA. HR. HMŞ. İŞO. 173-30

İrade: BOA. HR. İD. 12-5

Mektubi Kalemi: BOA. HR. MKT. 200-15; 230-64; 270-9/1; 270-9/3; 270-9/5; 443-88; 822-98/1; 822-98/3; 831-78; 833-50/3

Londra Sefareti: BOA. HR. SFR. 3 12-67; 34-24; 36-1; 36-10; 36-18; 36-2; 36-22; 36-6; 36-8; 39-10; 27-6; 19-9

Tahrirat: BOA. HR. TH. 245-52; 254-52

Tercüme Odası: BOA. HR. TO. 227-7; 467-56; 52-164

Haritalar

BOA. HRT. h. 164; 364

İrade

Dahiliye: BOA. İ. DH. 443-29259/1; 443-29259/3; 443-29259/3; 443-29259/5; 458-30422/1; 458-30422/3; 528-36489/1

Hariciye: BOA. İ. HR. 120-5911; 125-6285/1; 156-8297; 164-878; 164-8780/3; 173-9423; 201-11475/1; 201-11475/2; 212-12289; 225-13136

Hususi: BOA. İ. HUS. 9-58

Meclis-i Mahsus: BOA. İ. MMS. 4-153

Mısır: BOA. İ. MTZ (5). 17-625

Meclis-i Vâlâ: BOA. İ. MVL. 557-25035/2, 4, 6 ve 8; 557-25035/4; 560-25195/1, 3 ve 5

Telgraf ve Posta: BOA. İ. PT. 1-28/3 (12 Eylül 1308R./24 Eylül 1892)

Maarif Nezareti

Mektubi Kalemi: BOA. MF. MKT. 424-23; 427-31/1; 427-31/2; 511-37

Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA. MVL. 84-71; 1016-122; 1046-2/2, 5 ve 6; 1046-96; 410-87; 649-67; 649-67; 681-51/2, 5, 6 ve 8; 689-37/1; 2 ve 5; 718-45/1, 3 ve 5; 718-47; 723-66/3 ve 5; 738-106; 767-4/1, 2 ve 4; 767-96; 768-67/1 ve 2; 774-31/1; 774-65/3; 860/29; 1012-34; 1046-110/1

Şura-yı Devlet

BOA. ŞD. 1122/25; 1378-23/9; 1548-2; 1782-22/3 ve 5; 1782-22/5; 2470-12; 2497-23; 2550-38/1,5, 7, 10 ve 12; 2964-39

Teşrifat-ı Rumeli Evrakı

Manastır Evrakı: BOA. TFR. I. MN. 174-17357/1

Selanik Evrakı: TFR. I. SL. 192-19180

Yıldız

Esas Evrak: BOA. Y. EE. 44-124; 71-54; 71-55; 71-55; 71-58; 71-68; 71-69; 71-70

Esas Evrak Hususi Maruzat: BOA. Y. A. HUS. 523-178/2; 4; 5; 6; 10; 16; 18; 20; 22; 26; 28

Askeri Maruzat: BOA. Y. PRK. ASK. 102-56; 37-57

Mütenevvi Maruzat: BOA. Y. MTV. 182-59

Kamil Paşa Evrakı: BOA. Y. EE. KP. 4-302

The National Archives (TNA, Birleşik Krallık)

Foreign Office

General Correspondence: FO 195/460 No. 10; 195/1993 No.4; 195/2136 No.5; No. 9; No. 18

Confidential (Turkey): FO 424/579 No.1; 7; 79; 80; 82; 83; 86; 87; 88; 169; 171; 173

Norfolk Record Office (NRO, Birleşik Krallık)

Papers of Henry Lytton Bulwer: NRO, BUL 188/34b

International Telecommunication Union (ITU-İsviçre-online)

ITU. *Documents Diplomatiques de la Conférence Télégraphiques Internationale de Paris*, 1865

<https://search.itu.int/history/HistoryDigitalCollectionDocLibrary/4.1.51.fr.200.pdf>

ITU. *Convention télégraphique* (facsimile). 17 Mai 1865

<https://search.itu.int/history/HistoryDigitalCollectionDocLibrary/4.1.43.fr.201.pdf>

SÜRELİ YAYINLAR

Ceride-i Havadis, 20 Cemaziyelahir 1274H./5 Şubat 1858, n. 873

Ceride-i Havadis, 22 Rebiyülahir 1277H./7 Kasım 1860, n. 1012

İbret, n. 84, 20 Kanun-ı Evvel 1288R/1 Ocak 1 Ocak 1873

Ruzname-i Ceride-i Havadis, n. 108, 13 Şubat 1280R./25 Şubat 1865

Ruzname-i Ceride-i Havadis, n. 457, 9 Rebiyülevvel 1279H./4 Eylül 1862

Ruzname-i Ceride-i Havadis, n. 460, 10 Rebiyülevvel 1279H./5 Eylül 1862

Ruzname-i Ceride-i Havadis, n. 511, 27 Cemaziyelevvel 1279H./20 Kasım 1862

Ruzname-i Ceride-i Havadis, n. 78, 31 Kanunuevvel 1280R./12 Ocak 1865

Takvim-i Vekayi, 1 Muharrem 1277H./20 Temmuz 1860

Tasvir-i Efkâr, n. 9, 16 Temmuz 1278R./28 Temmuz 1278

Tercüman-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünûn, Nüsha-i Fevkalade,
1313H./1895

The Engineer, 9 Nisan 1858

The Daily News, 2 Eylül 1896

The Speaker, 12 Eylül 1896

The Times, 21 Ocak 1856

The Times, 26 Eylül 1896

The Times, 28 Aralık 1858

YAYIMLANMIŞ MEVZUAT, ZABITLAR VE SALNAMELER

Düstûr, Tertib I, Cild I, 1289H./1873

Düstûr, Tertib I, Cild II, 1289H./1873

Düstûr, Tertib I, Cild III, 1299H./1883

Düstûr, Tertib I, Cild IV, 1289H./1883

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1279H./1862

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1280H./1863

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1281H./1864

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1282H./1865

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1283H./1866

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1284H./1867

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1286H/1869

Salname-i Vilayet-i Sivas, 1308/1891

Salname-i Vilayet-i Trabzon, 1286H./1869

Salname-i Vilayet-i Trabzon, 1289H./1872

Us, H. T. (Dü.). (1939). *Meclis-i Meb'usan 1293=1877 Zabıt Ceridesi*. İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane.

BAŞVURU ESERLERİ

Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmanî*. (N. Akbayan, Dü., & S. A. Kahraman, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1972). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Şemseddin Sami. (1317R). *Kamus-ı Türkî*. İstanbul: İkdam Matbaası.

Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Unat, F. R. (1988). *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu*. Ankara: TTK.

ANILAR, REHBERLER VE ÇAĞDAŞ KAYNAKLAR

A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia. (1856). London: John Murray.

A Handbook for Travellers in Constantinople and Turkey in Asia. (1875). London: John Murray.

A Handbook for Travellers in Constantinople and Turkey in Asia. (1878). London: John Murray.

Abdurrahman Şeref. (1339/1921). *Tarih Müsahabeleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Ahmed Cevdet. (1953). *Tezâkir-i Cevdet* (Cilt 1). (C. Baysun, Dü.) Ankara: TTK.

Ahmed Lütfi Efendi. (1988). *Tarih-i Lütfi* (Cilt 10). (M. Aktepe, Çev.) Ankara: TTK.

- Ahmed Lütfî Efendi. (1328H/1910). *Tarih-i Lütfî*. İstanbul: Sabah Matbaası.
- Ahmed Lütfî Efendi. (1984). *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi* (Cilt 9). (M. M. Aktepe, Dü.) İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Ahmed Niyazi. (1326R./1910). *Hatırat-ı Niyazi yahûd Tarihçe-i İnkılap-ı Kebir-i Osmanîden Bir Sahife*. İstanbul: Sabah Matbaası.
- Ahmet Şerif. (1999). *Anadolu'da Tanîn*. Ankara: TTK.
- Andrew, W. P. (1857). *Memoirs on the Euphrates Valley Route to India*. London: WM. H. Allen & Co.
- Biddulph, M. A. (1860). *Report, Explanatory of a Map of the Telegraph Lines of the Ottoman Empire*. London: War Department.
- Biren, M. T. (2006). *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*. İstanbul : Pınar Yayınları.
- Burnaby, F. (1877). *On Horseback Through Asia Minor* (Cilt 1). London: Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington.
- Chesney, F. R. (1868). *Narrative of the Euphrates Expedition*. London: Longmans, Green, and Co.
- Çalıkoğlu, M. A. (2021). *Gücümüzü Hürriyet Aşkından Aldık, Devr-i Hamid'den Meşrutiyet'e*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eliot, C. (1908). *Turkey in Europe*. London: Edward Arnold.
- Farâhâni, M. M. (1990). *A Shi'ite Pilgrimage to Mecca, 1885-1886 (The Safarnâme of Mirzâ Mohammad Hosayn Farâhâni)*. (H. Farmayan, & E. Daniel, Çev.) Austin: the University of Texas Press.
- Gerspach, É. (1861). *Histoire Administrative de la Télégraphie Aérienne en France*. Paris: Librairie Scientifique, Industrielle et Agricole.
- Hamlin, C. (1878). *Among the Turks*. New York: Robert Carter and Brothers.
- Hornby, M. E. (1858). *In and Around Stamboul*. Philadelphia: James Challen & Son, Lindsay & Blakiston.
- Lyubenov, Y. (2020). *Rumeli'den Yemen'e Bir Osmanlı Bulgar Hekiminin Hatıraları*. (H. Mevsim, Çev.) İstanbul: Yeditepe.
- Mehmed Memdûh Paşa. (2019). *Esvât-ı Sudûr*. (S. Güner Özden, Çev.) İstanbul: Okur Tarih.
- Tahsin Paşa. (1931). *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.

Yalman, A. (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz* (Cilt 1). İstanbul: Rey Yayınları.

TETKİK ESERLER

Abadan, Y. (2020). Tanzimat Fermanı'nın Tahlili. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu (Dü) içinde, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 57-89). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Abu-Maneh, B. (1990, Ağustos). The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud. *International Journal of Middle East Studies*, 257-274.

Abu-Maneh, B. (1994). The Roots of the Ascendancy of Âli and Fu'ad Paşas at the Porte (1855-1871). *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989)* (s. 135-145). Ankara: TTK.

Ahmad, F. (1968). The Young Turk Revolution. *Journal of Contemporary History*, 3(3), 19-36.

Ahmad, F. (2014). *The Young Turks and the Ottoman Nationalities*. Michigan: University of Utah Press.

Akbayar, N., Çavaş, R., Demirel, Y., Öztuncay, B., & Tunçay, M. (Dü). (2017). *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akgündüz, A. (1997). *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*. Ankara: Sayıştay Yayın İşleri Müdürlüğü.

Akın, F. (2024). Tanzimat Dönemi Taşra Maliyesinde Merkezileşme ve Kurumsallaşma Çabaları: Sandık Eminliği (1839-1870). *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 922-958.

Akıncan, A. (1946). *Türkiye'de Posta ve Telgrafçılık*. İstanbul: Ülkü Basımevi.

Akıncı, A. (2022). 'We Do Not Want Spies Anymore': The Abolition of Spying after the Young Turk Revolution. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 9(1), 231-235.

Akpınar, M. (2013). Bir Tanzimat Bürokratının Portresi: Krikor Ağaton Efendi (1823-1868). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII(2), 239-264.

Akyıldız, A. (2018). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Al, H. (2007). *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi (1820-1875)*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

- Ata, B. (2011). Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Telgrafçılar Nasıl Yetiştirilirdi? C. Öztürk, & İ. Fındıkçı (Dü) içinde, *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları* (s. 283-304). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Aymes, M. (2021). The Fabric of Nizam: Uncertainty and the Activation of Economic Norms in the Nine-teenth Cenrury Provincial Context. K. F. Ebru Boyar (Dü.) içinde, *Making a Living in Ottoman Anatolia* (s. 206-229). Leiden: Brill.
- Bagdikian, B.-h. (1971). *The Information Machines; Their Impact on Men and the Media*. New York: Harper and Row.
- Bağış, A. İ. (1998). *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Başaran, F. (2000). *İletişim ve Emperyalizm*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Başkaya, M. (2017, Ocak). Trabzon'da 1895 Ermeni Olayları ve İngiliz Basınına Yansıması. *Akademik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(39), 176-188.
- Beauchamp, K. G. (2008). *History of Telegraphy*. The Institution of Engineering and Technology.
- Bektaş, Y. (2000, Ekim). The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880. *Technology and Culture*, 41(4), s. 669-696.
- Ben-Bassat, Y. (2014). *Petitioning the Sultan, protests and justice in late Ottoman Palastine*. I.B. Tauris.
- Berkes, N. (1964). *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press.
- Birol, N. (2009). *Halil Rifat Paşa Dönemi ve İcraatları, 1827-1901*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Boff, R. d. (1984). The Telegraph in Nineteenth-Century America: Technology and Monopoly. *Comparative Studies in Society and History*, 26(4), 571-586.
- Boyar, E. (2006). The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 69(3), 417-432.
- Bozkurt, G. (1989). Tanzimat and Law. *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (s. 279-286). Ankara: TTK

- Clay, C. (2000). *Gold for The Sultan*. London: I.B. Tauris.
- Clogg, R. (2014). The Greek Millet in the Ottoman Empire. B. Braude (Dü.) içinde, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (s. 109-133). London: Lynne Rienner.
- Çadırcı, M. (2013). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: TTK
- Çadırcı, M. (2020). Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856). H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu (Dü) içinde, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 197-209). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çakılcı, D. (2019). *Rumeli Telgraf Hatları*. Ankara: TTK
- Çetin, E. (2015, Temmuz). Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Zorunlu Çalışma Uygulamalarına Dair Bir Örnek: Karayolu Yapımında Çalışma Yükümlülüğü (1861-1908). *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, 653-665.
- Çetin, E. (2017). *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı*. Ankara: TTK
- Davison, R. (1968). *Turkey*. New Jersey: A Spectrum Book.
- Davison, R. (1973). Reform and Conspiracy, 1856-1861: Âli, Fuad, and Kıbrıslı Mehmed. R. H. Davison içinde, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (s. 81-114). New York: Gordian Press.
- Davison, R. (1990). The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire. R. Davison içinde, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923* (s. 133-166). Texas: The University of Texas Press.
- Davison, R. (2012). Kā'ime. *Encyclopedia of Islam, EI-2*.
- Davison, R. (2020). Osmanlı Türkiyesi'nde Batılı Eğitim. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu (Dü) içinde, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 665-683). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demir Görür, E. (2020). *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*. Ankara: TTK.
- Demir Görür, E. (2022, Nisan). Sultan II. Abdülhamid'in Siyasi Mahkûmlara Yönelik 1896 Tarihli Umumi Affı. *Bellekten*, 86(305), 285-318.
- Demir, T. (2005). Salih Zeki ve "Ecnebi Postahaneleri'nin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 169-185.

- Demir, T. (2005). *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*. Ankara: PTT Genel Müdürlüğü.
- Demirtaş, M. (2009). Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 215-238.
- Deringil, S. (2011). *Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*. London: I.B. Tauris.
- Deringil, S. (2012). *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Era*. New York: Cambridge University Press.
- Dığıroğlu, F. (2014). Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912). *Osmanlı Araştırmaları*, 63, 227-272.
- Eckmann, J. (1950, Mart). Anadolu'da Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar. *AÜDTCF Dergisi*, 8(1-2), 165-200.
- Ercan, Y. (2001). *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ergin, O. N. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi* (Cilt 1-2). İstanbul: Eser Kültür Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2010). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Eyice, S. (1980, Ekim). Anadolu'da "Karamanlıca" Kitabeler (Grek Harfleriyle Türkçe Kitabeler). *Bellekten*, 44(176), 683-696.
- Fari, S. (2015). *The Formative Years of the Telegraph Union*. London: Cambridge Scholars Publication.
- Fava-Verde, J.-F. (2018, September 20). Victorian Telegrams: The Early Development of the Telegraphic Despatch and Its Interplay with the Letter Post. *Notes and Records*, 72(3), 275-292.
- Findley, C. V. (1980). *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire the Sublime Porte, 1789-1922*. New Jersey: Princeton University Press.
- Findley, C. V. (2010). *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-1907*. London: Yale University Press.
- Findley, C. V. (2012). Mutaşarrıf. *Encyclopedia of Islam New Edition*, EI-2, 774-775.
- Georgeon, F. (2012). *Sultan Abdülhamid*. (A. Berktaş, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Geyikdağı, N. (2011). *Foreign Investment in The Ottoman Empire*. London: I.B. Tauris .

- Gözübüyük, Ş., & Kili, S. (1982). *Türk Anayasa Metinleri, 1839-1980*. Ankara: AÜSBF Yayınları.
- Güneş, M. M. (2024). Telgrafın Tellerinde Aranan Hak: Ladik'teki Batum Muhacirlerinden İstanbul'a telgraflar (1881-1889). *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41(1), 274-286.
- Hacısalihioğlu, M. (2007). Conscription in Europe between Integration and Desintegration, 1860-1918. *Journal of Modern European History*, 5(2), 264-286.
- Halaçoğlu, A. (2003). İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898). *Bellekten*, 67(250), 881-910.
- Hanilçe, M. (2017). Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar, Erbaa-Niksar-Tokat Telgraf Hattı Örneği. *International Journal of History Studies*, 9(4), 63-99.
- Hanioğlu, Ş. (2008). *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Hintz, W. (1989). İslâm'da Ölçü Sistemleri. *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*(5), 7-82.
- İnalcık, H. (2020). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri. H. İnalcık, & M. Seyitdanlıoğlu (Dü) içinde, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 169-197). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpek, N. (1991). Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 101-138.
- İrtem, S. K. (1999). *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*. (O. S. Kocaoğlu, Dü.) İstanbul: Temel Yayınları.
- İskender Kılıç, P. (2017). Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Devair Müfettişliği Sırasında Muhacirler ve Muhacir Çocuklarıyla ilgili Görüşleri ve Bu Konudaki Çalışmalar. *History Studies*, 111-120.
- İskit, S. (1943). *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. Ankara: Basın Yayın Umum Müdürlüğü.
- Kaçar, M. (1995). Osmanlı Telgraf İşletmesi. M. K. Ekmeleddin İhsanoğlu (Dü.) içinde, *Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* (s. 45-120). İstanbul: IRCICA.
- Kâhya, E. (1988). Türkiye'de İlk Demiryolları. *Bellekten*, 52, 209-2018.
- Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kaplanoğlu, R. (2006). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa (1876-1926)*. İstanbul: Avrasya Etnografya Yayınları.
- Kırlı, C. (2009). *Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Journalleri"*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kırlı, C. (2015). Tyranny Illustrated: From Petition to Rebellion in Ottoman. *New Perspectives on Turkey*, 53, s. 3-36.
- Kırmızı, A. (2007). *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdares, 1885-1908*. İstanbul: Klasik.
- Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kodoman, B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK.
- Koloğlu, O. (2015). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Kundakçı, S. (2024). Osmanlı Taşra Meclislerine Bir Örnek: Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18(36), 11-50.
- Kütükoğlu, M. S. (1979). İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı. *Tarih Dergisi*(32), 495-558.
- Kütükoğlu, M. S. (2018). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*. Ankara: TTK.
- Lafi, N. (2011). Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire. *Istanbul as Seen From a Distance: Centre and Provinces in the Ottoman Empire* (s. 73-82). içinde Swedish Research Institute.
- Lewis, B. (1998, Ağustos). Tanzimat ve Sosyal Eşitlik. *Bellekten*, 62(234), 577-588.
- Lewis, P. L. (2023). The Eastern Telegraph Company in the Ottoman Empire at the End of the Nineteenth Century: A History of Imperial and Foreign Technology. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 24(1), 1-32.
- Liffen, j. (2010). The Introduction of the Electric Telegraph in Britain, A Reappraisal of the Work of the Cooke and Wheatstone. *The International Journal for the History of Engineering & Technology*, 80(2), 268-299.
- Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1996). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- McCarthy, J. (2021). *The Ottoman Peoples and the End of the Empire*. London: Arnold.

- Nacar, C. (2019). *Labor and Power in the Late Ottoman Empire*. Palgrave Macmillan.
- Ortaylı, İ. (1994). Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değişirme Olayları. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (s. 481-490). Ankara: TTK
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2020). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: TTK.
- Önay, A. (1995). Türkiye'de Telefon Teşkilatı'nın Kuruluşu. E. İhsanoğlu, & M. Kaçar (Dü) içinde, *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* (s. 121-139). İstanbul: IRCICA.
- Öztürk, S. (2010). *Osmanlı'da İletişimin Diyalektiği*. Ankara: Phoenix.
- Pamuk, Ş. (2003). *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- Quataert, D. (2000). *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quataert, D. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, 1881-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rogan, E. L. (1996). Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's for Tribes (1892-1907). *International Journal of Middle East Studies*, 28(1), 83-107.
- Sadıkoğlu, S. (2025). Arzuhal ve Mahzarlar Tanzimat Hakkında Bize Neler Söyler? *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 53, pp. 117-164.
- Seyitdanlıoğlu, M. V. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: TTK
- Shahvar, S. (2002, October 08). Concession Hunting in the Age of Reform: British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concessions through Ottoman Territories, 1855-58. *Middle Eastern Studies*, 38(4), 169-193.
- Somel, S. A. (2000). Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi. *Kebikeç*(10), 223-238.
- Somel, S. A. (2010). Christian Community Schools During the Ottoman Reform Period. *Late Ottoman Society* (s. 254-274). içinde New York: Routledge.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. (O. Yener, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

- Sönmez, A. (2006). Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869). *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25(39), 199-219.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı Mâli Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanrıkut, A. (1984). *Türkiye Posta ve Telgraf Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı*. Ankara: Efem Matbaacılık.
- Taş, Y. (2019). *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre, 1850-1900)*. İstanbul: Hiperyayın.
- Taş, Y. (2021). Arşiv Belgelerine Göre Eski Halfeti Ulu (Merkez) Camii ve Banizi Latifzâde Mehmed Efendi. *Vakıflar Dergisi*(56), 91-106.
- Taş, Y. (2021, Haziran). Tanzimat Döneminde Rumkale Kazası'nda Aşk, Töre ve İhtida Üçgeninde Bir Kız Kaçırma Hadisesi. *History Studies*, 13(3), 987-1007.
- Taşkesenlioğlu, M. Y. (2018). *Meclis-i Âlî-i Tanzîmât (1854-1861)*. Ankara: TTK.
- Tezkaçar Özçelik, B. (2016). *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Siemens Tarihi*. İstanbul: Mas Matbaacılık.
- Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Turan, R. (2023). *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*. Ankara: TTK.
- Uçan, C. (2020). Endeavoring to establish an imperial news: the Ottoman Telegraph Agency. *Turkish Studies*, 21(5), 750-771.
- Ueno, M. (2013, Şubat). "For the Fatherland and the State": Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms. *International Journal of Middle East Studies*, 45(1), 93-109.
- Ünal, H. (1998). Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis, 1908-9: Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution. *Middle Eastern Studies*, 34(4), 135-176.
- Williams, R. P. (1881, Mart). The Question of the Reduction of the Present Postal Telegraph Tariff. *Journal of the Statistical Society*, 44(1), 1-23.
- Yazıcı, N. (1992). Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı. *OTAM Dergisi*(3), 333-377.
- Yosmaoğlu, İ. (2003). Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913. *The Turkish Studies Association Journal*, 27(1/2), 15-49.

- Yüksel, A. (2014). Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 16(1), 19-49.
- Yüksel, A. (2014). Suçluluk ve Suçsuzluk Arasında Osmanlı Telgraf Memurları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(33), 373-389.

TEZLER

- Altun, E. (2011). *Doğu Anadolu Bölgesine İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*. Erzurum: T.C. Erzurum Atatürk Üniversitesi.
- Bektaş, Y. (1995). *The British Technological Crusade to Post-Crimean Turkey: Electric Telegraphy, Railways, Naval Shipbuilding and Armanent Technology (yayımlanmamış doktora tezi)*. Canterbury: The University of Kent.
- Çavuşoğlu, A. B. (2024). *Millî Mücadele'nin "Sinir Sistemi": Anadolu'da Telgraf Hatları ve Telgrafhaneler (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*. Ankara: T.C. Hacettepe Üniversitesi.
- Efe, A. (2002). *Muhassıllık Teşkilatı (yayımlanmamış doktora tezi)*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaçar, M. (1986). *Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871) (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*. İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi.
- Lewis, P. L. (2018). *Wired Ottomans: A Sociotechnical History of the Telegraph and the Modern Ottoman Empire, 1855-1911 (yayımlanmamış doktora tezi)*. University of California.
- Murgul, Y. (2016). *Tanzimat Reforms Reconsidered: The Case Study of Tuna Province (1856-1868) (yayımlanmamış doktora tezi)*. Ankara: Bilkent University.
- Uçan, C. (2019). *The News Agencies in the Ottoman Empire: Havas, Reuters and the Ottoman Telegraph Agency (1862-1914) (yayımlanmamış doktora lisans tezi)*. Ankara: Bilkent Üniversitesi.

EK 2: 1881 TARİHLİ ANADOLU TELGRAFLARI HARİTASI

EK 3: ANADOLU VE ASYA MERKEZLERİNDEN İSTANBUL'A SABİT TARİFE ÖNCESİ ÜCRET TABLOSU (1862-1867)

Telgraf Merkezi	1279H/1862 Ücret	1280H/1863 Ücret	1281/1864 Ücret	1282H/1865 Ücret	1283H/1866 Ücret	1284H/1867 Ücret
Adana	X	X	X	X	289	40
Akka	X	X	X	212	212	60
Amasya	X	X	Veri yok	77	77	35
Ankara	40	40	Veri yok	40	40	35
Ariş	X	X	Veri yok		239	
Ayvacık			Veri yok		32	20
Ayvalık			Veri yok		39	20
Bağdat	220	220	Veri yok	220	220	90
Balıkesir	X	X	X	X	X	15
Basra			Veri yok	Veri yok	Veri yok	110
Bergama			Veri yok		45	20
Beyrut		199	Veri yok	199	199	55
Bilecik			Veri yok	25	25	15
Birecik		144	Veri yok	144	144	50
Bolu			Veri yok	34	34	20
Bursa			Veri yok	35	35	10
Cizre	147	147	Veri yok	147	147	70
Divaniye			Veri yok	236	236	95
Diyarbakır	118	118	Veri yok	118	118	60
Edirne*	23*	23	Veri yok	15	15	15
Edremit			Veri yok		35	30
Erzincan			Veri yok	115	115	55
Erzurum			Veri yok	133	133	60
Eskişehir	X	X	X	X	X	20
Fava			Veri yok	288	288	
Gazze			Veri yok	234	234	65
Gelibolu*	23*	23	Veri yok	15	15	
Geyve	X	X	X	X	X	15
Girit	17		Veri yok			
Göynük	X	X	X	X	X	20
Gümüşhane			Veri yok	129	135	50
Kütahya	X	X	X	X	X	20
Hacıkar			Veri yok	236	236	
Halep		159	Veri yok	159	159	50
Hama	X	X	X	X	X	55
Hanekin	X	X	X	X	X	90
Harput	107	107	Veri yok	107	107	55
Hille			Veri yok	230	230	90
İskenderiye			Veri yok		30 (frank)	(30 (frank))
İskenderun			Veri yok		177	45
İzmir	14 (frank)	15 (frank)	Veri yok		53	25
İzmit	10	10	Veri yok	10	10	10
Kale-i Sultaniye	26	26	Veri yok	26	26	30
(Kilitbahir)						
Karahisar-ı Şarki	X	X	X	X	X	50
Kars	X	X	X	X	X	65
Kerkük	185	185	185	185	180	80
Kifri	X	X	X	X	X	85
Kudüs-i Şerif			Veri yok		223	65
Lazkiye		174	Veri yok	174	174	50
Lefke			Veri yok	20	20	15
Mamahatun			Veri yok		162	55
Manisa			Veri yok		29	20
Mardin	130	130	Veri yok	130	130	60
Mısır			Veri yok		30 (frank)	30 (frank)
Midilli	10*		Veri yok			
Mudurnu			Veri yok	38	38	30
Musul	168	168	Veri yok	168	168	75
Muş	X	X	X	X	X	60
Müntafik			Veri yok		258	
Nablus			Veri yok	221	221	65
Nasıra			Veri yok	277	277	
Oltu			Veri yok		143	65
Sakız	10 (frank)	10 (frank)	Veri yok			
Şam-ı Şerif		214	Veri yok	214	214	60

Samsun			Veri yok	88	88	45
Sayda				203	203	60
Seddülbahir*	28*	28		28	30	45
Siirt				136	136	65
Sivas	82	82		82	82	45
Siverek		128		128	128	55
Tekfurdağı*	13*	13		15	15	15
Trabluşşam		189		189	189	55
Trabzon				141	141	55
Urfa		138		138	138	55
Yafa				237	237	65
Yenipazar	X	X	X	X	X	30
Yozgat	60	60	60	60	60	35

Kaynak: Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1279H./1862, s. 131; 1280H./1863, s. 147; 1281H./1864, s. 149-150; 1282H./1865, s.143; 1283H./1866, s. 146-147; 1284H./1867, s. 158-159

*: Rumeli hatları kapsamında başlayan ancak daha sonra Anadolu ve Osmanlı Asya'sı hatlarına dahil edilen merkezler
X: Hat yok

EK 4: GÜRÜN DARENDE ERMENİ MURAHHASI ZAKARİA EBİSGOBOS'UN TELGRAFI (28 AĞUSTOS 1873)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

N° du dépôt: 2878 Indications de service: 9.50 Reçu de: <i>[Signature]</i> L'Employé: <i>[Signature]</i>	 TÉLÉGRAMME Administration Supérieure TÉLÉGRAPHES Bureau de: <i>[Signature]</i>	N° d'arrivée: 6965 Expédié à domicile à 16 h. 0 m. du au bureau de Fil n° à h. m. du Le 28/8 1873 L'Employé: <i>[Signature]</i>
---	--	---

CONSPLE DE SIVAS 174 146 28 9 M - SATERET OUZMAYA CONSPLE = DUN VILAYET MEDJLISSINDE
 TAKRIRLERINI DIYNEYIN DEYOU BEYAN VE HEYNI SIVALDE BIRISSI RIZASSILE KABOUL EYLEDI
 GUEMEREK AHALISSI MILETIMZEEN IKI BAKARE KEZLAR HOZOURA GUETIRUB BOUNLAR MUSLIMAN OLADJAKLAR
 DIGUERI ADAMI KABOULINI BEYAN VE ANASSINI KARDACHINI DILEYUB AGHELAYARAK DEST VE AYAKLAREMEZA
 ETMEYOR ISSEDE BOUNOUN BABASSI AKTEMDJE MUSSURMAN OLDOUGHINDEN KEZ BABASSINE
 SARELUB BENI KOURTARIN DEDIYI HALDE DIYNE MEYUB MEZBOURE ISLAM IETI KABOUL
 DUCHER BILUGHINE YERMEMICH DEYEREK KEZBOUREYI DAGHI ZABET VE SEFATEMEZA MOUGHAYIR
 NANOUSSOUMOUZA TOKOUNADJAK KELIMAT ILE VALI PACHA KEZE DJEBREN MUFTININ HANESSINE HAPS
 ETMICH BOU GHIBI IDJBARAT CHIMDIE KADER GUEURULMEMICH OLDOUGHINDEN VE KEZIN MUFTININ HANESSINDE
 ADEMI EMNIETIMIZIN ARZE ILE BOU BABDA IDJRAYI MADELET OLMADEKDJA KOULARIDUE IDAREYI MILETIME
 MUKTEDIR OLAMAYUB BEUYLE GUIDERSE TCHARCHEDAN GUETCHEN TAYIFEMIZIN TOUTOULOU B DJEBREN ISLAM
 ITMEK CHUPESSINE ZAHIB OLDOUGHIMIZDEN BOU DAGHI ADELETI CHEHRIARIE MOUKAYIR OLMACLE GUN
 GUETCHEMEZDEN KEZIN MILETIMIZE TESLIMI ILE BOU GUBI KEYFIETIN IDJTINABINE AMIR SIVAS VILAYETINE
 BA TELEGRAF FERMAN BOUYRMASSI BABINDA = GURUN DERENDE ERMENI MOURAKASSI ZAKARIA EBISGOBOS +

OSMANLI ARŞİVİ		
A.) MKT. MHM		
462	96	3

AVIS IMPORTANT. Les bandes appliquées sur la présente feuille ont été imprimées par l'appareil télégraphique. — Les indications relatives au lieu d'origine de la dépêche, à la date et à l'heure de son dépôt, qui sont transmises gratuitement, figurent en tête de la dépêche, suivant une formule abrégée telle que celle-ci: Constantinople de Paris 854 15 4 4, 50 S, qui doit être interprétée comme suit: Dépêche de Paris pour Constantinople, du 4 du mois courant, déposée à 4 heures 50 minutes du soir. Le premier nombre, après la nom du lieu d'origine, est un numéro d'ordre; le second indique le nombre de mots taxés. — La signature est précédée de deux traits (==).

A.)MKT.MHM.00462.00096.003

Kaynak: BOA. A. MKT. MHM. 462-94/4

EK 5: DOKTORA TEZİ ORJİNALLİK RAPORU (TÜRKÇE)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 11/06/2026	
Tez Başlığı (Türkçe): Anadolu'da Telgrafın Toplumsal Tarihi (1856-1908) Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:	
Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 201 sayfalık kısmına ilişkin, 10/06/2026 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 3'tür.	
Uygulanan filtrelemeler**:	
1. ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç	
2. ☒ Kaynakça hariç	
3. ☒ Alıntılar hariç	
4. ☐ Alıntılar dâhil	
5. ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Mahir Melih GÜNEŞ	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Mahir Melih GÜNEŞ	
	Öğrenci No	N20141381	
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih A.B.D.	
	Programı	Tarih – Doktora	
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN

*Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

EK 6: DOKTORA TEZİ ORJİNALLİK RAPORU (İNGİLİZCE)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY		Date: 11/06/2026
Thesis Title (In English): The Social History of the Telegraph in Anatolia (1856-1908)		
According to the originality report obtained by my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 10/06/2026 for the total of 201 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 3 %.		
Filtering options applied**:		
1. ☒ Approval and Declaration sections excluded		
2. ☒ References cited excluded		
3. ☒ Quotes excluded		
4. ☐ Quotes included		
5. ☒ Match size up to 5 words excluded		
I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.		
I respectfully submit this for approval.		
		Mahir Melih GÜNEŞ

Student Information	Name-Surname	Mahir Melih GÜNEŞ	
	Student Number	N20141381	
	Department	History	
	Programme	History – PhD	
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED

Prof. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 7: DOKTORA ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (TÜRKÇE)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 11/06/2026	
Tez Başlığı Anadolu'da Telgrafın Toplumsal Tarihi (1856-1908)	
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:	
Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir. 	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Mahir Melih GÜNEŞ	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Mahir Melih GÜNEŞ	
	Öğrenci No	N20141381	
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih A.B.D.	
	Programı	Tarih – Doktora	
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

EK 8: DOKTORA ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (İNGİLİZCE)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY		Date: 11/06/2026
ThesisTitle (In English): The Social History of the Telegraph in Anatolia (1856-1908)		
My thesis work with the title given above:		
<ol style="list-style-type: none"> Does not perform experimentation on people or animals. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). Does not involve any interference of the body's integrity. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions. 		
I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.		
I respectfully submit this for approval.		
		Mahir Melih GÜNEŞ

Student Information	Name-Surname	Mahir Melih GÜNEŞ	
	Student Number	N20141381	
	Department	History	
	Programme	History – PhD	
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED

Prof. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN